

Міністерство освіти і науки України

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Факультет філології

ТЕКСТ ЯК ОБ'ЄКТ МОВНОГО РЕДАГУВАННЯ

Хрестоматія для студентів факультету філології

Укладач: кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Ципердюк Оксана Дмитрівна

Івано-Франківськ

2020

© Ципердюк О.Д., 2020

© ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника», 2020

ЗМІСТ

Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.....	4
Переднє слово.....	4
ІМЕННИКИ.....	16
Називний відмінок у складеному присудку.....	16
Родовий чи знахідний відмінок додатка?.....	17
Родовий відмінок належності.....	17
Родовий відмінок часу.....	18
Особливості у вживанні давального відмінка.....	18
Давальний і кличний відмінки.....	19
Орудний відмінок дійової особи й знаряддя.....	20
Орудний відмінок часу.....	21
Родовий відмінок множини.....	22
Місцевий відмінок множини.....	23
Чоловічий чи жіночий рід?.....	23
Зауваження до низки іменників.....	24
ПРИКМЕТНИКИ.....	35
Ступенювання якісних прикметників.....	35
Особливості деяких прикметників у словосполученнях.....	37
Зауваження до низки прикметників.....	38
ДІЄСЛОВА.....	41
Числові особливості дієслова-присудка.....	41
Дієслова, що керують іменниками в певних відмінках.....	42
Зауваження до низки дієслів.....	46
ДІЄПРИКМЕТНИКИ.....	52
Активні дієприкметники, віддієслівні прикметники й пасивні дієприкметники.....	52
Пасивні дієприкметники.....	55
ДІЄПРИСЛІВНИКИ.....	55
Зауваження до деяких дієприслівників.....	55
ЧИСЛІВНИКИ.....	57
Узгодження іменників із числівниками.....	57
Узгодження прикметників з іменниками при числівниках.....	58
Збірні числівники.....	58
Кількісні й порядкові числівники часу.....	59
Зауваження до деяких числівників.....	60
ЗАЙМЕННИКИ.....	61
Деякі відмінкові особливості.....	61
Зауваження до деяких займенників.....	62
ПРИСЛІВНИКИ.....	63
Загальні зауваження.....	63
Зауваження до низки прислівників.....	64
ПРИЙМЕННИКИ.....	66
Голосовська Г. Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні?.....	69
Голосовська Г. Неповнозначні частини мови у функціональному аспекті.....	81
Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови.....	87
Розділ 5. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВА ДИНАМІКА СПОЛУЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	87
5.1. Нові явища у функціонально-стилістичному вживанні сурядних сполучників.....	87
5.2. Зміни у функціонально-стилістичному використанні підрядних сполучників.....	94
5.3. Заміна сполучників-кальбок їхніми українськими відповідниками.....	101

5.4. Нові функціонально-стильові параметри пояснювально-ототожнювальних сполучників.....	104
Городенська К. Г. Тонкощі відмінювання.....	111
Городенська К. Г. Українське слово у вимірах сьогодення.....	121
Граматичні форми слів.....	121
Пунктуація.....	125
Городенська К. Г. Хабара чи хабаря?.....	131
Ділове листування // Універсальний довідник-практикум з ділових паперів.....	132
Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова.....	141
Особливості використання прийменників у ділових паперах.....	141
Відмінності слововживання іменників.....	152
Відмінності слововживання прикметників.....	157
Відмінності слововживання дієслівних форм.....	161
Зубков М. Г. Сучасний український правопис.....	172
Український правопис – повернення до національних засад.....	172
Перелік основних правописних змін.....	179
Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови.....	184
Селігей П. О. Науковий жаргон очима письменників і філософів.....	192
Селігей П. О. Сучасне термінотворення: симптоми і синдроми.....	214
Селігей П. О. Що нам робити із запозиченнями?.....	234
Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова.....	268
Розділ 4. ГРАМАТИЧНІ (МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНІ) НОРМИ ЯК ОЗМІСТОВЛЕНА ФОРМА.....	268
4.1. Граматичні норми категорій іменника.....	268
4.1.1. Нормативність категорії роду.....	268
4.1.2. Нормативність категорії числа.....	273
4.3. Особливості правопису та відмінювання імен, імен по батькові та прізвищ.....	275
4.3.1. Нормативність імен та імен по батькові.....	275
4.3.2. Нормативність прізвищ та топонімів.....	278
4.4. Граматичні норми прикметника (нормативність у межах ступенювання прикметників).....	284
4.5. Граматичні норми числівника.....	289
4.5.1. Відмінювання числівників.....	289
4.7. Граматичні особливості дієслова.....	291
4.7.1. Безособові дієслівні форми на <i>-но, -то</i> та пасивні дієприкметники <i>-н-ий, -т-ий</i>	291
4.7.2. Уживання зворотних перехідних дієслів на <i>-ся</i>	295
Фаріон І. Д. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір.....	299
Морфологічна асиміляція.....	299
§ 1. Вилучення закінчення <i>-и</i> родового відмінка однини іменників третьої відміни на зразок <i>радості, любові</i> замість <i>радости, любви</i>	300
§ 2. Вилучення закінчення <i>-и</i> родового відмінка однини іменників IV відміни із вставним суфіксом <i>-ен-</i> у непрямих відмінках (<i>ім'я – імени, плем'я – племені</i>).....	302
§ 3. Незмінюваність іншомовних іменників середнього роду з кінцевим <i>-о</i>	305

Борис Антоненко-Давидович

ЯК МИ ГОВОРИМО

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Подібно до того, як мова кожної людини має індивідуальні риси – з багатою чи бідною лексикою, з уподобаними словами й зворотами, з простою чи складною будовою речення, так і мова цілого народу має свої виразні, тільки їй притаманні властивості, що позначаються не лише певними правилами сполучення звуків у слова й слів у речення, а вбирають у себе низку понять.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі. З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колисці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною...

„Мова народу, – писав відомий російський педагог-демократ К.Ушинський у статті „родное слово“, – є найкращий, що ніколи не в’яне й вічно розвивається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; в ній перетворюється силою народного духу на думку, на картину й звук небо вітчизни, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й річки, її бурі й грози – весь той глибокий, сповнений думки й почуття голос рідної природи, який промовляє так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який висловлюється так яскраво в рідній пісні, в рідних мелодіях, у вустах народних поетів“.

Є мови більш й менш розвинені, є мови, що своїм чарівним звучанням здобули світову славу, та наймиліша й найдорожча для людини – її рідна мова. Як просто й разом із тим зворушливо писав про це Тарас Шевченко:

Ну, що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється, ожива,

Як їх почує!..

Бо рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя і, людини й зв'язує її з сучасниками, – в рідній мові чується голос предків, у ній відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу.

„Найбільше й найдорожче добро в кожного народу, – казав колись класик української літератури Панас Мирний, – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування“. Цю думку розвиває в згаданій статті К.Ушинський: „Покоління народу проходять одне за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові спадщиною нащадкам. До скарбниці рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, – одне слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найдорожчий і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі й майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає життєвість народу, але є саме це життя“.

А якої ваги надавав користуванню рідною мовою й дбанню за її чистоту класик російської літератури І. Тургенєв! Коли пішла чутка, що він став писати свої художні твори французькою мовою, І. Тургенєв спростував це в листі до С. Венгерова такими словами: „Я ніколи, жодного рядка в житті не написав не російською мовою; в противному разі я був би не художник, а просто паскуда. Як це можна писати чужою мовою, коли й своєю, рідною, ледве можеш дати собі раду з образами, думками тощо“. В іншому листі І. Тургенєв писав: „Бережіть чистоту мови як святиню. Ніколи не вживайте іноземних слів. Російська мова – така багата й гнучка, що нам нема чого брати в тих, хто є біднішим за нас“.

Українська поетеса Леся Українка дивилась на свою мову як на зброю:

Ти моя щира, гартована мова,

Я тебе видобуть з піхви готова...

Могутню визвольну силу бачив у рідному слові великий син українського народу Тарас Шевченко, пишучи:

... Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло них

Поставлю слово.

Не дивно, що український народ ставився з такою пошаною, вірою й любов'ю до своєї мови, яка була йому на тернистих шляхах поневіряння в сумній минувшині, кажучи словами його найкращих представників, і за єдину зброю, й за єдину втіху. Цією мовою милувались також ті поодинокі іноземці, що побували на Україні й чули її співучу, мелодійну мову. Ось, приміром, як француз П'єр Шевальє в своїй книжці „Історія війни козаків проти Польщі“, виданій у Парижі 1663 р., характеризує українську мову козаків: „Вона – дуже ніжна й сповнена пестливих висловів та надзвичайно тонких зворотів“. Німецький поет Фридріх Боденштедт у середині ХІХ ст. так захопивсь українськими народними піснями та історичними думами, що вивчив українську мову й переклав німецькою багато цих пісень і дум, видавши згодом антологію „Поетична Україна“, в передмові до якої він піднесено писав про пісню й мову українського народу, вважаючи їх за досягнення народів усього світу. Відомий український і російський учений І. Срезневський сказав про українську мову: „Сила людей має переконання, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи вважить богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами, обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича“.

Славнозвісний російський артист Л. Собінов, приїхавши на гастролі 1926 р. до Харкова, де він співав у опері Вагнера партію Лоенгріна, записав таке своє враження від і української мови: „Коли я одержав переклад Лоенгріна українською мовою й тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі закричав: та це-бо звучить зовсім по-італійському: гарно, звучно, високо й поетично“.

Можна було б наводити ще багато хвальних і піднесених висловів про українську мову діячів науки й мистецтва різних, близьких і далеких нам народів, та досить і цих, щоб бачити, як високо цінували вони нетлінний скарб

українського народу, що його наші предки зберегли, незважаючи на всілякі заборони й утиски, передавши нам у спадщину. Згадаймо наостанку ще слова полум'яного борця проти самодержавства й кріпацтва, революційного демократа М. Чернишевського: „...не якихось там двісті чи триста років, а бозна-скільки віків говоритимуть українською мовою люди, що живуть на Дніпрі й далі на захід; у такому разі існуватиме й українська література бозна-скільки віків...“

З усього сказаного ми бачимо, що мова – це щось далеко більше за механічний зв'язок між людьми, це – відбиток свідомості людини, це – прояв її. З того, як говорить та чи та людина, можна уявити собі загальний розвиток цієї людини, її освіти й культурний рівень. Що культурнішою є людина, то розвиненішою є її мова, багатшою на лексичний запас, розмаїтішою епітетами, метафорами, влучними порівняннями, барвистішою вживанням прислів'їв, приказок і приповідок. У природі не буває людей, що визначились би високим інтелектом і водночас примітивною, як у первісного дикуна, мовою. І разом із тим, як часто подибуємо людей, байдужих і неохайних до своєї мови й до мови свого народу взагалі! Хіба не доводиться інколи чути: „Чи не однаково, як я говорю? Вправно чи недолуго – то байдуже, аби лиш інші зрозуміли мене, що я хотів сказати“. Ні, не байдуже! Російський радянський письменник К.Паустовський писав: „Людина, байдужа до рідної мови, – дикун. Вона – шкідлива своїм єством уже тому, що байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю до минулого, теперішнього й майбутнього народу“. Російський радянський письменник Ф.Гладков, який багато писав про чистоту й правильність російської мови, так висловився в одному, опублікованому після його смерті, листі: „Уся річ у тому, щоб оберігати свою мову від засмічення чужими словами й чужорідним вимовлянням. Треба твердо знати свою мову й любити прекрасне рідне мовлення. Не на честь російському літераторові виправдовуватись тим, що, мовляв, таке ось слово „побутує“ в розмовній мові!.. Ну, досить. Закликаю вас боротись нещадно за чистоту рідної мови в усяких випадках“.

І наче перегукуючися з російським борцем за чистоту своєї мови, писав видатний український поет, учений і великий громадський діяч М. Рильський:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози

Вона хай буде.

Боротьба за чистоту й високу мовну культуру – це боротьба за культуру взагалі. Дбати за очищення мови від усякого засмічення й за дальше піднесення її культурного рівня – це обов’язок усього українського суспільства, не кажучи вже про тих людей, що безпосередньо працюють над мовою – вчених-мовознавців, письменників, журналістів, дикторів, працівників редакцій і видавництв, викладачів рідної мови. Адже від мови наших підручників, газет, науково-популярної й художньої літератури багато залежить, чи мова мільйонів читачів удосконалюватиметься й збагачуватиметься, чи, – як іноді, на жаль, трапляється, – засмічуватиметься.

Мова – тонкий інструмент. В одних устах вона звучить із такою силою, що, кажучи словами І. Франка, „мов трубою, міліони зве з собою“, в інших – тільки ріже слух, вона – мов те лушпиння без животворного зерна...

Якої великої ваги надавав наш народ у своїх приказках і повір’ях мові, людському слову! У народі вірили колись, що певним словом, яке мало хто й знає, можна скарби в землі знаходити, й хвороби та всякі недуги лікувати, й від лихої людини та звіра оборонитись. „Ласкавими словами й гадюк чарують“, – каже одна українська приказка, а друга додає: „Слово – не стріла, а глибше ранить“. „Гостре словечко коле сердечко“, „Сказаного й сокирою не вирубаєш“, „що вимовиш язиком, того не витягнеш волом“, – запевняє народна мудрість. Та буває часом і таке, що могутній чинник дії на людський розум і серце обертається на ніщо, – тоді в народі кажуть: „Меле таке, що й купи не держиться“, „Лепече, як той пустий млин“, „Не тямить голова, що язик „лепече“.

І. Франко в одному вірші писав:

Слова – полова,
Але вогонь в одежі слова –
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Однією й тією ж мовою, незважаючи на красу її чи немилозвучність, можна, виходить, і полову віяти, й святий вогонь викрешувати. Усе залежить від того, як хто вміє володіти цим чарівним інструментом, що ним є мова.

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це не є перевагою вчених-лінгвістів, письменників або вчителів-

мовників, це – не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас мусять бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично.

Мова кожного народу не становить якоїсь відмежованої від сусідів, застиглої на віки вічні форми. Як живий організм, вона з часом зазнає певних змін під впливом історичних, економічних і політичних чинників. Інколи це можна простежити протягом життя навіть одного покоління. Відмирають одні слова, а замість них постають нові; старішають морфологічні й синтаксичні конструкції, поступаючись перед новими, що більше відповідають вимогам часу; засвоюються лексичні елементи від сусідів, що зумовлюється політичними, економічними й культурними стосунками з ними; нові обставини життя, породжуючи нові поняття, жадають для них нового вислову; нарешті, соціальні зміни в побуті несуть із собою нові прислів'я, приказки й приповідки.

Тільки мертві мови, мови тих народів, що давно зійшли з історичної арени в небуття, наприклад, санскрит, латинь, старогрецька мова, лишаються незмінними. Утративши давно своє практично-побутове значення, вони не зазнають більше ні змін, ні розвитку, лишившись тільки лінгвістичними пам'ятками перейденої сивої давнини.

Змінюється й наша українська мова. Ніхто не скаже тепер на салют *яса*, як колись за козаччини („Із дванадцяти штук гармат гримали, *ясу* воздавали“. – Історична пісня); протягом кількох десятиріч майже зникло слово *комірне*, й хіба тільки старі люди тепер знають, що це означає плату за квартиру („Чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, *комірне* плати, кругом злидні, а їсти мусиш!“ – М.Коцюбинський); нове покоління знає переважно слово *квартплата*.

А хіба не зазнає відповідних змін і близька до нашої мови російська? Безперечно, зазнає. Хто каже тепер у Росії замість *свобода* – *вольность*, яке набуло в сучасній російській мові іншого значеннєвого відтінку, ніж за О.Пушкіна, що вживав цього слова тільки в розумінні „свобода“ („И знамя *вольности* кровавой я подымаю на Петра!“)? Не скажуть сучасною російською літературною мовою „*печи* пироги“, як писав байкар І. Крилов „Беда, коль пироги начнет *печи* сапожник“), а тільки „*печь* пироги“. Лайливе тепер російське *сволочь* означало за часів царя Петра I те, що нині росіяни звать *сводной командой*. Навала й утеча військ Наполеона породили в російській мові

слово *шерамыжничать* (канючити, випрошувати, старцювати) й *шерамыжник* (канюка, прошак, старець), що виникли від *chere ami* (дорогий друже) – постійного звертання по їжу голодних наполеонівських вояків. Таке широко вживане в сучасній російській мові слово, як *штушеваться* (знітитися, зніжковіти), виявляється, є зовсім молоде: воно прижилося тільки в XIX ст.

Такі українські слова, як *мрія* або *годинник*, – теж молоді, їм нема ще й ста років. Вони ввійшли до усної мови з художньої літератури, яка, відповідаючи на вимоги часу, створила їх на ґрунті наявних уже в народній мові слів *мріятися* й *година*. Цікаво відзначити, що, коли з'явилося в нашій мові слово *годинник* із відповідним розрізненням – стінний або кишеньковий, стало зникати давнє слово *дзигарі*, яке теж позначало *годинник*, але не кишеньковий, яких раніше взагалі не було, а стінний чи на вежі.

Отак, як і все живе на світі, змінюється й мова живого народу. Якщо порівняти кілька мов, між котрими лежить не тільки просторова відстань, а й певний історичний період, ми побачимо дивне явище: різні мови мають дуже схожі слова. Чи не є подібним українське слово *мати* не тільки до російського *мать*, а й до німецького *Mutter* чи французького *mere*? Безперечно, є! Ба навіть виявляє схожість із латинським *mater*, із старогрецьким *meter* і з староіндійським *mata*. Або візьмімо слово *брат* і порівняймо з німецьким *Bruder*, латинським *frater* і староіндійським *bhrata* – знов упадає в очі подібність між ними. Чи ці слова випадково заблукали до нашої мови з давніх часів і далеких місць, чи є в цьому явищі якась закономірність, зумовлена певними причинами? Не важко здогадатися, що схожість цих і багатьох інших слів, надто тих, які найперше виникли в ужитку людей, наприклад, назви близької рідні, продуктів харчування та ін., свідчить про спорідненість мов, про те, що індоевропейські мови якоюсь мірою є сестри між собою, дарма що початки їхньої родинної близькості вкрито млою минулих тисячоліть. Що ближче стоять в етнічній і територіальній належності один до одного різні народи сучасності, то більше спільних рис мають і їхні мови, творячи мовні групи – слов'янські, романські, германські та ін. Але це не заважає мовним елементам одної сім'ї проходити до мов іншої, часом і дуже далекої. Свого часу до російської мови ввійшли татарські слова *кнут*, *ярлык* та ін.; ми, українці, кажемо слова *кавун*, *тютюн*, *козак*, *бунчук*, давно забувши, що ці слова прийшли до нас також від тюрків. Хтозна-коли осіли в нашій мові й прижилися, як свої слова, польські *пан*, *хлопець*, через польську мову зайшли до нас із

німецької *друкарня, папір, фарба, цукор*. Часто народ, запозичивши чуже слово, переінакшує його на свою вподобу, зробивши з тюркського *чапан* українське *жупан* або українські *цибуля, цегла* з німецьких *Zwiebel, Ziegel*.

Історичне співжиття українського й російського народів не могло не позначитись на їхніх мовах. Подібно до того, як до нашої мови зайшло багато російських слів, так і в російській мові трапляються слова, засвоєні з української мови. Усі ці *девчата, ділянка, стерня, хлібороб, неполадки, Курицина, Воронежчина* тощо перенесено з українського ґрунту або в готовому вигляді, або трохи змінено, як, приміром, слово *чрезвычайный*, де до українського прикметника звичайний додано старослов'янський префікс *чрез*.

Такі випадки взаємодії є цілком природні й неминучі за умов спілкування народів і не можуть викликати жодних заперечень, якщо певні слова чи словосполучення запроваджуються не штучно чи помилково, а виникають із вимог самого життя, осідаючи на сталі підґрунтя мови іншого народу. Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова одної мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик. Суржик не є й не може бути ознакою будь-якої культури, навпаки, він завжди відбиває некультурність частини людей, залишаючись породженням соціального й національного гноблення трудящих мас. Уже з цього видно, який непотрібний, ба й шкідливий є суржик за наших часів, коли підноситься загальна культура мас, коли маємо дбати про стирання різниці між розумовою й фізичною працею.

Мови відрізняються одна від одної не тільки словами (вище ми бачили, що є багато спільних або схожих слів у різних мовах), а й словозміною, підпорядкуванням слів у реченні, побудовою речення, не кажучи вже про особливість ідіом, прислів'їв, приказок і приповідок, що так яскраво характеризують кожен мову, надаючи їй своїх неповторних барв і свого, ніде не підхопленого звучання.

Кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом, географічні умови, серед яких живе цей народ, кліматичні особливості його території. Усе це створює ті властивості

душевного складу народу, його національну психіку, що так виразно відбиваються в його мові. Візьмімо такий український вислів, як *спати просто неба*, й подивімося, як оце *просто неба* передається різними мовами. По-російському буде – *под открытым небом*, по-німецькому – *unter freiem Himmel* (дослівно – *під вільним небом*), по-французькому – *a la belle etoile* (у дослівному перекладі – *під прекрасними зорями*). Маємо тут одне й те саме поняття, але як по-різному висловлює його кожна з чотирьох мов!

Для українця звучать цілком природно вислови *спіймати облизня*, *накивати п'ятами*, *дуба дати*, йому не треба напружувати свою думку, щоб зрозуміти, про що мовиться в цих, відомих йому змалку, ідіомах. А спробуйте лишень механічно перекласти їх російською мовою й гляньте, що з того вийде: *поймать облизывание*, *накивать пятками*, *дуб дать...* Дарма що всі слова тут росіянин знає, але йому важко буде збагнути, який зміст криється в цих звичайних словах, що відгонять йому якоюсь нісенітницею. У такому становищі опиняється й українець, коли йому доводиться часом читати нерозважно перелицьоване з російської *од воріт поворот*, *бенкет горою*, *кричати на всю іванівську*, бо йому важко второпати, що в першій фразі мало бути *завертай назад голоблі*, в другій – *бенкет на всю губу*, а в третій – *кричати на все горло (на всю пельку, на всі заставки, щодуху, щосили)*.

Ідіоми, як і прислів'я та приповідки, виникши в мові якогось народу на ґрунті історично-побутових обставин, не мандрують так легко, як слова, з мови в мову, а лишаються незайманими в одній своїй мові. Їх не можна дослівно перекладати, бо з цього, як ми бачили, виходить нісенітниця, – треба в кожній мові шукати відповідників, що, може, й відрізнятимуться словами, але матимуть аналогічне значення. Візьмімо українську ідіому *накивати п'ятами*. Вона виникла, мабуть, іще з тих далеких козацьких часів, коли запорожці заступали татарам дорогу на Україну. Не раз татарам доводилося, замість хапати живий товар, ясир, як вони казали, чи бранців, як називали полонених на Україні, тікати, діставши збройну відсіч від козацтва. Панічна втеча ворога, який із переляку так надавав ходу, що тільки мигтіли його п'яти, дала підставу жартівливим козакам, які любили дотепний вислів, казати, що ворог *накивав п'ятами*. У далеко відмінних обставинах виникла в Росії ідіома *задать стрекача*, що є відповідником до згаданої української ідіоми. Слова в цих ідіомах, узятих із двох мов, – різні, а поняття – однакове.

Отак специфічні обставини життя народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови, вислови, приказки, прислів'я, що разом з іншими нормативними чинниками зумовлюють дух цієї мови, її національну оригінальність.

Дбайливе ставлення до розмаїтості, багатства рідної мови має привчити людину ставитись уважно й до мови іншого народу, прагнучи всіма силами не порушувати ні тут, ні там своєрідного звучання кожної мови, не стирати їхньої барвистості, не обмежувати їхніх невичерпних можливостей.

Однак і в межах одної мови ми раз у раз подибуємо різні слова, що означають одне поняття. З народних уст на Лівобережній Україні ми чуємо переважно дієслово *ждати* (*Ждала, ждала* козаченька та й плакати стала. – Народна пісня), а на Правобережжі чується переважно *чекати* Два на третього не *чекають*. – Прислів'я). Часом одне й те саме слово по-різному вимовляється в деяких районах України, приміром, більшість українського народу вимовляє *кінь, піп*, але поліщуки, цебто українці з Полісся, кажуть *куїнь, пуїп* або *куонь, пуоп* і т. ін. Що це? Масова помилка людей щодо своєї рідної мови? Ні, це – не помилка, а місцева особливість української діалектної мови. Адже мова кожного народу, який становить самостійну етнічну одиницю, поділяється на діалекти, що складаються з низки говірок.

Деякі діалекти, а надто говірки іноді дуже різняться між собою, тому люди одної національності, але різних територіальних діалектів важко розуміють одне одного; приміром, німцеві з Берліна нелегко збагнути німця, що спілкується за допомогою *Plattdeutsch*, цебто нижньонімецького діалекту; так само й українець із Полтавщини не все може добрати, що скаже йому українець із Гуцульщини або Лемківщини.

Українська мова поділяється на три діалектні групи: північну поліську), південно-східну й південно-західну. Кожна діалектна група складається з говорів. Північна діалектна група поділяється на східнополіські, середньополіські й західнополіські говори; південно-східна група – на середньонаддніпрянські, слобожанські, східнополтавські, нижньонаддніпрянські й донецькі говори; південно-західна – на подільські, волинські, гуцульські, буковинсько-покутські, бойківські, лемківські, закарпатські, наддністрянські й надсянські говори.

У кожного народу на базі одного, переважно центрального, діалекту виникає літературна мова, що об'єднує всі ці мовні струмки в одне національне ціле, яке дає змогу легко порозумітися людям різних частин певної етнічної території.

На ґрунті середньонаддніпрянських говорів, поширених на Полтавщині (на захід від р. Псла), Черкащині (на схід від р. Гірського Тікичу), на півдні Київщини й на півночі Кіровоградщини, постала українська літературна мова... Українською мовою перекладено багато шедеврів російської й світової класики, цією мовою пишуть не тільки художні твори й публіцистичні статті, а й наукові праці з різних галузей знання.

Якими є стосунки між українською літературною мовою й діалектами? Виникнувши на основі центральних південно-східних говорів, наша літературна мова вбирала й далі вбирає все найкраще, що є в її діалектах. Увійшли до літературної мови такі, наприклад, слова з південно-західної діалектної групи, як відтак (дарма що є аналогічний вислів після того), ватра (багаття або вогнище). Таких прикладів можна навести чимало. Написані на основі говорів південно-західної діалектної групи твори Ю. Федьковича, О.Кобилянської, В. Стефаника й М. Черемшини увійшли до скарбниці української класичної літератури. Щоб відобразити місцевий колорит або дати мовну характеристику персонажів своїх творів, до діалектизмів звертались І. Франко, М.Коцюбинський, а Г.Хоткевич написав увесь роман „Камінна душа“ гуцульською говіркою. Та це є лише літературний спосіб, щоб найяскравіше зобразити певну місцевість і її людей, і з цього аж ніяк не слід робити висновок, що діалектизмами можна безоглядно користуватися в поточному усному чи писемному вжитку. Надуживання діалектизмами призводить до засмічення мови й зниження її стилів. Єдина літературна мова є нормативом у культурному й науковому житті країни. Через школу, художню літературу, радіо, телебачення й пресу, через піднесення загального культурного рівня народних мас літературна мова нівелює й витискує діалектні риси...

Проте, як зазначалося вже, мова не є щось застигле на віки вічні, тому й далі триває впорядкування мовних норм, уточнення сумнівних моментів у вживанні різних слів, дослідження мовних явищ і формулювання правил підпорядкування слів та складання речень, далі відбувається словотворення.

Автор цієї книжки не ставить собі на меті навчити читача української мови, – для цього будуть потрібні інші видання. Книжку призначено для тих, хто не тільки володіє українською мовою, а й хоче запобігти помилковому слововживанню, перебороти лексичну розбіжність у визначенні однакових понять, позбутись того паралелізму в нашій мові, що не збагачує її, а обтяжує й ускладнює. У цій книжці принагідно розповідається про відомі морфологічні й синтаксичні норми, якими часто нехтують у поточному мовному вжитку, чи то забувши їх, чи недостатньо засвоївши колись. Головну увагу й найбільше місця в книжці приділено похибкам лексичного й фразеологічного характеру, на які раз у раз натрапляємо не тільки в живій розмові, а й на сторінках періодичних видань, ба й у наукових працях і в художніх творах.

У пошуках найкращого мовного еквівалента автор книжки намагався виходити не стільки з власних уподобань, скільки з традицій нашої мови, підпираючи свої пропозиції щодо вживання певних слів чи висловів прикладами з української класичної літератури, фольклору й живого народного мовлення.

Щоб читачеві легше було орієнтуватися в книжці й знайти потрібну довідку, матеріал поділено за частинами мови, спочатку йдуть відмінювані, а потім невідмінювані частини. У кожному розділі, присвяченому певній частині мови, на першому місці викладено зауваження з морфології й синтаксису, а вже потім розглядається помилкове чи сумнівне вживання низки слів, розміщених за алфавітом.

Автор не претендує на всеохоплення, але з публікації частини розгляданого тут матеріалу в журналах „Жовтень“ та „Україна“ і в газеті „Літературна Україна“, яка викликала багато відгуків-листів, автор побачив, що навіть у цьому невеликому обсязі книжка може якоюсь мірою задовольнити попит спраглого на таку лектуру читача.

Якщо читач і не знайде відповіді на багато питань, що ставить перед ним бажання піднести рівень культури власної мови, але, за прикладом цієї книжки, буде сам дошукуватись потрібної довідки в багатющій скарбниці нашої мовної спадщини, виявляючи тим любов і шану до мови свого народу, автор уважатиме, що він до певної міри виконав поставлене перед собою завдання: дати читачеві поштовх до роздуму, до дбайливого поводження зі своєю мовою, а значить – і до самовдосконалення в ній.

ІМЕННИКИ

Називний відмінок у складеному присудку

У якому відмінку треба ставити іменник і прикметник, якщо вони виступають у складеному присудку поряд із дієсловами *бути*, *звати* тощо, – в називному чи орудному? Як краще сказати по-українському: „Мій батько був *коваль*“ чи „Мій батько був *ковалем*“, „Вона була *гарна дівчина*“ чи „Вона була *гарною дівчиною*“?

Це – ніби паралельні форми, які бачимо в нашій класичній літературі й матеріалах фольклору. Проте в сучаснім мовнім житті помітна схильність до вживання тільки однієї форми – орудного відмінка: „Петро був *першим учнем* у класі“, „Вона була *досвідченою лаборанткою*“, „Усе життя вони були *наївними*, як діти“.

Подивимось, якому відмінку надає переваги українська класика й жива народна мова. „Обоє вони були *сироти*, побралися й жили собі двійко“ (Марко Вовчок); „Мене звать *Андрій Корчака*“ (І. Нечуй-Левицький); „Будь мені *лицар да вірнесенький*“ „Українські пісні“ М. Максимовича).

У всіх цих фразах іменник у складеному присудку стоїть у формі називного відмінка. Однак дуже часто натрапляємо на фрази з орудним відмінком іменника: „То був *волом*, а то хочеш зостатися *конем*“ (М. Номис). Що ж – виходить, ніби це однаково, який поставити відмінок іменника в складеному присудку – називний чи орудний? Ні, не однаково. Якщо проаналізувати всі наведені вище приклади, то неважко помітити, що називний відмінок стоїть там, де іменник і прикметник мають незмінну властивість – *сироти*, ім'я й прізвище – *Андрій Корчака*, *лицар вірнесенький*, цебто людина, що визначається вірністю на все життя, довіку. Зате там, де мовиться про несталу або тимчасову ознаку в іменнику й прикметнику, дають перевагу орудному відмінку: був *волом*.

Великий знавець слов'янських мов, український учений О. Потебня вважав, що фраза, яку він прочитав у галицькому виданні: „Історія є *вчителькою* життя“, – належить до полонізмів і її треба було виправити на вимоги української мови: „Історія є *вчителька* життя“.

На основі цього слід зробити висновок, що в наведених на початку фразх правильно буде сказати: „Петро був *перший учень* у класі“, „Вона була

досвідчена лаборантка“, „Усе життя вони були *наївні*, як діти“, – бо іменники й пов’язані з ними прикметники означають постійну властивість. Але треба сказати: „Попервах Петро був *першим* учнем, а потім став мало не *останнім*“, „Хоч вона була й *досвідченою лаборанткою*, але перейшла на іншу роботу“; „Вони були *наївними*, як діти, поки їх не спіткало лихо“, – бо тут в іменниках і прикметниках мовиться вже про тимчасову, а не постійну властивість.

Родовий чи знахідний відмінок додатка?

Як буде правильно сказати: писати (читати) *листа* чи *лист*, пришити *гудзик* чи *гудзика*? Такі питання часто виникають перед тими, хто негаразд відчуває дух української мови. Як на те, трапляються інколи випадки, коли той самий іменник, виконуючи в реченнях синтаксичну функцію додатка, в одному реченні стоїть у родовому відмінку, а в другому – в знахідному, наприклад: „Послухали *доброї поради* високошановного народолюбця“ (Б. Грінченко) і „Він дасть *пораду*, як і що, – знайшов вихід Антін“ (С. Чорнобривець). То від чого залежить той чи той відмінок додатка? Чи є якесь правило щодо цього?

У розділі „Дієслово“ ми побачимо далі, що є дієслова, які керують іменниками тільки в якомусь певному відмінку, а тим часом обмежимося лиш зауваженням, що, на відміну від російської мови, в українській мові іменник-додаток часто стоїть у родовому, а не в знахідному відмінку: „Бабуся пильнує *малої*“ (Марко Вовчок); „Де шукати *благостині*“ (П.Куліш); „Гляди, дядьку, *порядку*“ (М. Номис); „Заспівай мені, доню, *тієї Вкраїни*“ (Г. Косинка).

Отож, у першій фразі ліпше сказати: писати (читати) *листа*; та й у другій теж ближче буде до народнорозмовної української традиції: пришити *гудзика*, купити *хліба* тощо.

Родовий відмінок належності

Інколи трапляються такі звороти: „Тут була хата *Шевченка*“, „Треба берегти гнізда *птахів*“, де родовий відмінок означає належність якоїсь речі комусь або чомусь. Проте в аналогічних випадках українська класика й живе народне мовлення частіше вживають присвійного прикметника: „Розсердився за ції *бабусині* речі“ (Г. Квітка-Основ’яненко); „Подай-но йому *Петрову* свитку“ (С.Васильченко); „*Отцева* й *материна* молитва зо дна моря верне“ (М. Номис). Отож, і в перших двох фразах слід сказати: „Тут була *Шевченкова*

хата“; „Треба берегти *пташині* гнізда“. У діловому листуванні, що потребує точного означення, іменник-прізвище ставлять у родовому відмінку: майно *Бондаренка*. Так само, коли за іменником-підметом далі йде кілька прізвищ, що означають належність, ці прізвища ставимо в родовому відмінку, а не творимо з них присвійних прикметників, як то було в попередніх прикладах: „Твори *Шевченка, Франка, Лесі Українки та Коцюбинського* становлять золотий фонд української літератури“ („Літературна газета“). Також тоді, коли до прізвища додається ім'я чи якийсь епітет, треба вдаватись до родового відмінка, а не присвійного прикметника: твори *Тараса Шевченка*, а не *Тарасові Шевченкові*, твори *великого Шевченка*. У родовому відмінку ставимо іменник-прізвище в тому разі, коли присвійний прикметник буде важкий на вимову, наприклад: „повісті *Квітки-Основ'яненка*“, а не „*Квітчині-Основ'яненкові* повісті“.

Родовий відмінок часу

Українська мова характеризується використанням родового відмінка іменників, щоб означити час. Російська мова знає в таких випадках прийменник із знахідним відмінком іменника: *тої ночі – в ту ночь, цього літа – в это лето*. Наведемо кілька прикладів із класичної літератури й фольклору: „*Одної ночі* приснився мені сон“ (Марко Вовчок); „А чула ти, що сталося *сеї ночі?*“ (Леся Українка); „...малий Василько, якому тільки *цієї весни* пошили штани“ (С.Васильченко); „Накрили очі *темної ночі*, легше в могилі спочинув“ (народна пісня).

З цього можна зробити висновок, що, йдучи за традицією класики й живої народної мови, ліпше сказати по-українському: „*Того дня* з ним не сталося ніяких пригод“, а не „*У той день...*“. Проте слід пам'ятати, що родовий відмінок часу не може стояти в формі множини (наприклад, „*Тих днів...*“), а також без означення („*цієї*“, „*темної*“, „*того*“). Тут на визначення часу, днів тижня, явищ, процесів, стану вдаємось до знахідного відмінка з прийменником: „*у роки (під час) громадянської війни*“, „*у вівторок*“, „*у давнину*“, „*у (під) хуртовину*“.

Особливість у вживанні давального відмінка

В українській класиці й живому народному мовленні часом трапляються іменники й займенники в давальному відмінку, тимчасом як у сучасній мові

вживаються конструкції з прийменником і родовим відмінком: „Пани б'ються, а *мужикам* чуприни трясуться“ (М. Номис) – „Пани б'ються, а *в мужиків* чуприни трясуться“; „Він як угледів дівчину, аж очі *йому* засвітилися“ (Марко Вовчок); „*Вовкові* барана з горла не видереш“ (М.Номис). Сучасна українська літературна мова в таких випадках більше користується конструкцією з прийменником і родовим відмінком іменника або займенника, а ця давня форма давального відмінка може виступати стилістичним засобом: „Очі *чоловікові* зясніли, голос подужчав“.

Давальний і кличний відмінки

Як відомо, іменники чоловічого роду другої відміни мають у давальному відмінку однини закінчення **-ові** після основи на твердий приголосний та **-еві, -єві** – після основ на м'який або шиплячий приголосний: „Та й не дала тому *козакові* ні щастя, ні долі“ (народна пісня); „Масючка вже постерегла, що молодому *паничеві* сподобалася Галя“ (І. Нечуй-Левицький); „У бою *Андрієві* так любо відчувати другове плече“ (В. Сосюра).

Є ще й паралельне закінчення давального відмінка **-у, -ю**, яким слід користуватись тоді, коли поряд стоять у цьому відмінку два іменники чоловічого роду, з яких один уже має закінчення **-ові, -еві** або **-єві**: „Передай листа *товаришеві Бондаренку*“ (з живих уст).

Субстантивовані прикметники-прізвища, що мають суфікси **-ов, -ев, -єв, -ів, -їв**, у давальному відмінку однини закінчуються тільки на **-у**: Петров – *Петрову*, Щоголев – *Щоголеву*, Андрухів – *Андрухову*, прізвища з суфіксами **-ин, -ін, -їн** закінчуються на **-у**, а також на **-ові**: Завалишин – *Завалишину* і *Завалишинові*, Серпилін – *Серпиліну* і *Серпилинові*, Захар'їн – *Захар'їну* і *Захар'їнові*.

Наявність паралельних закінчень у давальному відмінку однини призводить інколи до надуживання закінченнями **-у, -ю**, замість основних **-ові, -еві, -єві**: „*Андрію Олексійовичу* здавалося, що він і на цей раз не помиляється“, – читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не взяв до уваги, що він поставив ім'я та по батькові не в давальному відмінку – *Андрієві Олексійовичу*, – а в кличному, який бачимо, читаючи далі оповідання: „*Андрію Олексійовичу*, спиніться!“

Не слід забувати, що в українській мові є характерний кличний відмінок однини жіночого роду (нива – *ниво*, Марія – *Маріє*) й чоловічого (дуб – *дубе*, піонер – *піонере*, батько – *батьку*, Григорій – *Григорію*).

Українська класика, фольклор і живе народне мовлення пильно додержуються форм кличного відмінка: „Иди, *Петре*, до тієї, котру щиро любиш“ (І. Котляревський); „*Козаче, соколе*, візьми ж мене з собою на Україну далеку“ (народна пісня). Із цього можна зробити висновок, що й нам не слід уникати без усяких на те підстав цієї особливості нашої мови.

Орудний відмінок дійової особи й знаряддя

У двадцятих і тридцятих роках ХХ ст. багато сперечалися про те, чи є в українській мові форма орудного відмінка дійової особи. Коли одні мовознавці запевняли, що в народі не скажуть „*Бригадою* Коваленка виорано 20 га з огріхами“, а тільки „*Бригада* Коваленка виорала 20 га з огріхами“, бо, мовляв, назва дійової особи чи групи осіб має стояти звичайно в називному відмінку, то другі, на заперечення, наводили цитати з класичної літератури: „*Енеєм* кинута я бідна“ (І. Котляревський); „*Дідами* крадене добро“ (Т. Шевченко).

Очевидно, відкидати категорично можливість орудного відмінка дійової особи не слід, але не треба й надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові, наприклад: „Двері відчиняються *водієм*“, „Він насмажив її на похідній сковорідці, передбачливо захоплений *Кесарем*“, „Щось нове, не зване *нами*“, „Нарубані *Пилипом* дрова“. Усі слова в цих фразах – українські, а все ж деякі фрази звучать не по-українському, не в ключі народної мови.

Візьмімо речення з творів Панаса Мирного: „Та кара над Мариною, що придумала її *бариня*, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке, стояли перед очима“. Замість того, щоб написати „Та кара, придумана її *баринею*“, де іменник *бариня* стояв би як дійова особа в орудному відмінку, письменник удався до конструкції з підрядним реченням „що придумала її *бариня*“, поставивши назву дійової особи в називному, бо це більше відповідає нашим мовним традиціям.

Розгляньмо ще одну фразу, взяту з давньої народної пісні: „Буде *лях* проклятий батьками орати, матерями волочити“, де іменники *батьки* й *матері* стоять в орудному відмінку. Чому? А тому, що в цій фразі дійова особа – *лях*, а *батьки* й *матері* правлять за знаряддя для дійової особи (*ляха*). Та було б уже

неприродно для народної мови сказати: „*Батьками* зоране поле, *матерями* заволочене“, бо в цій фразі батьки й матері виступають як дійові особи, через що й треба: „*Батьки* зорали поле, *матері* заволочили“.

Так само й у наведених вище сучасних реченнях більше відповідатиме духу нашої мови, коли сказати: „Двері відчиняє *водій*“ (хоча слушно буде: „Двері відчиняються *механізмом*“ бо тут немає дійової особи, а є і лише знаряддя – механізм); „Він насмажив її на похідній сковорідці, яку передбачливо захопив *Кесар*“; „Щось нове, що не звідали *ми*“; „Дрова, що нарубав *Пилип*“.

Заміна орудного відмінка дійової особи конструкцією з підрядним реченням інколи обтяжує фразу, через що й уникають її, кажучи: „Зроблені *колективом* працівників спостереження мали велике наукове значення“ замість „Спостереження, що їх зробив *колектив* працівників, мали велике наукове значення“. Але іноді контекст дозволяє перебудувати фразу так, щоб у ній не було ні орудного відмінка дійової особи, ні підрядного речення. Наприклад, фразу з сучасного художнього твору „Бородай відміряв зароблені *хлопцем* три пуди жита“ можна, не міняючи значення, висловити й так: „Бородай відміряв *хлопцеві* зароблені три пуди жита“. Та й у попередній фразі можна було б сказати: „Спостереження *колективу* працівників мали велике наукове значення“.

Орудний відмінок часу

Ми вже бачили вище, як широко використовується в українській мові родовий відмінок, щоб означити час, але для цього часто вживається й орудний відмінок: „Вивірів ти моє серце вдень і *нічною добою*“ (П.Куліш); „*Щасливою годиною* козак уродився“ (Б.Грінченко); „Коли ж тебе, матінко, дождати в гості – чи *глибокими снігами*, чи *зеленими лугами*, чи *вишневими садами*?“ (І.Нечуй-Левицький); „Уже я думала-гадала про тебе *днями й ночами*“ (з живих уст).

Родовий чи орудний відмінки на означення часу – це майже паралельні форми, хоч деяку значеннєву різницю між ними можна помітити. Якщо порівняти речення „*Одної ночі* приснився мені сон“ з останнім реченням „Уже я думала-гадала про тебе *днями й ночами*“, то відчуємо, що в першому реченні

говориться конкретніше про якийсь час (*одної ночі*), ніж у другому, де йдеться взагалі про невизначений час (*днями й ночами*).

У діловій і науковій мові орудний відмінок часу мало дається до використання, зате в мові художнього твору, в публіцистиці й щоденному мовленні треба вживати, залежно від нюансових потреб, обидві відмінкові форми.

Слід не забувати й про такі вислови з орудним відмінком часу, як: *останнім часом*, замість *в останній час*, *цими днями*, замість *на цих днях*, *іншим часом*, замість *у інший час*.

Правильно сказати *у вівторок*, *у п'ятницю* або *щовівторка*, *щоп'ятниці*, а не *по вівторках*, *по п'ятницях*. Наприклад: Консультації відбуваються *у вівторок і п'ятницю* (*щовівторка й щоп'ятниці*).

Родовий відмінок множини

„Багато *статтів* написано на цю тему, багато прочитано *доповідів*“; „Йому бракує ще *знаннів*“, „Тут продається література з різних *галузів* техніки“. У всіх цих реченнях іменники жіночого роду *стаття*, *доповідь*, *галузь* та іменник середнього роду *знання* стоять у родовому відмінку множини з закінченням *-ів*, властивим іменникам чоловічого роду: *ліс – лісів*, *робітник – робітників* тощо. Така плутанина з закінченням родового множини відбувається під впливом деяких говірок, але літературна мова додержується сталих граматичних закінчень, через те слід виправляти на *статей*, *доповідей*, *галузей* і *знань*. Іменник *знання* краще ставити завжди в однині: „йому бракує ще *знання*“.

Тимчасом іменник *солдат* у родовому відмінку множини дехто лишає в формі, що збігається з називним відмінком однини: „У клубі було багато *солдат* місцевої частини“, – хоч правильно сказати „багато *солдатів*“, як у фразі: „Картини героїчних битв Вітчизняної війни оживають у кипучій праці *солдатів* трудового фронту“ („Літературна газета“).

Іменник *слов'янин* відмінюється так само, як і *селянин*, тому в родовому відмінку множини буде *слов'ян*, а не *слов'янів*, як написано в одному сучасному вірші: „Київська Русь гуртувала *слов'янів*“.

Місцевий відмінок множини

Підо впливом російської мови помилково ставлять у місцевому відмінку множини іменників закінчення *-ам, -ям*, а не *-ах, -ях*: „рахе по *пальцям*“, „читає по *складам*“, „мандрує по *горам і долинам*“. Українська граматики вимагає в цих і аналогічних випадках ставити закінчення *-ах, -ях*: по *пальцях*, по *складах*, по *горах і долинах*.

Закінчення *-ам* буває тільки в давальному відмінку множини: „Дам лиха *закаблукам*, дам лиха й передам“ (народна пісня).

Чоловічий чи жіночий рід?

„Спогад про неї стискає *біллю*“; „Я не хочу знов чіпати *біллю* сповнені серця“, – читаємо інколи в сучасній поезії й прозі, де автори забули, що іменник *біль* в українській мові – чоловічого, а не жіночого роду (пор. у російській мові *душевная, зубная боль*). Ця помилка трапляється й у публіцистичних виступах, дарма що наша класика й народна мова знали слово *біль* тільки як іменник чоловічого роду: „Вона чула *страшений біль*, страшну втому в цілім тілі“ (І.Франко); „*Чужий біль* нікому не болить“ (прислів'я).

Інша річ, коли іменник *біль* означає білі нитки, тобто є відповідником російському *бель*. Тоді він буде жіночого роду: „Під вербою над водою Катерина *біль* білила, із своєю *біллю* говорила“ (Словник Б. Грінченка); „*Невинна біль* змінилась у гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала“ (Леся Українка).

Деякі іменники в літературній мові належать до одного роду, а в розмовній, діалектній – до другого: *санаторій* і *санаторія*, *клавій* і *клавіша*. Іменник *фальш* у чоловічому роді чергується з формою жіночого роду: „*Фальш* у її голосі різав Ярині слух“ (О. Десняк); „А чи нема тут *якого фальшу*?“ (з живих уст); „Арсенова душа не виносила брехні й *фальші*“ (Л. Дмитерко). Хоч категорія чоловічого роду для іменника *фальш* старіша за категорію жіночого, проте ця друга витискає з сучасної української мови першу.

Якому роду давати перевагу в цих іменниках, залежить від характеру тексту: ділова мова, пряма мова в художньому творі чи стилізація під народну говірку.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО НИЗКИ ІМЕННИКІВ

Башта і вежа. Часом постає питання – яке з цих двох слів, що обидва відповідають російському іменнику *башня*, краще застосувати в тому чи тому контексті – *башта* чи *вежа*?

Ці слова бачимо в українській класичній літературі, в творах сучасних наших українських письменників і в фольклорі: „Змурував високу *башту*“ (Б.Грінченко); „Ой позволь, батьку отамане, нам на *башти* стати – не одному генералу з пліч голівку зняти“ (історична дума); „Капітан стояв, висунувшись по груди з *башти*, і поглядав за шляхом, за рухом, за повітрям“ (Л. Первомайський) і „Верх Бескида калинова там же стоїть *вежа* нова“ (народна пісня зі збірки Я.Головацького)...

Із цих прикладів читачеві ще важко зорієнтуватись, де саме слід ставити перше чи друге слово. Якщо глибше проаналізувати всі ті випадки, де трапляються ці слова, то можна зробити такий висновок: слово *башта* треба ставити там, де мовиться про військові споруди давноминулих або минулих часів загальної й української історії (доба козаччини), як це бачимо в наведеній вище історичній думі й „Енеїді“ І.Котляревського: „для ночі вдвоє калавури по всіх поставили *баштах*, ліхтарні вішали на шнури, ходили рунди по валах“. Слушним це слово буде й у сучасній військовій техніці (наприклад, *башта* в танку), як це видно з цитати, взятої з твору Л. Первомайського. А ось там, де йдеться про будови, що втратили військове значення, наприклад, споруди Кремля, як це читаємо в вірші М. Бажана, або про архітектурні об'єкти, надто готичного типу, більше пасуватиме слово *вежа*. Так само в технічних конструкціях слід користуватися словом *вежа*, наприклад, телевізійна *вежа*.

Було ще слово *гуляй-городина*, що означало високу рухому дерев'яну споруду на зразок башти, яку підкочували колись під час бомбардування до ворожих мурів. Це слово втратило нині свою практичну вагу й може придатись хіба що в якомусь історичному творі.

Вираз і вислів. Ці слова вважали за абсолютні синоніми, тому в класичній літературі бачимо іменник *вираз* у різних значеннях: „Почала... солодкими *виразами* любові промовляти“ (І. Нечуй-Левицький); „*Вираз* на лиці понуро- урочистий“ (П. Куліш).

У сучасній українській літературній мові ці слова розрізняються за значенням: там, де мовиться про якусь думку чи міркування, передані небагатьма словами, кажуть *вислів*: „За *висловом* чийм“ (Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинської), у всіх інших випадках, зокрема й у математиці, користуються іменником *вираз*: „Ротмістр і очима і всім *виразом* показував, щоб він забирався геть“ (П. Панч); *вираз* $a + b = c$.

Відношення, взаємини, стосунок, відносно, щодо, стосовно, відносність. Відповідно до російських слів *отношение, относительно* часто надуживають словами *відношення, відносно*, забуваючи про інші, точніші, природніші слова: „Не можна допускати поверхового *відношення* до такої серйозної справи“, – замість поверхового *ставлення* або – ще краще – щоб поверхово *ставились*; „*Відносно* цього не може бути двох думок“, – замість про *це* (*щодо* цього, з *приводу* цього); „Я з ним у добрих *відношеннях*“ замість – у добрих *стосунках* чи *взаєминах, зв'язках*.

Ось що засвідчує класика: „Слід би було зав'язати міцніші *стосунки* з тими людьми, що оце вдались до вас“ (Леся Українка); „*Щодо* панни Анелі, то я – певний, що вона плаче десь по кутках“; „*Чутки про* землю ожили з весною“ (М.Коцюбинський). У цих прикладах бачимо тільки слова „*стосунки*“, „*щодо*“, „*про*“, вживання яких і слід додержуватись.

У математиці, а також у філософії й логіці слово *відношення* є єдиний відповідник російському науковому терміну *отношение*, наприклад: *відношення* $a:v=c:a$.

В українській науковій термінології є ще слово *відносність*: теорія *відносності*.

Замість штучного вислову „у *всіх відношеннях*“ відповідно до російського „*во всех отношениях*“, наприклад: „Це мені зручно в *всіх відношеннях*“, – слід користуватись давніми українськими висловами „*всіма сторонами*“ („Славне було Запоріжжя всіма сторонами“. – Збірка пісень П. Лукашевича), „з *усякого (з кожного) погляду*“ („Це вигідно нам обом з *усякого погляду*“. – З живих уст), як не глянь, як не подивись, з *усіх боків, усебічно, зусебіч, у всіх планах*.

Останнім часом набуває дедалі більшого поширення слово *стосовно* замість недоладного вислову „*по відношенню*“: „*Стосовно* місцевих умов він розробив систему обробітку ґрунту“; „*Стосовно* цього неподобства вже казали

не раз“. Проте не слід забувати й відомі слова *щодо, про*, приклади вживання яких наведено вище.

Відсутність, присутність, брак, наявність. Відповідно до широко вживаних у російській художній і діловій мові слів *отсутствие, отсутствующий, присутствие, присутствующий* і в українській мові є схожі слова *відсутність, відсутній, присутність, присутній*: „Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, *присутніх* у залі“ (І. Франко); „Треба записати всіх *відсутніх* на зборах“ (із живих уст); „Злочинця допитано в *присутності* свідків“ (із газетної хроніки).

Проте часто слова *відсутність, відсутній* уживають навіть тоді, коли мовиться не про людей, а про речі: „За *відсутністю* достатніх доказів такі справи слід припиняти“; „На літеру В чомусь *відсутні* слова „вагання“, „вагатися“. Чи на своєму місці стоять у цих реченнях такі слова, чи, може, краще сказати по-українському „за *браком* достатніх доказів“, „на літеру В чомусь *бракує* (нема) слова „вагання“? Певно, що краще. Українська художня література в своїх класичних і сучасних зразках користувалась саме такими словами: „Коли в тебе *бракує* того насіння, позич його“ (О. Стороженко); „*Брак* досвіду до лиха приведе“ (переклад М. Бажана); „Він добре знав, що в Нимидори *нема* грошей“ (І.Нечуй-Левицький).

Якщо росіяни, кепкуючи з надуживання цими канцеляризмами, створили жартівливий вислів „отсутствие всякого присутствия“, то ще менше підстав є в нас удаватись до них навіть у діловій мові, бо маємо, як видно, інші, потрібні для точного відтворення думки, слова, що поширюють наші мовні можливості.

Заступник і замісник. Ці слова часто плутають. Наприклад, читаємо в однім наказі: „На час моєї відсутності призначаю своїм *заступником* тов. Педашенка“, – а тут саме слід було написати *замісником*, цебто „тим, хто працюватиме замість мене“. В іншій фразі, взятій із сучасного художнього твору, бачимо протилежне – „Комісаром у тебе буде Яременко, а *замісником* Новиков“, – тимчасом як тут саме було б на місці слово *заступник*, цебто „людина, що заступає начальника, командира чи взагалі керівника в певній галузі або на якійсь ділянці роботи постійно“: „Сосни порипували, мов снасть,

заступник покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки – без салютів та музики“ (Ю.Яновський).

Від цього творяться й назви посад: *заступник* директора, *заступник* прокурора тощо, де мають на увазі працівників, що виконують певну службову функцію постійно, а не тимчасово, як *замісник* директора, *замісник* командира та ін.

Іменник *заступник* може бути синонімом і до слова *захисник*: „Не кажи мені нічого за нього. Є і без тебе ті *заступники*, що мені ним уха протурчали“ (Панас Мирний).

Захист і оборона. Останнім часом слово *захист* і похідні від нього *захисник*, *захисний*, *захищати* стали виживати слова *оборона*, *оборонець*, *оборонний*, *обороняти*. Незважаючи на значеннєву схожість, ці слова, якщо пильно придивитись до класичних зразків і народної мови, мають деякі нюанси в значеннях. Візьмімо такі речення „Перші краплі дощу... змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного *захисту* від зливи“ (М.Коцюбинський); „Нема соломи, то нема чим і хату *захистити* від холоду“ (з живих уст); „Росла в гаю конвалія під дубом високим, *захищалась* від негоди під віттям широким“ (Леся Українка). У цих реченнях слова *захист*, *захищати*, *захищатися* стоять тому, що йдеться про потребу обійти прикру або ворожу дію когось чи чогось, створити їй перешкоду або захист від неї. Особливо це яскраво можна бачити в фразі „Гори, що роблять кораблям *захист* од бурі“ (Словник Б. Грінченка). Це стверджують і такі слова, як *захищ* – тимчасова прибудова з соломи або очерету до хати замість сіней, *хист* – огорожа з пруття або хмизу в пасічників і мисливців. Уживають слова *захист* і в розумінні „охорона“, „протекція“: „Де ж бідній удові *захисту* шукати проти такого напасника!“ (з живих уст).

Коли мовиться про потребу застосувати фізичну силу або зброю, тоді не обійтись без слів *оборона*, *оборонець*, *обороняти* (*боронити*), *оборонятися*: „*оборона* Буші“ (М. Старицький); „Сорока в ворони просить *оборони*“ (М.Номис); „З *оборонцями* ладу старого бій усесвітній, останній кипить“ (переклад „Робітничої Марсельези“); „*Боронив* я свою Україну, не лякався я злих ворогів“ (народна пісня); „Алі *оборонявся*“ (М. Коцюбинський).

Трапляються випадки, коли слова обох цих груп будуть слухні в одній фразі, наприклад: „Люди з околиць кинулись до фортеці, шукаючи захисту, але, поки *оборонці* завзято стримували ворога, що обложив їх звідусіль, багато хто в фортеці помер від голоду й спраги“.

Зі сказаного випливає, що, прагнучи використати все багатство нашої мови, треба не забувати й слів цієї другої групи й казати, наприклад: „Обов’язком кожного громадянина є *боронити* (або *обороняти*) свою Батьківщину“.

Інтерес і цікавість. Слово *інтерес* має насамперед значення „користь, зиск“: „Фактор за малий *інтерес* робить усі ваші доручення“ (Словник за редакцією А. Кримського); „А мені в тому ділі нема ніякого *інтересу*“ (з живих уст). Від цього походять вислови: „пильнувати свого *інтересу*“, „дбати про свій *інтерес*“, „у спільних *інтересах*“, „класові *інтереси*“. До речі, російському вислову „остаться при *пиковом интересе*“ відповідає український *лишитись ні з чим*.

Деякі сучасні наші письменники поширюють значеннєву функцію слова *інтерес*, надаючи йому поняття *цікавості*: „З особливим *інтересом* поставилися товариші до цієї розповіді“ (І. Ле). Навряд чи є потреба в поширенні значення цього слова, бо український іменник *цікавість*, прикметник *цікавий*, прислівник *цікаво* цілком відповідають російським словам *интерес, любопытство, интересный, любопытный, интересно, любопытно*: „Почала я з *цікавістю* читати...“ (Олена Пчілка); „Ти б мені розказав хоч для однієї *цікавості*“ (І. Нечуй-Левицький); „Мене аж з’їдає *цікавість*: звідки мене може знати Марина?“ (І.Вільде).

Прислівник *цікаво*, котрий звичайно стоїть у фразі з якимось іменником чи займенником у давальному відмінку (мені, тобі, йому, їй, нам, вам), має паралельну конструкцію, що складається з іменника чи займенника в називному відмінку й прикметника *цікавий*: „*Тарасові цікаво* було дізнатися, що саме зробив для старичка Щепкін“ (О. Іваненко); „*Цікавий я знати*, хто мене прийняв би“ (Леся Українка).

Книга й книжка. Чи є якась різниця між цими словами, чи вони – абсолютно тотожні й їх можна довільно вживати на свою впадобу? Хоч ці слова й мають схожість, однак різниця між ними є, що залежить не стільки від

змісту, скільки від розміру книжки. Найбільше ми вживаємо слово *книжка*: „Ах, я довго вас ждала, ще як над *книжкою* поезій сміялася, ридала“ (П. Тичина); „Письменному – *книжка* в руки“ (М. Номис).

Під словом *книга* розуміємо грубий фоліант, гробсбук – головну бухгалтерську книгу, книгу вхідних і вихідних паперів чи так зване Святе Письмо: „Чи то вмер чернець у келії, пишучи святу *книгу*?“ (І. Франко). Виходячи з цього, треба відповідно користуватися словами *книжка* й *книга*.

Нагода й пригода. Ці два слова – немов камінь спотикання для тих, що негаразд знають українську мову й тому часто ставлять їх не там, де треба: „Словник має стати в *нагоді* вчителеві й школяреві, професорові й студентові, письменникові й перекладачеві“, – читаємо в рецензії; „Мені ще не випадало *пригоди* їздити до Ужгорода“, – чуємо з уст.

Ці помилки виникають, мабуть, через те, що обидва слова мають серед багатьох своїх значень також значення російського слова „случай“: „При *нагоді* я скористаюсь вашою порадою“; „Зі мною сталась така *пригода*“. Щоб уникнути прикрих помилок, як у наведених фразах, треба запам’ятати, що іменник *нагода* означає „випадок“ (здебільшого сприятливий): „*Нагоди* стріляти їй не трапилося“ (М. Шеремет), або „випадок, що зумовив якусь дію“: „Ольга мала деякі дані підозрівати, що Завадка шукає *нагоди* заговорити до неї...“ (І. Вільде). А іменник *пригода* вказує на якусь подію, на якісь бувальці: „Кожна *пригода* – до мудрості дорога“ (прислів’я), або й на лихо: „Раз сталася така *пригода*. Остапові зсунулась пов’язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею“ (М. Коцюбинський); від цього є вислови „стати *пригоді*“, „стала *пригода*“ – відповідники до російських „быть беде“, „произошло несчастье“: „Ой на козаченьків ой на запоріжців та *пригодонька* стала“ (історична дума).

Іменник *пригода* може означати також потребу, користь: „Годувала собі дочку для своєї *пригоди*, щоб принесла із криниці холодної води“ (народна пісня), – від чого є вислів *стати в пригоді*: „Не бий мене, чоловіче добрий, я тобі у великій *пригоді* стану“ (казка).

Тим-то й у наведених на початку неправильних фразах треба було висловитися: „Словник має стати в *пригоді*...“, „Не випадало ще *нагоди* їздити...“.

Особа й особистість. Ці два слова – *особа* й *особистість* – інколи не розрізняють і пишуть: „*Особа* автора виявляється і в доборі теми, і в характерних, тільки йому властивих образах“, – або кажуть: „Ви наговорили мені багато образливого, прошу без *особистостей!*“

Слово *особа* означає одну людину, індивід: „Він сам, своєю власною кругленькою *особою*, стояв, зігнувшись над пательнею“ (М. Коцюбинський); іноді, коли мовиться про багатьох людей, це слово в множині заміняє множину інших слів – чоловік, душ: „На нараду прийшло багато *осіб*, але тих, кого хотілось бачити, й не було“ (з живих уст); часом воно править за відповідник до російського слова *личность*, наприклад, у вислові: „Що за підозріла *особа?*“

Слово *особистість* означає індивідуальність людини, сукупність її духовних і фізичних властивостей: „Авторську *особистість* не піддаватимеш остракізму, виганяючи її з вірша, де вона в нього існує на правах ліричного героя“ (Є. Гуцало).

Тим-то й у першій фразі треба було написати: „*Особистість* автора виявляється...“, – а в другій фразі сказати: „Прочу без *особистих* образ!“

Пам'ятник і пам'ятка. „Багато *пам'ятників* минулого є в степах України. Це і степові могили, і кам'яні „баби“, що стояли на цих могилах, і, нарешті, різні речі, які знаходять у могилах“, – читаємо в статті про археологічні знахідки. Але про які *пам'ятники* пише автор статті? Адже слово *пам'ятник*“означає українською мовою монумент, меморіальну споруду (обеліск, плита, піраміда), про які нема й згадки в статті. Те, про що оповідається в статті, є не *пам'ятники*, а *пам'ятки*, цебто речі, що належать до культури минулого, як це бачимо в фразі: „Комісія передусім хотіла дізнатися про всі старовинні *пам'ятки*, що збереглися в Південно-західному краї: давні церкви, замки, первісні вали, могили, городища“ (О. Іваненко). Слово *пам'ятка* вживається й у значеннях „річ, дана на згадку“: „Це перо я дала тобі колись на *пам'ятку*“ (Леся Українка), – „книжка, де викладаються певні відомості чи настанови“: „Інститут готує до видання *пам'ятку* бригадира з квадратно-гніздового способу посадки деяких овочевих культур і картоплі“ („Радянська Україна“) – та як синонім іменника *пам'ять*: „Ці шматочки я сховаю на спомин про цей день на *пам'ятку* про нашу щирю любов“ (І.Нечуй-Левицький).

Слід знати вислів *запасти в пам'ятку*, відповідний російському *запечатлеться в памяти*: „Запала їм у пам'ятку її краса, врода дівоча“ (Панас Мирний).

Пам'ятник на могилі звичайно зветься *надгробник*: „Я спорудив собі *надгробник* вікопомний“ (М. Старицький), – або *надгробок*: „Чернігівські земляки, вкупі з сином поета, становлять над його могилою невеличкий монумент-*надгробок*“ (М. Коцюбинський).

Письменність і писемність. Певно, через звукову подібність слів *письменність* і *писемність* автори й промовці інколи помиляються, ставлячи одне слово замість другого, як у фразі: „Наша країна визначається абсолютною *писемністю*“, – де треба було поставити слово *письменність*.

Слово *писемність* – це позначання слів відповідними графічними знаками – письменами: „Ще задовго до виникнення *писемності* східнослов'янські племена створили велику та різноманітну усну поезію“ („Історія української літератури“). *Письменність* – це вміння людини передати на письмі свою думку й читати написане: „Колгоспне село – село суцільної *письменності*“ (Остап Вишня).

Підписка й передплата. „*Підписка* на газети та журнали ще не охопила всіх робітників та службовців нашого підприємства“, – читаємо в стінній газеті. Слово *підписка* означає „затвердження підписом людини якогось зобов'язання додержуватись певних правил чи виконувати якусь вимогу“: „Однак, коли не помиляюся, видали йому *підписку*? Присяглися мовчати?“ (Ю. Смолич). А коли хтось хоче одержувати газети й журнали або збірку творів якогось письменника, за що треба наперед заплатити певну суму грошей, це зветься *передплатою*: „...Кримський... звернувся з закликом підтримати це видання передусім *передплатою*“ („Радянське літературознавство“); „*Передплату* газет і журналів продовжено ще на місяць“ (оголошення)

Площа й майдан. Не тільки на таблицях, де написано назви вулиць, а й у публіцистиці, часом навіть у художніх творах майже зникло давнє слово *майдан*, хоч послідовно зберігається зменшена його форма *майданчик* (дитячий *майданчик*, будівельний тощо). Словом *площа* майже всюди чомусь заміняють

майдан: „*площа* Перемоги“, „*площа* Міцкевича“, „На центральній *площі* села мусить бути сад, у саду пасіка“, „Кілька підвід під’їхало до базарної *площі*“.

В українській мові є обидва ці слова, та означають вони не одне й те ж. Слово *площа* є просторове або геометричне поняття: „Будинки мають кілька вимірів. Але основний один – *площа*“ (О. Копиленко), „*площа* забудови“, „*площа* трикутника“ тощо. А незабудоване місце, де сходиться кілька вулиць, – байдуже, на селі чи в місті, – зветься *майдан*: „На *майдані* коло церкви революція іде“ (П.Тичина); „*Майдан* на хвилину ожив, залюднився“ (М. Коцюбинський).

То яка є потреба відступатись від традицій української класики й живого народного мовлення? Чому не писати, як вони вимагають: *майдан* Перемоги, *майдан* Міцкевича?

Порівняння, у порівнянні, порівняно, як порівняти, проти. Сучасна українська літературна й ділова мова знає іменник *порівняння* й широко ним користується: „З насолодою підшукував він найобразливіші *порівняння*, щоб роздмухати своє обурення“ (З. Тулуб); „У *порівнянні* підсумків цього річного сезону з минулим – нема ніякої тенденційності“ (з газети). В обох цих фразах слово „порівняння“ звучить цілком природно, по-українському. А візьмімо інші фрази, де цей іменник стоїть із прийменниками *в* і *при* як відповідник російських висловів „по сравнению“, „сравнительно“: „*При порівнянні* середніх місячних температур виходить, що найтеплішим місяцем у північній півкулі є липень“, – і ми вже відчуваємо якусь штучність у вислові, бо тут правильно було б сказати за нашою мовною традицією: „*як порівняти* середні місячні температури (*порівнюючи* середні місячні температури)“, „з *порівняння*... виходить“. Так само й у фразах „У *порівнянні*, з феодалізмом, капіталізм був кроком уперед“, „На підприємствах металургійної промисловості України за перше півріччя цього року значно зросла кількість винахідників і раціоналізаторів *порівняно* з тим же періодом минулого року“ краще було б написати: „*як порівняти* з феодалізмом“, „*як порівняти* з тим же періодом минулого року“.

Як відповідник до російського вислову „по сравнению“ є ще в українській мові прийменник *проти*, який буває дуже до речі, коли йдеться про порівняння когось або чогось із кимось або чимось: „*Проти* нас трьох нема в світі

дужчого“, (Б. Грінченко); „І стіл був багатший *проти* звичайного“ (Л. Смілянський). Отож можна було в наведених фразах написати: „*проти* феодалізму капіталізм був...“, „*проти* того ж періоду минулого року...“.

Похідний від дієслова „порівняти“ прислівник „порівняно“ буде слухний там, де мовиться, що певна дія або якість виявляється достатньою мірою: „Ніч була тиха і *порівняно* тепла, повівав вологий вітер“ (Я. Гримайло), — хоч і тут можна було замінити прислівником *відносно*: ніч була тиха й *відносно* тепла (не дуже тепла, не дуже жарка).

Рицар чи лицар? Не тільки в сучасній українській художній літературі, публіцистиці й перекладах, ба інколи також у наших класичних творах натрапляємо на слова „рицар“, „рицарство“, „рицарський“: „Кругом усе старе *рицарство* розтавало“ (Панас Мирний); „Старий дуже поважав його за незвичайне *рицарство* і військову обізнаність“ (І. Ле); „Усі вони ревно берегли чистоту *рицарської* крові свого далекого предка“ (В. Собко).

Проте більшість наших класиків, починаючи від І. Котляревського, давала перевагу словам *лицар*, *лицарський*, як то з діда-прадіда вимовляв наш народ. Читаємо в „Енеїді“ І. Котляревського: „Там *лицар* всякий парубійко“, „Товаришеві Низ сказав: – Не все вперед – назад дивися, ти з *лицарства* глузд потеряв“, „Силач, козак *лицарковатий*“; бачимо в Марка Вовчка: „Такий же то виріс козак з нього хороший! Що до коня, що до зброї, що до звичаїв *лицарських!*“ Не іншого, а тільки цього слова додержувався і Т. Шевченко: „Громада вибрала гетьмана – преславного Лободу Івана, *лицаря* старого“; те саме знаходимо в І. Франка: „Хіба ж так чесний *лицар* нападає?“

Таких прикладів із нашої класики й фольклору можна навести ще багато, але мимоволі виникає питання: чи є потреба в існуванні двох паралельних слів, що мають різний звук, але однакове значення? Дехто вважає, що слово *лицар* слід застосовувати тільки до людей української національної належності, а в інших випадках більше пасує, мовляв, слово *рицар*.

Навряд чи є потреба в такому нетривкому правилі, що вносить плутанину, тим більше, що воно суперечить нашій мовній традиції: Т. Шевченко називав і кавказьких горян *лицарями* – „І вам слава, сині гори, кригою окуті, і вам, *лицарі* великі, богом не забуті“; не вагалась і Леся Українка послуговуватися цим

словом, пишучи про шотландців: „Шотландське *лицарство* усе пішло служити в англійському війську“.

З цього можна зробити висновок: краще скрізь, у всіх випадках, користуватись тільки давнім українським словом *лицар*, що прийшло в нашу літературу з уст народу.

Талан і талант. „Автор не без *талану*, але йому не вистачає ще життєвого досвіду й уміння організувати набуті спостереження“, – читаємо в критичній статті й саме тому, що в ній мовиться про письменника та його здібності, бачимо помилку: треба було написати – *таланту*.

Слово „талан“ має значення „доля“ („На вівтар Вітчизни комсомол України клав усе – сили, *талан* свій, життя“. – С.Скляренко), „щастя“ („Навіщо мені врода, коли нема долі, нема *талану*!“ – Т.Шевченко), „удача“ („А менший працює, як риба об лід побивається, а нічого не вдіє, ні в чому нема йому *талану*“. – О. Стороженко).

Талант – це „природжена здібність у тій чи тій галузі науки або мистецтва“: „Силу свого *таланту* віддають вони на справу революційної боротьби“ (В.Еллан).

Коли в людини нема *таланту*, то кажуть: „людина *неталановита*“, а не „*безталанна*“, як часом помилково пишуть і мовлять. *Безталанний* – це „нещасний, знедолений“: „А ти, моя Україно, *безталанна* вдово“ (Т. Шевченко); „Мої *безталанні* діти“ (О.Стороженко).

Танець і танок. Багатьом здається, що слова „танок“ і „танець“ означають одне й те ж, тому й читаємо раз у раз на афішах: „Виступає ансамбль пісні й *танку*“. Але це не так. Слово „танок“ означає „різновид танцю“, воно відповідає російському „хоровод“: „У місті Немирові дівок *танок* ходить, молодая Бондарівна всіх передом водить“ „Українські пісні“ М. Максимовича); „Стрункі високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний *танок*“ (Леся Українка).

Танець – це „ритмічні рухи під музику або спів“: „Добре! добре! Ну, до *танців*, до *танців*, кобзарю!“ (Т. Шевченко); „А в залі розвернулися *танці* на всі боки, поміст ходором ходить“ (Панас Мирний).

У розстрочку чи на виплат? У крамницях часто читаємо таке оповіщення: „У нас ви можете купити готовий одяг у *розстрочку*“. Або інколи ще й так: „Товар продається з *розстроченням*“. Обидва ці вислови – „у розстрочку“ і „з розстроченням“ – не українські й не російські, а належать до тої мовної сумішки, що зветься в народі суржилом. В українській мові є дієслово „строчити“ з похідним від нього іменником „строчіння“ („Хазяїн шие, якусь полу від кожуха *строчить*“). – Марко Вовчок); є й слова, що позначають протилежну до них дію, – „розстрочувати“, „розстрочування“, але вони стосуються кравецтва, а не умов сплати під час купівлі. Відповідно до російського вислову „в рассрочку“ є в українській мові давній вислів „на виплат“: „Дурно не треба, можна *на виплат*“ (М. Коцюбинський). Отже, в оповіщеннях крамниць треба було написати: „купити готовий одяг *на виплат*“, „продається *на виплат*“.

ПРИКМЕТНИКИ

Ступенювання якісних прикметників

Вищий ступінь якісних прикметників творять, як відомо, додаванням до основи чи кореня звичайного ступеня прикметника суфікса *-іш-* або *-ш-*: *червоний – червоніший, довгий – довший*; найвищий ступінь порівняння твориться з вищого ступеня прикметника додаванням до нього префікса *най-*: *червоніший – найчервоніший, довший – найдовший*.

Є ще й складена форма вищого ступеня прикметників, що твориться додаванням до звичайного ступеня слова *більш*: *витриманий – більш витриманий*, – і найвищого ступеня, складеного з слова *найбільш* і звичайного ступеня: *найбільш витриманий*.

Хоч ці форми ступенювання прикметників – проста й складена – є ніби паралельні, проте українська художня література й жива народна мова давали перевагу, за деякими винятками, простій: „Їй-бо, взяла б оцю спідницю, якби ж трошки *довша* була“ (з живих уст); „І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті *найулюбленіші* діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча, – люди з *найбідніших* бідні, з *найтемніших* темні, були наймитами в чужих людей і пасинками долі“ (С.Васильченко).

Однак на сторінках газет, а часто й у науковій літературі вдаються до складеної форми ступенювання: „Цей спосіб – *більш зручний* для практичного

застосування“, – читаємо в журналі; „*Самі передові* райони області ще не закінчили збирання врожаю“, – читаємо в газеті; „*Найбільш цікавим* був виступ акробатів“, – чуємо в доповіді; „Передова частина української інтелігенції намагалася зробити українську літературу *більш дійовою і активною*“, – бачимо в дисертації. Але куди природніше звучить по-українському: „спосіб *зручніший*“, „*найпередовіші* райони“, „*найцікавішим* був виступ акробатів“, „зробити українську літературу *дійовішою й активнішою*“.

Складеної форми ступенювання вживають здебільшого тоді, коли вона стосується дієприкметника. Наприклад: *випробувати – випробуваний – більш (найбільш) випробуваний*. Ця форма буває потрібна й тоді, коли порівнюють не іменник з іменником через прикметник вищого ступеня, а – прикметник із прикметником: „Він – *більш хитрий*, як *розумний*“. У такому разі слово *більш* відповідає російському *скорее*: „Он – *скорее хитрый*, чем *умный*“. Допоміжне слово „найбільш“ часто не так порівнює, як відзначає вагу або роль прикметника в фразі, відповідаючи якоюсь мірою російському *главным образом*: „Це є *найбільш характерні* ознаки нашого часу“.

Слово *самий* як допоміжне для творення найвищого ступеня порівняння часом трапляється в класичній літературі: „Перед рундуком стояв уже трояк *самих кращих* поштових коней“ (Панас Мирний). Однак уживати цієї форми не варто, щоб не плутати слово „самий“ із подібним щодо звукового складу словом „самий“, яке означає „один тільки“: „Ми вже так вихарчувалися, що їмо *самий* хліб і цибулю“ (І. Нечуй-Левицький). Поєднуючись часто з прислівником тільки, слово *самий* підкреслює винятковість: „У нашій області – *самі* тільки передові райони, тому й область звать передовою“.

Якщо треба надати щонайбільшій мірі певній ознаці, то до найвищого ступеня порівняння додають частки „що-“ або „як-“: „Він – *щонайстаріший* над усіма“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Данилові довелося лише думати про *якнайскорішу* реалізацію свого плану“ (І. Ле).

Вищий ступінь порівняння прикметників звичайно вимагає після себе прийменників „від“, „за“, „над“, „проти“ з відповідними відмінками або сполучників „як“, „ніж“: „Страх – *більший від* переполоху“ (М. Номис); „Це буде мій твір, може, *кращий за* ті, які ви читали“ (М. Коцюбинський); „У дружбі він свої чуття гартує, у нім *сильніше* „наше“ *над* „моє“ (І. Муратов); „У нашій раї на землі нічого *кращого* немає, як тая мати молодая з своїм

дитяточком малим“ (Т.Шевченко); „Повітря в горах – дуже прозоре, отже, й видимість тут стала набагато *краща, ніж* на рівнині“ (О. Гончар).

Проте в поточному мовленні часом доводиться спостерігати відступи від цього правила, коли, аби утворити вищий ступінь прикметника, вдаються до прислівникової форми з родовим відмінком слова: „У зайця задні ноги *довше передніх*“; „Він *розумніше* свого брата“. Ці відступи – помилкові. Треба казати: „задні ноги – *довші, ніж* (як або за) передні“, „*довші проти* передніх“, „*розумніший за* (від або проти) свого брата“, „*розумніший, ніж* (як) його брат“.

Особливості деяких прикметників у словосполучках

Прикметники *багатий, хворий, гарний, поганий, високий, бистрий* та інші вимагають після себе прийменника *на* з іменником у знахідному відмінку: „Настя така *багата на* слово, що я не мала коли й промовити до бабусі“ (Ганна Барвінок); „Удався *бідний на* розкоші, та *бистрий на* розум“ (із живих уст); „Він – змалку *хворий на* груди“ (з живих уст); „*На* обличчя був *препоганий*“ (Б. Грінченко); „*На* зріст *височенька*“ (Б. Грінченко). Прикметник *заздрісний* (*завидючий*) стоїть із прийменником „на“ та іменником у знахідному відмінку („*заздрісний на* чуже“), або з прийменником „до“ й родовим відмінком іменника („*заздрісний до* чужого“), або без прийменника, лиш з іменником у давальному відмінку („*заздрісний чужому*“); прикметник „*ласий*“ стоїть із прийменником „на“ та іменником у знахідному відмінку („*ласий на* ковбаси“) або з прийменником „до“ та іменником у родовому відмінку („*ласий до* ковбас“).

Прикметник *свідомий*: стоїть у реченнях звичайно з іменником у родовому відмінку – *свідомий чого*: „Маяковський був *свідомий* великого значення кіно“ (журнал „Мистецтво“).

Прикметники *близький, цікавий* стоять у реченнях або з іменником у родовому відмінку, або з прийменниками „до“, „на“ й відповідним відмінком залежного іменника: *близький смерті* й *близький до* смерті, *цікавий того* й *цікавий на* те („Зо всього знає дядько потроху, а *цікавий на* такі речі – страх!“ – М.Коцюбинський).

Ці паралельні форми, коли прикметник вимагає після себе прийменника або виступає без нього, треба знати, особливо літераторам, коли розмір і ритм

тексту потребують конденсованого вислову: „*близький смерті*“, „*цікавий знати*“ тощо.

Слід мати на увазі й те, що інколи в реченні відривають прикметника від іменника, до якого він належить, щоб надати фразі характеру врочистості: „*У персях вона срібних* руками у стан хибкий узялася“ (Марко Вовчок); „Навчив його, мов сарану, скакати і *голосним* лякати серце *ржанням*“ (П. Куліш).

Зауваження до низки прикметників

Вірний, правдивий, правильний, певний, слухний. Прикметник *вірний* і прислівник *вірно* з якогось часу не тільки витискають з ужитку інші, відповідніші слова, а й набирають невластивого їм значення. Не тільки в діловій мові, а й у сучасних художніх творах ми часто натрапляємо на ці слова в значенні „правильний, певний“: „Учинити напад на аеродром – це все одно, що повести на *вірну* загибель сотню бійців“; „Дрімлюга знайшов *вірний* шлях“; „Ти стоїш на *вірній* дорозі“; „Сама глибинами серця відчувала – *вірно* робить син“.

А тим часом в українській класиці й фольклорі цих слів уживали в далеко вужчому значенні, надаючи їм поняття тільки відданості: „Ой вийди, вийди, дівчино моя *вірная*“ (народна пісня); „Без *вірного* друга великая туга“ (прислів'я); „Хто *вірно* кохає, той часто вітає“ (М. Номис).

Якщо в фразі йдеться не про відданість, а про правильність, слухність, правдивість, тоді треба вдаватись до інших прикметників і прислівників: „А щоб *певна* була правда, то нехай шлях покаже“ (Т. Шевченко); „Землі своєї зелень і блакить любив я серцем і на схилі віку хотів про це *правдиво* повістити“ (М. Рильський); „Не раз, заблудившись, навмання йшли мандрівники тайгою, намагаючись знайти *правильний* напрям“ (О. Донченко); „Надія теж не докучала розпитами. Також відкладала до *слухного* вільнішого часу“ (Я. Баш); „Сьорбаючи чай, Артем чекав на *слухну* хвилину...“ (А. Головка).

З цих прикладів само собою випливає, що в наведених на початку фраз слід було написати: „на *певну* загибель“, „*правдивий* шлях“, „на *правильній* (на *правдивій*) дорозі“, „*слухно* робить син“.

Іноді поряд із прикметниками *правильний, поправний* уживають і прикметника *вірний* у таких висловах: *вірний* переклад, *вірний* рисунок

(малюнок), цебто – відповідний оригіналу, натурі, точний (Словник за редакцією А.Кримського).

Громадський, громадянський, цивільний. Прикметник *громадський*, що походить від іменника *громада*, означає „належний до певного колективу людей“: „*Громадських* людей кликали цінувати“ (Марко Вовчок); „Тут кінчалось місто і далі лежав уже *громадський* вигін, на якому стояли гамазеї з хлібом“ (П. Панч). Прикметник *громадянський* вказує на суспільство або людність цілої країни, на все громадянство, що підлягає законам країни й виконує пов'язані з цим обов'язки. Від цього маємо вислови: *громадянські* права, *громадянська* війна, цебто війна різних класів одного суспільства, тощо.

Властиве українській мові слово *цивільний*, як і прикметник *громадянський*, відповідає російському *гражданский, штатский*: „Він не знаходив принципової різниці між своєю роботою в армії й своїми *цивільними* перспективами“ (Л.Смілянський); „Це був кременний хлопець у *цивільному* костюмі“ (Ю.Смолич); „Художник розбудив ще якогось *цивільного* в кепі, в блаженському демісезонному пальті...“ (О. Гончар). Із цих прикладів бачимо, що прикметник *цивільний* – протилежний слову *військовий* тощо. Кажемо: *цивільне* будівництво, а не *громадянське*, хоч може бути *громадське* будівництво, коли щось будується на громадських засадах; *цивільне* законодавство, *цивільний* кодекс – протилежно до карного кодексу, *цивільний* шлюб, а не *громадянський* шлюб, – на відміну від церковного шлюбу.

Дружний і дружній. Через звукову подібність слів *дружний* і *дружній* їх часто плутають і ставлять не там, де слід: „*Дружніми* зусиллями здолали ми всі перешкоди“; „Передайте мій *дружний* привіт усім товаришам“.

Дружний – це „одностайний, той, що має спільні інтереси з іншими“: „Тут ми самі, *дружною* силою, можемо собі допомогти“ (І. Франко); „*Дружній* (у називному відмінку – *дружна*) череді вовк не страшний“ (М. Номис). Іноді це слово має значення „швидкий, нестримний“: „Весна була рання, *дружна*“ (З.Тулуб).

Слово *дружній* означає „приятний, народжений дружбою“: „*Дружня* розмова“ (П. Куліш).

Отож, у двох перших фразах треба було сказати: „*Дружними* зусиллями здолали“, „*дружній* привіт“.

Лікарський, лікувальний, лікарняний, лікарський. „*Лікарська* косметика під доглядом досвідчених лікарів“, – бачимо табличку над дверима медичного закладу; „Одразу за парканом починалися *лікарські* будинки“, – читаємо в одному нарисі. В обох цих фразах прикметники *лікарська, лікарські* пантеличать того, хто читає їх, а не пояснюють. Прикметник *лікарський* означає „належний лікареві“ (*лікарський* халат) або „такий, що стосується діяльності лікаря“ (*лікарський* огляд): „Хора лежала непритомна, і здавалося, що не чула *лікарської* гадки“ (І.Франко). Прикметник *лікувальний* указує на оздоровчі, збудливі, тамівні властивості, цебто має зв'язок із поняттями ліки, лікувати: „Виноград має і *лікувальні* властивості“ („Колгоспна виробнича енциклопедія“). Нарешті, слово *лікарняний* означає „належний лікарні“: „*лікарняний* персонал“, „Тут під стінами й коло груби навалено цілі гори *лікарняного* мотлоху“ (переклад із А. Чехова).

З уваги до цього треба було на табличці написати: *лікувальна* косметика, – бо тут мають на увазі ті процедури, що лікують, а не медичний персонал, що їх виконує; в другій фразі треба було написати: *лікарняні* будинки, – бо мовиться про будинки, які належать лікарні.

Треба пам'ятати, що, крім прикметників *лікарський, лікувальний і лікарняний*, є ще прикметник *лікарський* (із наголосом на другому складі). Цей прикметник відповідає російському *лекарственный*: „Ще на світанку своєї історії людина збирала й використовувала для лікування деякі *лікарські* рослини“ („Ботанічний журнал“).

Музичний і музикальний. Відповідно до російського прикметника *музыкальный* є два українські прикметники – *музичний і музикальний*, що спричиняє часом помилки, коли вважають хибно, ніби ці слова – тотожні й можна їх довільно ставити в реченні: „У нашій школі відбувся цікавий *музикальний* вечір“; „Його голос – дуже *музичний*“.

Прикметник *музичний* означає „належний музиці“, „пов'язаний із музикою, використовуваний для музики“: „У кутку стояли *музичні* інструменти“ (П.Панч); „*Музичні* варіації“ (І. Нечуй-Левицький), – а

музикальний – „схильний до музики, здібний у музиці“: *музикальний* слух, *музикальні* пальці, – або „суголосний, мелодійний“: „Голос *музикальний*“ (М. Коцюбинський).

Отже, у наведених на початку фразях треба було написати „цікавий *музичний* вечір“, „голос *музикальний*“.

Чисельний і численний, багаточисельний. Прикметники *чисельний* і *численний* часто плутають, ставлячи їх не там, де треба: „Цього разу збори були *чисельні*“, „Між населенням півночі й півдня країни є велика *численна* різниця“.

Прикметник *чисельний* указує на те, що стосується числа, що бере за основу числові вирази: *чисельний* аналіз, *чисельна* перевага, *чисельна* переконливість тощо. Прикметник *численний* означає „наявний у великій кількості“: „Небо заступали хмари. Вони насувалися з заходу, закриваючи собою *численні* зорі“ (А.Шиян); „Почалася система *численних* гірських хребтів“ (О. Гончар); „... *численні* тріщини в’юнилися у всіх напрямках, ніби сітка жил“ (І. Вільде).

Отже, в двох перших фразях треба було написати: „збори були *численні*“, „велика *чисельна* різниця“.

Інколи трапляється в наших газетах і такий дивний прикметник: „Мітинг був *багаточисельний*“. Слова *багаточисельний*, яким автор газетної замітки хотів підкреслити, що на мітинзі було багато людей, нема в українській мові, є прикметник *численний*, який і треба було тут написати: „Мітинг був *численний*“. Якщо авторові хотілось посилити враження, він міг би додати: *дуже (вельми) численний*.

ДІЄСЛОВА

Числові особливості дієслова-присудка

Дієслово-присудок звичайно узгоджується в числі з підметом речення: якщо підмет стоїть в однині, то й дієслово-присудок також виступає в однині („*Посадила* стара мати три ясені в полі“. – Т. Шевченко); а множина підмета зумовлює й множину дієслова-присудка („*На* чужину з України брати *розійшлися*“. – Т. Шевченко).

Проте бувають випадки, коли дієслово-присудок стоїть в іншому числі, ніж підмет: „*Був собі дід та баба*“ (казка). Здавалось би, що за наявності в цьому реченні двох підметів – дід та баба – дієслово-присудок слід було б поставити в множині, але якщо дієслово – присудок стоїть перед двома або кількома підметами, а перший підмет стоїть в однині, то й дієслово стоятиме теж в однині: „*Був собі котик та півник*“ (казка).

Дієслово-присудок виступає в однині також тоді, коли підмет має при собі додаток, що становить із підметом одну підметову групу речення й пов'язується з ним прийменником з: „*Гарматний відгомін з першим громом мішався раз у раз в одних розкатів жмут*“ (М. Бажан).

Дієслово-присудок буде в однині й тоді, коли за підмет правлять збірні слова – *більшість, меншість, частина, ряд, кілька, багато, чимало, група, низка, решта, половина* та інші, поєднані з залежними від них іменниками (прикметниками) в родовому відмінку: „*Більшість присутніх пристала на цю пропозицію*“; „*Кілька відер води бухнуло на вогонь*“ (М. Коцюбинський).

Якщо підмет складається з числівника *два, три, чотири* й іменника, а в реченні мовиться про спільну дію, дієслово-присудок слід ставити в однині: „*Летить чотири утиці*“ (Б. Грінченко); „*На полу лежало три чоловіки*“ (Панас Мирний). Якщо в реченні треба підкреслити, що особи, які складають підмет із числівником, діють кожна окремо, дієслово-присудок годиться ставити в множині: „*Не вертаються три брати, по світу блукають*“ (Т. Шевченко).

Якщо підметом є складений числівник, де останнє слово – *один*, дієслово-присудок може стояти в однині в чоловічому роді або в безособовій формі на -ло: „*31 солдат* вийшов з оточення“, „*Вийшло з оточення 31 солдат*“. Якщо перед таким підметом є означення в множині (*усі, наші й под.*), присудок має форму множини: „*Усі двадцять один учасник конкурсу вийшли на змагання*“.

Дієслова, що керують іменниками в певних відмінках

Переважає більшість дієслів керує іменниками в якомусь певному відмінку. Таке саме правило є й у російській мові, але відмінки керованих іменників не завжди збігаються при аналогічних дієсловах з українськими. Наприклад, дієслово *дякувати* керує іменником чи займенником у давальному відмінку: *дякую батькові, дякуємо тобі*, – тимчасом як відповідне російське *благодарить* вимагає знахідного відмінка: *благодарю отца, благодарим тебя*,

дієслово *зрадити* керує іменником чи займенником у знахідному відмінку: *зрадив мене, зрадив своє слово*, а російське *изменить* – у давальному відмінку: *изменил мне, изменил своему слову*.

Розгляньмо, як саме керують дієслова іменниками в певних відмінках.

З іменниками в родовому відмінку стоять дієслова: *вживати* [Пишемо *вживати* й *уживати*, *вчити* й *учити* залежно від того, на голосну чи приголосну кінчається попереднє слово (закон чергування).] („*Горілки не вживав так, щоб через край*“ – Г. Квітка-Основ'яненко), *вчити*, *вчитися*, *навчати*, *навчатися* („*Нічого було робити, – треба Кириликові вчити сестер грамоти*“ – Панас Мирний; „*Малих діток доглядала, звичаю навчала*“ – Т. Шевченко); *глядіти*, *доглядати* („*Гляди, як ока в голові*“ – М. Номис); *грати*, *гуляти* – з прийменником *у (в)* („*Діти бігають, гуляють у ціці-баби, в хрещика*“ – Б.Грінченко; „*Будемо грати в свого козиря*“ – Б. Грінченко), *завдавати* („*Не завдавай мені сорому при чужих людях*“ – І. Нечуй-Левицький), *зживати* („*Будуть до тебе козаки заїжджати, будуть у тебе хліба-солі заживати*“ – Народна пісня), *запобігати* („*Не хочуть у вельможних панів ласки запобігати*“ – П. Куліш), *зазнавати*, *зазнати* („*Не зазнала розкошоньки, вже й літа минають*“ – Народна пісня), *пильнувати* („*Бабуся пильнує малої*“ – Марко Вовчок), *послухати*, *послухатися* („*Послухали доброї поради високошановного народолюбця*“ – Б. Грінченко).

Частина дієслів керує залежним словом у родовому відмінку без прийменника або в знахідному відмінку з прийменником *на*: *сподіватися* („*Панночки сподіваємось*“ – Марко Вовчок; „*Сподівався дід на бабин обід*“ – Приповідка), *чекати* („...хірург Богдановський присів край вікна, чекаючи на початок роботи“ – О.Довженко; „Скільки він мріяв про цей момент, скільки чекав цієї хвилини“ – Ю.Смолич; „Я чекаю на тебе при каганці і співаю“ – В.Стефанік). Дієслова *ждати*, *дожидати* керують іменником у знахідному відмінку без прийменника *на*: „У Підпарі Гафійку ждала цілоденна робота“ (М.Коцюбинський).

З іменниками в давальному відмінку стоять дієслова: *боліти* („*Чужий біль нікому не болить*“ – М.Номис); це дієслово може вимагати й знахідного відмінка („*Мене ж болить її відвічне страждання*“ – І. Франко), а також виступати з прийменником *у (в)* та іменником у родовому відмінку („*Що у вас болить?* – ластівкою припадає вона коло недужої“ – М. Коцюбинський),

вибачати („Подорожньому і Бог вибачає“. – М.Номис), *прощати* („Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці, за мою смерть на чужині“. – І. Нечуй-Левицький), *дякувати* („Дякую тобі, Іване, – промовила вона“. – І. Франко), *віддячити* (*оддячити*) („Соломія усе старалась *оддячити* циганам за рятунок і захист“. – М.Коцюбинський).

З іменниками чи займенниками в знахідному відмінку стоять дієслова: *зрадити* („Зрадив мене милий“. – Народна пісня), *опанувати* („І пустиню опанують веселії села“. – Т.Шевченко), *радити*, *порадити* („Де то моя Катерина, моя чорноброва! Вона мене все *радила* і тепер *порадить*“. – Т. Шевченко; „*Порадь мене*, дівчинонько, як рідная мати“. – Народна пісня). Тепер при дієслові *радити* (*порадити*) ставлять іменник і в давальному відмінку („Горький, Чехов, Франко, Коцюбинський завжди *радили* молодим *авторам* учитися, наполегливо поліпшувати свою письменницьку техніку“. – „Літературна газета“).

З іменниками в знахідному відмінку й прийменником *за* стоять дієслова, якщо вони вказують на виконання функції чогось чи когось: *бути* („Ще й на весіллі в його дочки *за дружку була*“. – І.Нечуй-Левицький), *стати* („Він мені *за дитину* рідну *став*“. – Марко Вовчок), *правити* („Скриня моя *за стіл править*“. – Ганна Барвінок), *мати* („Мене його батько не хоче *за невістку мати*“. – Панас Мирний), *вважати* („Жаль тобі того, кого *за ворога вважаєш*“. – Леся Українка; „Лаврін уже *вважав* себе *за господаря*“. – І.Нечуй-Левицький). Дієслово *вважати* зрідка може стояти без прийменника *за*, тоді воно керує залежним словом в орудному відмінку („Та полювання він *забавою* *вважав*, *рибальство* – *справою*, *священнодійством* навіть“. – М.Рильський).

Згадані дієслова *бути*, *стати*, *правити*, *мати* з іншим значенням, ніж у наведених реченнях, стоять без прийменника *за* й керують іменниками в інших відмінках: „А Ганна була, як і вона, удова, *мала* собі *дочку-одиначку*“ (Марко Вовчок); „Юрко *став паном*, змінив своє ймення й назвав себе Юрушем“ (І.Нечуй-Левицький); „А може, й сам на небесі смієшся, батечку, над нами та, може, *радишся* з панами, як *править миром?*“ (Т.Шевченко).

З іменниками в знахідному відмінку й прийменником *на* стоять дієслова: *бачити* (*бачити на власні очі*, а не *власними очима!*) („А сам Наум таку колись *пригоду на власні очі бачив*“. – М. Рильський), *чути* (*чути на власні вуха*), *грати* („Та й найняла козаченька *на скрипочку грати*“. – Народна пісня), проте

в сучасній літературній мові дієслово *грати* керує місцевим відмінком іменника з прийменником **на**: *грати на скрипці (на роялі, на бандурі)*, *заздрити, заздритися* („*На велику худобу батьківську її заздрились*“ . – Б. Грінченко), *змилосердитися* („*Поки прут знайшов та відсердивсь, та на свою миленьку змилосердивсь*“ . – Б.Грінченко), *плакатися* („*Не плачя на моє горе*“ . – Марко Вовчок), *розстаратися* („*Як потягнувся на юшку, то розстарайся й на петрушку*“ . – Б.Грінченко), *слабувати* („*Слабує на очі*“ . – Б. Грінченко), *хворіти* („...деякі пухлини, *на які хворіють* люди, – теж вірусного походження“ . – „Наука і життя“).

З іменниками в орудному відмінку стоять дієслова: *братися, узятися* в значенні „перетворюватися на щось, укриватися чимось“ („*Тільки внизу, коло каменя бралась живими миготливими зморшками вода*“ . – І. Багмут; „*Ладозьке озеро бралось кригою*“ . – Ю. Смолич; „*Нога в хлопця взялася синіми плямами*“ . – О.Донченко), *говорити, читати, перекладати, учити, навчати, повчати* якоюсь мовою („*Поучали з церковної амвони рідних братів чужою мовою*“ . – Б.Грінченко); іноді помилково кажуть: „*Я вмію читати на англійській мові, а говорити можу й на німецькій*“, замість: „*Я вмію читати англійською мовою (або по-англійському), а говорити можу й німецькою (або по-німецькому)*“; *одружитися* з кимось (іноді *женитися*), а не на комусь (*Оженився з Палажчиною дочкою*“ . – І. Нечуй-Левицький; „*Софія одружилась з Ізаровим*“ . – А. Шиян); *їхати, пливти, плинути* чимось, а не на чомусь („*Їде чумаки шістьма парами*“ . – Б.Грінченко; „*Комбайн велично плине шумним широким степом навпростець*“ . – І. Муратов).

З іменниками в місцевому відмінку й прийменниками **по, на, в** стоять дієслова: *знати, пізнати* („*Знати пана по халявах*“ . – Прислів'я; „*Пізнати ворону по пір'ю*“ . – Прислів'я), *розумітися, знатися* на чомусь („*Теля не знається на пирогах*“ . – Прислів'я; „*На рибі теж розумітися треба*“, – Ю. Збанацький), *кохатися в* чомусь („*У химерному кохатися, видумки сплітати*“ . – Б. Грінченко), *вибачати на слові* („*Вибачайте, люди добрі, на цім слові*“ . – Марко Вовчок); *бути певним* із прийменником **на** („*Коли загублю, то вишукаю, бувай на тому певна, моя сиза голубко*“ . – Марко Вовчок), із прийменником **у (в)** („*Згорда поглядають вони довкола, певні в своїх силах*“ . – М. Коцюбинський) або без прийменника, але з родовим відмінком („*Одначе чужинець і сам не був певний правильності того, що говорить*“ . – О. Досвітній).

Зауваження до низки дієслів

Відкривати, відчиняти, розгортати. Часто слова *відкривати* й *відчиняти* вважають за синоніми, ніби вони означають одне й те ж, і кажуть: „Відкрий вікно“ – замість „відчини вікно“ або навпаки: „На нашій вулиці *відчинили* нову крамницю“ – замість правильного: „*відкрили* нову крамницю“. Українською мовою *відчиняти* можна двері, вікна, браму, ворота, квартиру, цебто те, що потребує певного фізичного зусилля рук людини („Хто торка, тому *відчиняють*“). – М.Номис). Якщо йдеться про початок функціонування певного закладу, виявлення властивостей або про те, що стає (стало) відомим для всіх, то слід казати *відкривати, відкрити*: „Переможці торішніх змагань *відкривають* спартакіаду“ (І. Багмут); „Немов заслона впала і *відкрила* природи дивні красні дари“ (Леся Українка); „В океані рідного народу *відкривай* духовні острови“ (В.Симоненко); „Щодесять хвилин хіміки планети *відкривають, синтезують, одержують* хімічну речовину“ („Наука і суспільство“).

Отже, правильно буде сказати: „На нашій вулиці *відкрито* нову крамницю, яку *відчиняють* щодня о восьмій годині ранку“.

Відповідно до цього користуємось і дієсловами *зачиняти, закривати*: „*Зачини* вікно, бо буде протяг“; „Кінотеатр *закрито* на ремонт“; „Загальні збори *закрито* після прикінцевого слова доповідача“.

Коли мовиться про книжку або зошит, то треба казати: *розгорнути*, а не *розкрити, згорнути*, а не *закрити*: „Я *розгорнула* книжку і прочитала епіграф“ (Леся Українка); „Книжку *згорнув, сховав* у свою шаховку“ (Б. Грінченко).

Відрізняти й розрізняти. Ці слова часто плутають і ставлять їх одне замість другого: „Через короткозорість він не може *відрізнити* літери Н від П“; „Ніч була така темна, що не можна було *розрізнити* неба від землі“.

Значення дієслів *відрізняти* й *розрізняти* – дуже близькі, але між ними є певна різниця: *відрізняють* ті речі й поняття, що дуже далекі одне від одного: „Мова *відрізняє* людей від інших звірів“ (Б. Грінченко); „Тим часом хмара насунулась і так стемніло, що води від землі не *відрізниш*“ (О. Донченко); крім того, дієслово *відрізняти* означає „відокремлювати частину від цілого“: „Я роблю й маю право на своє добро. *Одрізнить* нас“ (І. Нечуй-Левицький). А *розрізняти* – це значить „бачити або знаходити відмінність між речами й

поняттями, дуже близькими своєю природою“: „Не може *розрізнити*, що говорять: стільки було сміху“ (Ганна Барвінок); „Надворі панувала така темінь, що годі було предмети *розрізнити*“ (О.Кобилянська); крім того, дієслово *розрізняти* має ще значення „розлучати, розділяти“: „Треба *розрізнити* парубка та дівку“ (Б. Грінченко).

З цього випливає, що в наведених на початку фразях треба було написати: „Не може *розрізнити* літер“; „Не можна було *відрізнити* небо від землі“.

Знаходитися, знайтися, бути, перебувати, лежати. „Моя квартира *знаходиться* на другому поверсі“; „Діти цілий день *знаходяться* в теплому, світлому приміщенні“; „Острів Цейлон *знаходиться* в Індійському океані“, – читаємо в сучасних оповіданнях, і в статтях, і навіть у підручниках, але в усіх цих фразях форми дієслова *знаходиться* стоять не на своєму місці. Це дієслово має в українській мові далеко вужчий семантичний діапазон, ніж у російській дієслово *находиться*, де ним користуються, щоб визначити місце перебування або географічне становище. Дієслова *знаходиться, знайтися* кажуть тоді, коли є потреба щось шукати: „Як ножем пробито, то *знайдуться* ліки, а як закохання – пропала навіки“ (П. Чубинський); „Загубив учора шапку, й тільки сьогодні *знайшлася* вона на печі“ (з живих уст), – або в таких фігуральних висловах, як: „Дитина *знайшлася*“, цебто – народилась.

Коли мовиться про місце перебування когось чи чогось або географічне становище, тоді треба шукати інших українських слів: „Штаб полку *містився* в школі“ (П. Панч); „Доки Шура *перебувала* на вогневій, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст“ (О.Гончар); „Цейлон *лежить* поблизу Індостану“ (Українсько-російський словник АН УРСР).

Іноді можна випустити дієслово-присудок, маючи на думці особову форму дієслова бути, як те слід було б зробити в першому реченні: „Моя квартира – на другому поверсі“. Можна сказати й так: „Моя квартира *міститься* на другому поверсі“. У другій фразі слід написати: „Діти цілий день *перебувають* у теплому, світлому приміщенні“, – а в третій: „Острів Цейлон *лежить* в Індійському океані“.

Зустрічатися, траплятися, попадатися, бувати, натрапити, надибати. Ми часто вдаємось до слова *зустрічатися*, коли, власне, ніякої зустрічі нема й

не може бути: „Край поля зустрічалися старі пні“, – пише письменник-початківець; „Серед сільської молоді тепер багато зустрічається добрих спортсменів“, – читаємо в районній газеті; „Такі види рослин зустрічаються тільки на півдні країни“, – запевняє в статті науковець, і навіть у поважній рецензії бачимо: „У підручнику зустрічаються подекуди невдалі приклади“.

Дієслово *зустрічатися* (*зустрітися*) має вужче значення, ніж відповідне російське *встречаться*, його слід ставити там, де справді йдеться про зустріч когось із кимось: „Павлюк зустрівся з ним на партзборах“ (О. Копиленко); „По десятиох роках розлуки ми, нарешті, зустрілися“ (з живих уст). Тільки такого значення надавала цьому слову й наша класика: „Думав, доля зустрінеється, спіткалося лихо“ (Т. Шевченко).

Коли треба шукати українського відповідника до російського слова *встречаться* в значенні дієслів *попадатися*, *наталкиватися*, тоді слід уживати інших наших дієслів. Ось вони: *траплятися* („Села траплялися все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ“. – І. Нечуй-Левицький), *попадатися* („Чи газета *попадається*, чи книжка – біда неписьменному“. – А. Головка), *бувати* („Бувають і в нас такі дурила, що нап’ється на копійку, а нашкодить на карбованця“. – З живих уст), *натрапити* („Ми сміялись із радощів, що *натрапили* таких гарних людей“. – Ганна Барвінок), *надибати* („Чудові були пущі. Тепер таких і не *надибаєш*, бо таких уже нема“. – Марко Вовчок). Тритомний Російсько-український словник АН УРСР так само не дає дієслова *зустрічатися* в значенні російських *встречаться*, *попадатися*.

З цього видно, що й у наведених на початку реченнях треба було написати: „*траплялися* (або *попадалися*) старі пні“, „*трапляється* (буває) багато добрих спортсменів“ (або „можна *натрапити* на багатьох добрих спортсменів“), „такі різновиди рослин *трапляються* (*попадаються*)“, „В підручнику *трапляються* (або можна *натрапити* на) невдалі приклади“.

Кидатися в очі, упадати в очі (в око), убирати очі. „*Кидатися в очі* низька успішність учнів з алгебри й геометрії та англійської мови“, – читаємо в протоколі обстеження одної школи. Тут виділений вислів скальковано з російського *бросаться в глаза*. Але в цьому не було ніякої потреби, бо є природний український – *упадати* (*упасти*) *в очі*: „Вона мені й тоді ще *в око впала*, що яке то молоде й хороше, та нещасливе“ (Ганна Барвінок); „Коли

раптом *упала* мені в очі невелика поживкла і пошарпана книжечка“ (Леся Українка); „Щоразу *впадали* йому в око поодинокі берізки...“ (П. Загребельний); „В око ще одна купецько-чиновнича прикмета *впадала*...“ (О. Ковінька).

Є ще близький до попереднього вислів убирати очі: „Кожух такий, що *очі вбирає*“ (С. Руданський); „Червоне поле в білих розводах *очі вбирало*“ (К.Гордієнко). Цей вислів виступає тільки в позитивному плані, тимчасом як перший – *упадати в очі* – може мати позитивне й негативне забарвлення: „*упадає в очі* низька успішність“.

Користуватись успіхом і мати успіх. Раз у раз у рецензіях, де пишеться про успіх якогось артиста чи художнього колективу, бувають вислови: „Виступ співака *користувався* незмінним *успіхом*“; „Танцювальний ансамбль Вірського *користується* в Парижі величезним *успіхом*“; „Артист *користується* увагою“.

Чи слушно вдаватися в таких випадках до дієслова *користуватися*, як у російській мові до відповідного дієслова *пользоваться*: „Пьеса *пользуется* більшим *успехом* у зрителів“? Ні, в українській мові дієслова *користуватися*, *користатися*, *користати* мають вужче поле застосування, справді вказуючи на одержання якоїсь користі чи прибутку: „І благо тому чоловікові, котрий *користується* з сього світла“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Прикро, але поки що доводилося *користатися* допомогою товаришів“ (М. Олійник); „Не штука, хлопче, сто штук знати! А штука є: з одної *користати*“ (Ю. Федькович); „*Користую* милим часом“ (Леся Українка).

Такому російському вислову, як *пользоваться дурной репутацией*, відповідають українські: *недобру славу мати*, *в неславі бути*; російському *пользоваться славой (успехом)* – український *мати славу (успіх)*.

У наведених на початку фразях дієслово *користуватися* було б до речі тільки в тому разі, коли б ми хотіли сказати, що співак зі свого виступу мав ту чи іншу користь, так само як і танцювальний ансамбль Вірського; раз про це тут і мови нема, то треба було висловитись так: „Виступ співака *мав* незмінний *успіх*“, „Танцювальний ансамбль Вірського *має* величезний *успіх*“ (або „*визначається* великим *успіхом*“), „Артист *привертає* увагу“.

Курити чи палити цигарки й люльки? Як правильніше сказати по-українському: *курити* чи *палити* цигарки й люльки? Адже чуємо з уст і

читаємо: „Я більше не *палю* – кинув“; „Тут *палити* заборонено“; „*Курити* – в туалеті“ тощо. Не тільки в сучасній нашій літературі можна прочитати: „Гетьман дивився у вогонь і спокійно *палив* люльку“ (Н. Рибак), – а й у класичній часом виявляємо такий самий вислів. Проте в народному мовленні більше чуємо слово *курити*, аніж *палити*: „Та й викрешем вогню, та й *закурим* люльку, не журися!“ (народна пісня); „Дурень нічим ся не журить, горілку п’є та люльку *курить!*“ (М. Номис).

Дієслово *палити* в значенні „курити тютюн“ зайшло до української мови з польської, але воно має й інше значення – „розводити вогонь (багаття, пожежу)“, „знищувати вогнем“: „Вони довели людям, що не треба *палити* та й руйнувати народне добро“ (М. Коцюбинський), – від чого виник іменник *палій* – „людина, що нищить щось вогнем“. Того, хто *курить* тютюн, звать *курець*, а не *палій*. Отже, вислови *курити* тютюн і *палити* тютюн – тотожні, паралельні. Але через те, що слово *палити* має два значення, краще уникати непотрібного паралелізму й там, де мовиться про тютюнові вироби, вживати тільки слова *курити* й *курець*: „Я – більше не *курець*: місяць тому кинув *курити*“. А взагалі краще – не *курити* (*палити*).

Мусити, бути повинним, мати щось зробити, належить, годиться, слід, варто, треба. У повсякденному усному мовленні, ба навіть у художніх творах дієслово *мусити* витискує останнім часом інші, більш підхожі для того чи іншого випадку дієслова. Кажуть, наприклад: „Я *мушу* сьогодні прийти до вас поговорити про всяку всячину“, – коли тут краще було б сказати: „Я *маю* сьогодні прийти до вас...“ Чому саме так? А тому, що дієслово *мусити* вказує на крайній ступінь потреби („Татари *мусили* відступити назад, щоб не замочити капців“. – М.Коцюбинський), а яка тут крайня потреба, коли хочуть говорити про всяку всячину! Інша річ, коли йдеться про щось серйозне, поважне, – тоді треба сказати: „Я *мушу* до вас прийти в одній невідкладній справі“.

Так само не на своєму місці стоїть форма дієслова *мусити* в реченні: „Усі робітники *мусять* знати правила техніки безпеки“, – бо тут теж йдеться не про крайній ступінь потреби, а лише про обов’язок чи бажаність чогось. У таких випадках більше підходять слова *належить, годиться, треба* та інші або сполука *бути повинним*, яких і треба вживати: „Усім робітникам *належить* (*годиться, слід, варто, треба*) знати правила...“

Якщо такої категоричності потреби чи обов'язку нема, тоді треба користуватись висловом із дієсловом *мати*: „Підвода *мала* приїхати до Кам'яного вночі“ (І. Нечуй-Левицький); „Ось слухайте, щось *маю* вам сказати“ (Є.Гребінка).

Нервувати й нервуватися. Дуже часто, надто в деяких південних говорах, уживають слова *нервувати* в невластивому йому значенні: „Він цілий день *нервує* й ніяк не може заспокоїтися“. *Нервувати* людину може хтось інший, а не вона саму себе: „Особливо це чомусь *нервувало*, непокоїло Никанора“ (І. Ле). Коли треба висловитися, що людина перебуває в збудженому, нервовому стані, тоді слід послуговуватись дієсловом *нервуватися*: „Руднєв щогодини запитував Ковпака про хід роботи і, одержуючи невтішні відповіді, *нервувався*“ (П. Воронько).

Носити ім'я, зватися, мати назву. „Ця вулиця *носить* ім'я Кобзаря“; „Театр заслужено *носить* славне ім'я корифея української сцени“, – чуємо часто в промовах і читаємо в газетних статтях.

Дієслово *носити* має в українській мові точно визначений зміст: „Ненагодоване і босе сорочку до зносу *носить*“ (Т.Шевченко); вживають його також у переносному значенні, в образних висловах, де мовиться про рух, дію: „Таки явивсь! Де тебе *носило* так довго?“ (Леся Українка); кажуть і про коней: „Мене коні не раз *носили*“ (Словник Б.Грінченка), – або в розумінні „підіймати“, відповідно до російського слова *вздымать*: „Кашель *носив* його груди“ (І.Франко). Але це дієслово в українській мові не пов'язують із речами нерухомими, які не можуть щось нести. Коли говориться про найменування вулиці чи якогось закладу, тоді вживають дієслова *зватися* або *мати назву*. „На нашому заводі, що *зветься* „Світлий шлях“, вона одна працює на чотирьох станках“ (Г. Бойко); „Ця вулиця *має назву* Першого травня“ (з живих уст).

Співпадати й збігатися, сходитись, зійтись. „Моя точка зору не *співпадає* з думкою моїх колег“, – читаємо в одній дисертації, де науковий працівник забув або не знав, що дієслова *співпадати* нема в українській мові, це – калька з російського *совпадать*. Натомість у нашій мові є слова, що цілком відповідають значенням цього російського слова: *збігатися* („Найближчий

розгляд показує, що погляди багатьох вчених різних країн на найважливіші проблеми, що хвилюють зараз людство, цілком *збігаються*“. – З газет), *сходиться* („Дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім *сходяться* якось“. – М.Коцюбинський), *зійтися* („От бачиш, се випадок нещасливий, – він мовив навмання, не знав, що вигад *зійдеться* з правдою“. – Леся Українка).

Цих слів і слід додержуватись, замість того щоб творити без усякої потреби нові недоладні слова на кшталт „*співпадати*“.

ДІСПРИКМЕТНИКИ

Активні дієприкметники, віддієслівні прикметники й пасивні дієприкметники

Візьмімо такий уривок із художнього твору одного з відомих стилістів сучасної української прози М. Стельмаха:

„І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогника під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, тонкий посвист дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець воду, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, та й не журяться, а цвітуть собі.

І над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям...

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я входжу в синє крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголів'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки“.

У цьому довгому уривку ми бачимо низку підрядних речень: *що зайшли в туман, що струшують зі своїх крилець воду, що стала в чиємусь вікні, що причаївся в узголів'ї на другому покосі*, – а крім того, дієприкметники з суфіксом -л-: *потемнілі, не затужавілого*. Уявімо собі, який вигляд мав би цей уривок у перекладі російською мовою. Можна напевно сказати, що всі ці

підрядні речення, замість описових конструкцій *що зайшли, що струшують*, починались би активними дієприкметниками: *зашедшие в туман, стряхивающие со своих крыльшек воду, ставшая в чьем-то окне, притаившийся в изголовье*; українські дієприкметники з суфіксом -л- було б замінено російськими активними з дієприкметниками з суфіксом -вш-; зворотам *потемнілі трави, потемнілі вітряки* відповідали б *потемневшие травы, потемневшие мельницы*, а звороту *не затужавілого зерна – не затвердевшего зерна*.

Чом так відрізняються граматичні форми українського оригіналу й російського перекладу? Тому що форм активних дієприкметників із суфіксами -ущ-, -ющ-, -ящ- і -вш- немає в українській мові, й письменник мусив удатись до описової форми на зразок *що зайшли* або до дієприкметників із суфіксом -л- – *потемнілі, затужавілі*.

Але ми знаємо багато слів із суфіксами -ущ-, -ющ-, -ач-, -яч-, що походять від дієслів: *лежачий* („*Лежачого* не б'ють“ – М. Номис), *питущий* („*Я – не питающий*, отже, не підкочуйтеся до мене з чаркою“ – В. Кучер), *невмирущий* („*Слався, горде комсомольське плем'я, невмируща* молодість моя“ – І. Нехода), *трудящий, роботящий* („*А трудяще, а чепурне, а роботяще!*“ – Т. Шевченко) тощо. Хіба ці слова не є активні дієприкметники? Ні, це віддієслівні прикметники, що втратили дієслівні ознаки (час і вид) і означають уже не дію, як дієприкметники, а стали властивість когось чи чогось.

Немає в українській мові й форм пасивного дієприкметника теперішнього часу на зразок російських *читаемый, получаемый, делаемый*, але зрідка трапляються віддієслівні прикметники з суфіксами -им- (*невгасима* любов), -ом- (*невідомий* чоловік), що також утратили ознаки дії й набули постійної якості.

Щоб легше було зрозуміти сказане, порівняймо дві фрази: „Під *лежачий* камінь вода не тече“ й „Павло підняв *лежачу* на підлозі монету“. У першій фразі слово *лежачий* є віддієслівний прикметник, що втратив ознаки дієслова й має постійну властивість – лежати; в другій фразі слово *лежачу* виконує функцію невластивого українській мові активного дієприкметника, через що фраза звучить важко, неприродно, штучно. Так сказати по-українському не можна, а треба: „Павло підняв монету, *що лежала* на підлозі“.

Розгляньмо ще такий приклад: „*Питущого* й близько не підпускай до комори чи каси, бо проп’є все“. Так сказати по-українському можна, бо тут слово *питущий* – віддієслівний прикметник, що передає постійну властивість п’яниці. А спробуймо лиш надати цьому слову функцію активного дієприкметника й подивімося, що вийде: „Людина, *питуща* некип’ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання“. Кожний, хто хоч трохи знає українську мову, відчує, що така фраза звучить по-українському дико, її конче треба перебудувати так, щоб у ній не було активного дієприкметника *питущий*. Це можна зробити двома способами – або користуючись описовою формою підрядного речення: „Людина, *що п’є* некип’ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання“, – або вдаючись до дієприслівника: „Людина, *п’ючи* некип’ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання“.

Тут виникає слушне питання: чи ця особливість української мови – уникати вживання форм активних дієприкметників – не обмежує наших можливостей вислову? Чи описові конструкції, до яких мусимо вдаватися замість активних дієприкметників із зазначеними вище суфіксами, не обтяжують фрази, не позначаються кепсько на стилі викладу? Як бачимо з наведеного на початку статті уривка з твору М.Стельмаха, це ніскільки не порушило ні мелодійності ритму, ні стрункості, простоти викладу авторової думки. І навпаки – як псують милозвучність, стрункість, простоту й утруднюють вимовляння незграбні спроби живосилом застосувати в українському реченні невластиву форму активного дієприкметника! Ось невдала фраза з одного сучасного оповідання: „Нам важко бачити тебе прикутим і *страждаючим*“. Можна за попереднім прикладом поставити замість *страждаючий* дієслово: „Нам важко бачити, як ти страждаєш прикутий“; можна скористуватись і віддієслівним прикметником: „Нам важко бачити тебе прикутим і *стражденим*“. Часто буває можливо замінити активний дієприкметник пасивним дієприкметником від того ж дієслова.

Інколи можна замінити активний дієприкметник дієприслівником від того ж дієслова або іменником іншого кореня: замість неправильно складеної фрази „Під час обговорення доповіді всі *виступаючі* товариші зазначали важливість поставленого питання“ можна сказати: „Під час обговорення доповіді всі товариші, *виступаючи*, зазначали важливість поставленого питання“ або „Під час обговорення доповіді всі промовці *зазначали...*“. Тим, кому потреба

протокольної точності, можна скористуватись описовою конструкцією: „Усі товариші, *що виступали* (або – *брали участь у виступах*), зазначали...“

Як бачимо, є багато різних способів, щоб, не порушуючи милозвучності української мови, правильно й точно передати те, що в російській мові передається активними дієприкметниками.

Пасивні дієприкметники

Як уже зазначалося, в українській мові дуже поширеними є пасивні дієприкметники на *-ний, -тий*. Від деяких дієслів уживаються паралельні форми: *одягнений – одягнутий, замкнений – замкнутий, затягнений – затягнутий*. Українська літературна мова однаковою мірою засвідчує обидві ці форми.

Замість пасивних дієприкметників із суфіксом *-ем-* у російській мові, українська мова знає описову форму: *получаемый результат – наслідок, що його* (або – *який*) *одержуємо, сравниваемая величина – величина, що її* (або – *яку*) *порівнюють*. Замість описової конструкції можна іноді поставити пасивний дієприкметник недоконаного виду, якщо він утворюється з суфіксом *-ува-, -юва-*: *одержуваний наслідок, порівнювана величина*.

Як зазначалось вище, пасивні дієприкметники виконують у реченні здебільшого функцію означення: „В *накинутій* на плечі сірячині, – порожні рукави обвисли перебитими крилами, – він стояв під стіною, в кутку“ (Б. Харчук). Але пасивний дієприкметник нерідко буває й частиною складеного присудка: „За війну він був чотири рази *поранений*“ (І. Волошин).

ДІЄПРИСЛІВНИКИ

Українська мова, будучи біднішою на дієприкметникові форми проти російської, має далеко більше від неї дієприслівників. Наша класична література й живе народне мовлення, пісні, казки, прислів'я, приказки й приповідки рясніють дієприслівниками. Наведемо кілька прикладів: „Чого сидіти отакеньки, руки *склавши*, не *мавши* ні діла, ні розваги?“ (Марко Вовчок); „І *зваривши* обід, і *подавши* на стіл, Маруся заливалася слізеньками, *відгадувавши* певно, що востаннє бачить свого Василечка“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Не кайся, рано *вставши*, молодим *оженившись*“ (М. Номис); „Доброго здоров'я *пивши!*“ (з живих уст).

Цікаві випадки бувають у зразках народного мовлення, де дієприслівник інколи пов'язується не з підметом, як у попередніх прикладах, а з додатком: „Прощу тебе, не зморозь мене, не так же мене, як мужа мого, з походу *йдучи*, коня *ведучи*, коня *ведучи* й зброю *несучи*“ („Материалы и исследования“ П.Чубинського); „Благословіть же мене, у шлюб *уступаючи*“ (Г.Квітка-Основ'яненко). Дієприслівники *йдучи*, *ведучи*, *несучи*, *уступаючи* походять від давньослов'янських активних дієприкметників, які зникли в сучасній українській мові, але збереглися в російській, де ці речення звучали б у перекладі так: „Прощу тебя, не заморозь меня, да не так меня, как мужа моего, из похода *идущего*, коня *ведущего*, коня *ведущего* и оружие *несущего*“, „Благословите же меня, в брак *вступающего*“. Такі явища інколи трапляються й у російській мові, як ось у байці І. Крилова: „*Увидя* то, на мысли волку спало“, – але рідше, ніж в українській.

У попередньому розділі про дієприкметники ми вже бачили ті випадки, коли замість невластивого українській мові активного дієприкметника стоїть дієприслівник, приміром, у цій фразі: „Жовтіли, *спіючи*, ниви“ – замість: „Жовтіли *спіючи* ниви“, – як написав сучасний поет. Ще частіше користується українська мова дієприслівниками, замінюючи ними віддієслівні іменники з прийменниками *по*, *при*, *після*. По-українському слід казати не „*По* закінченню роботи треба прибрати своє робоче місце“, а – „*Закінчивши* роботу, треба прибрати...“; не „*При* читанні вголос треба правильно наголошувати слова“, а – „*Читаючи* вголос, слід правильно...“; не „*Після* закінчення звіту я перевірю його ще раз“, а – „*Закінчивши* звіт, я перевірю...“. Звісно, ці фрази можна побудувати й так: „*Після того як закінчиш* роботу, треба прибрати“; „*Коли читаєш* уголос, правильно наголошуй...“; „*Коли закінчу* звіт, я перевірю...“.

Таке широке вживання дієприслівників надає українській мові легкості вимовляння й мелодійності. Отож нема потреби цуратися цього давнього способу висловлювання заради запозичених канцелярських штампів на зразок *при виконанні*, *по одержанні* тощо, які зводять нанівець природну красу нашої мови.

Зауваження до деяких дієприслівників

Не дивлячись, незважаючи, неважаючи, не зважаючи, не вважаючи, дарма що. „*Не дивлячись* на дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива“, – пише одна районна газета, але так висловитись тут не можна, бо годі не

дивитись на дощі, коли вони йдуть; тут мовиться про те, що, хоч і йшли дощі, люди добрали способу вчасно закінчити жнива; отож, треба було замість дієприслівника *не дивлячись* поставити прийменник *незважаючи*, як ось у фразі: „Коли Леся вийшла, Сергієві, *незважаючи* на веселий вечір, стало журно“ (В. Козаченко). Можна в таких випадках послугуватись іншим схожим прийменником – *невважаючи*: „*Невважаючи* на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний“ (І. Франко).

З цього не треба робити висновок, що дієприслівник *не дивлячись* узагалі не може бути в українській мові. Трапляються часом такі випадки, коли треба саме його, а не прийменників *незважаючи*, *невважаючи*, наприклад: „Він ішов навпростець, не дивлячись ні на кого“ (з живих уст), – бо в цьому реченні мовиться не про перешкоду для дальшого руху людини, а про те, як людина йде. Так само може бути потрібний і дієприслівник *не вважаючи*: „Маруся була проворна, жвава... ходила вона швидко, поралась проворно, *не вважаючи* на свою старість“ (І. Нечуй-Левицький), – цебто працювала й не звертала уваги на свою старість, хоч і було це їй тяжко. Так само слušним може бути й дієприслівник *не зважаючи*: „*Не зважаючи* на особи“ (Українсько-російський словник АН УРСР).

Іноді, замість прийменника *незважаючи*, більш до речі буде поставити сполучник *дарма що*: „*Дарма що* стояло тихе, сонячне безвітря – листя тріпотіло на деревах уздовж шляху“ (Ю. Смолич). Цей сполучник можна було б поставити в наведеній на початку фразі замість недоречного там дієприслівника *не дивлячись*: „*Дарма що* були дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива“.

ЧИСЛІВНИКИ

Узгодження іменників із числівниками

Як відомо, з числівниками *два*, *три*, *чотири*, коли вони стоять у називному відмінку, іменники теж стоять у називному відмінку множини: „Як дівчини тієї славні трудодні, так вона *чотири* літа сниться все мені“ (А. Малишко); з числівниками, починаючи від *п'яти*, іменник стоїть у родовому відмінку множини: „*П'ять* маленьких діток сплять“ (переклад Лесі Українки); „Оженила *старших п'ятьох* синів, поставила кожному нову хату“ (І. Нечуй-Левицький). Із дробовими числівниками іменники стоять у родовому відмінку однини: „Оживали образи, події, які, здавалось, повинні були стерті за *півтора десятка* років“ (О.Копиленко). Зі складеними числівниками відмінок

іменника залежить від останнього числа, цебто коли останнє число – *два, три, чотири*, тоді буде називний: *сто сорок два карбованці*, з останніми числами – *п'ять* і далі – родовий відмінок множини: *двісті сорок п'ять карбованців*.

Коли числівники *два, три, чотири* показують не точну кількість, а тільки приблизну, тоді відповідний іменник треба ставити перед ними в родовому відмінку множини: *років чотири* не бачив я брата; пробуду в місті *днів зо два*.

Узгодження прикметників з іменниками при числівниках

Для багатьох людей, що навіть добре володіють українською мовою, часто постає питання, як правильно сказати по-українському: *два вихідні дні* чи *вихідних дні*? Адже відомо, що з числівниками *два, три, чотири*, коли вони стоять у називному відмінку множини, належні до них іменники також стоятимуть у тім же відмінку, але чи узгоджуються так само й прикметники з іменниками при відповідних числівниках?

Аналізуючи твори наших класиків, бачимо, що обидва варіанти мають право на існування, цебто прикметник може стояти в називному й родовому відмінках множини. У Лесі Українки читаємо: „Уже минуло з того часу аж *три довгі роки*“, бачимо, прикметник у називному відмінку множини використовує І. Нечуй-Левицький: „Знайшла *два невеличкі горщечки*“. Але в Марка Вовчка знаходимо вже родовий відмінок прикметника: „*Два-три далеких постріли* давали відчувати цю тишу“; те саме бачимо в І. Тобілевича: „*Два невідомих мені товстющих пана* приїхали з оцим листом, кажуть, з Кракова“.

Отже, ці обидві форми є паралельні; кожний може користуватись ними відповідно до вподоби. У своїй белетристиці й публіцистиці я волію ставити в таких випадках прикметник у називному відмінку множини: „*Чотири вірні товариші* не зрадили його й тут“.

Збірні числівники

В українській мові часто вживаються збірні числівники *обоє, двоє, троє, четверо, дванадцятро* тощо.

Числівник *обоє* можна вживати тільки тоді, коли йдеться про чоловіка й жінку: „А ідіть лишень сюди; та йдіть *обоє*“ (Т. Шевченко); „*обоє* рябоє“ (приповідка).

До числівників *двоє, троє, десятеро* звертаються, коли кажуть про людей: „У салоні їх дожидало *троє людей*“ (Леся Українка), – а також коли

вони поєднується з особовими займенниками: „*Нас* було *четверо*: білявий та чорнявий чоловіки, парубок рябий та я“ (Марко Вовчок), – та з іменниками, що мають тільки множину: „Нащо тобі аж *трьох ножниць*?“ (із живих уст).

Кількісні й порядкові числівники часу

І досі ще багато хто не знає, як треба точно означити час, і питає: „*Скільки* зараз *годин*?“, – замість – „*Котра година*?“. Чуємо інколи: „Зараз *годи- на ночі*“, — замість — „Зараз перша година *ночі*“ тощо. Навіть в Українсько-російському словнику АН УРСР натрапляємо на паралельні вислови: „не пізніше *трьох годин*“ і „не пізніше *третьої години*“, а вислів „*о другій години* дня“ перекладається „*во втором часу* дня“ і „*в два часа* дня“.

Такий паралелізм у справі означення часу, де має бути абсолютна точність, – недопущенна річ. Тут конче треба твердо стати на бік якоїсь одної форми вислову й ставити на означення часу доби або кількісні числівники („Я встав у *сім годин* ранку“), або порядкові („Я встав *о сьомій годині* ранку“). Наша мовна традиція стоїть за порядкові числівники: „*О п'ятій годині* виїхали ми з монастиря“ (М. Коцюбинський); „Завтра *об одинадцятій* на мене чекатиме інженер“ (Ю. Смолич). У цих фразах порядкові числівники *п'ятій, одинадцятій* означають не проміжок часу між двома годинами – *четвертою й п'ятою, десятою й одинадцятю*, як у російських висловах *в пятом часу, в одиннадцатом*, а точно визначену годину, що по-російському буде: *в пять часов, в одиннадцать часов*. На доказ цього можна навести ще одну фразу з творів М.Коцюбинського: „Рівно *о пів до сьомої* панна Анеля пройде через столову у кухню“. Виходячи з цього, треба питати не „*Скільки годин*?“, а – „*Котра година*?“, казати не „*одна година ночі*“, а – „*Перша година ночі*“ тощо.

Якщо треба сказати не про точно означений час, а лиш приблизно назвати період між двома годинами, відповідно до російських висловів *в пятом часу, в одиннадцатом*, тоді слід ставити перед порядковим числівником прийменник *на*: „Ой сплю годину, сплю і другу, й а вже повертає та *на третю*“ (С. Гулак- Артемовський). Отож російську фразу „Я приду *в пятом часу*“ треба сказати по-українському: „Я прийду *на п'яту годину*“, а не „Я прийду *о п'ятій годині*“, – бо це означає вже точний, а не приблизний час.

Дробові числівники часу передаються відповідним дробом із прийменником *на* до половини години: *чверть на третю*, – з прийменниками *на* або *до*, коли буде половина години: *пів на сьому*, або *пів до сьомої*, як це ми

вже бачили в фразі з твору М. Коцюбинського, чи з прийменниками *до* або *за*, коли перейшло вже за половину години: *за чверть сьома*, або *чверть до сьомої*, цебто: *чверть години* залишилось *до сьомої* або *за чверть години* буде *сьома*. Не дробові числівники, а цілі, що означають кількість хвилин якоїсь години, треба ставити з тими ж прийменниками за попередніми правилами: *десять на другу*, *тридцять на другу* або *тридцять до другої*, *за двадцять друга* або *двадцять до другої*.

Коли мовиться не про означення часу доби, поділеної на 24 години, а про кількість часу, витрачену на якусь роботу чи дію, тоді слід користуватись кількісними числівниками: „Як ось із неба дощ полився, в *годину* весь пожар залив“ (І. Котляревський); „От ми й узялися перевіряти рахунки з *десятої* ранку аж до *сімнадцятої* дня, витративши на це діло *сім годин*“ (із живих уст).

Зауваження до деяких числівників

Один, одні, самий, самі. В українській мові числівники *один*, *одна*, *одне*, *одні* мають або кількісне значення: „З *одного* вола двох шкур не деруть“ (прислів'я); „Ой *одна* ж я, *одна*, як билиночка в полі“ (Т. Шевченко), – або значення займенника *якийсь*: „В *одній* долині під горою високий явір зеленів“ (Л.Глібов). Але ці числівники не мають значення займенників *самий*, *сама*, *саме*, *самі*, як у російській мові: „Он выбежал в *одном* белье“. Однак трапляється читати не тільки в сучасних газетних і журнальних статтях, а навіть у художніх творах: „Вона вийшла в *одному* жакеті“, „*Одні* старі залишилися в селі“.

Українська класична література й народне мовлення в таких випадках користувалися здебільшого займенниками *самий*, *сама*, *саме*, *самі*: „*Самий* борщ та борщ, без нічого як щодня їсти, то хіба наїсися?“ (казка); „Зосталися *самі* вишкварки“ (М. Номис); „*Самі* діти в хаті сидять, а батьки кудись пішли“ (з живих уст). Отож, авторам наведених вище двох фраз слід було написати: „Вона вийшла в *самому* жакеті“, бо фраза з висловом *в одному жакеті* дає змогу припускати, що жінка носить часом і по два-три жакети; „*Самі* старі залишилися в селі“, бо тут ідеться не про кількість людей, що залишилися в селі, а про їхній вік.

Другий та інший. Слово *другий* буває українською мовою порядковим числівником („А в *другий* раз пройшла не глянувши на нього“. – Леся Українка) або, зрідка, синонімом займенника *інший* („Сам він не знав, не міг сказати, а

другі з нього сміялись“ . – М. Коцюбинський). У сучасній українській мові повелося вживати цього слова тільки як порядкового числівника, користуючись для другого значення займенником *інший*: „Війна є продовження політики *іншими* засобами“. Часом цим займенником надуживають і ставлять його там, де без числівника *другий* не обійтись: „Від цього берега до *іншого* буде не більше як двадцять метрів; невже не перепливеш?“ Тут неодмінно треба поставити слово *другий*: „Від цього берега до *другого*...“, – бо в річки два береги – *один* і *другий*. Займенник *інший* інколи надає фразі характеру віддаленості: „Де на *інших* берегах і ростуть кущі, а тут, у нас, – голісінько“ (з живих уст).

Пара й кілька. „Позич мені на *пару* днів гроші“; „Зустрінемося через *пару* днів“, – чуємо інколи в розмовах, а зрідка читаємо й на сторінках сучасних художніх творів. Так сказати по-українському не можна, а слід: „Позич мені на *кілька* день (днів) (на *два-три* дні, на *які два* дні) гроші“; „Зустрінемося через *кілька* день (днів) (через *два-три* дні, через *які два* дні)“.

Числовий іменник *пара* треба ставити при іменниках, що позначають однакові речі – *пара* чобіт , *пара* білизни („Йому Дідона підослала... штани і *пару* чобіток“ . – І. Котляревський), людей, чимось між собою пов’язаних („Цвіт лине, лине і закриває закохану *пару*“ . – Леся Українка) , худобу („Ой на тобі *пару* волів лисих“ . – „Матеріали и исследования“ П. Чубинського).

ЗАЙМЕННИКИ

Деякі відмінкові особливості

Особовий займенник *я*, стоячи в знахідному відмінку з прийменником *про* може мати два значення: „Вони говорили *про мене*“, – цебто мовилося про мою особу, – і „*Про мене*, що вони собі там говорять“, – цебто мені байдуже, що там мовиться. „*Про мене*, хоч вовк траву їж!“ (приказка), – цебто мені байдуже чи мені однаково, хоч буде вовк траву їсти.

Особовий займенник *я* й присвійні *мій, твій, його, її, наш, ваш, їхній* часто стоять у знахідному відмінку з прийменником *на*, відповідаючи російським прислівникам *по-моему, по-нашему*: „А *на мене*, – говорю, – то я б із малою дитиною розмовляла“ (Марко Вовчок); „Панас Кандзюба хвилювався найбільше. – А що? *На моє* вийшло“ (М. Коцюбинський); „Не вийде, пане ляше, *на ваше*“ (приказка).

Слід запам'ятати оригінальний український вислів із прийменником *на* та означальним займенником *самий* у знахідному відмінку – *на саму* згадку, *на саму* думку: „Сухі губи в Маланки стиснулись од болю, *на саму* згадку“ (М.Коцюбинський), – замість якого іноді помилково пишуть: *при одній* думці, *при одній* згадці.

У розділі про іменники ми вже принагідно бачили, що за українською мовною традицією дійова особа в реченні, виражена іменником чи займенником, звичайно стоїть у називному відмінку, а не орудному, як часто буває в російській мові. Недобре звучить по-українському така, наприклад, фраза: „Головну увагу *мною* приділено таким явищам“, – а слід: „Головну увагу *я* приділив таким явищам“. Так само неприродно звучить цитований уже вислів з одного сучасного оповідання: „Щось нове, не зване *нами*“, – замість якого краще сказати: „Щось нове, що не звідали *ми* (чого не зазнали *ми*)“. Візьмімо речення з твору С.Васильченка: „Такого отруйного нуду ніколи не зазнавав *я*, як тої пам'ятної травневої ночі“, – і подивімося, що з нього вийшло б, якби письменник поставив дійову особу *я* в орудному відмінку, як те зробив автор попереднього вислову: „Такого отруйного нуду ніколи не зазнано *мною*, як тої пам'ятної травневої ночі“. Речення втратило свою природну еластичність і стало незграбне...

Означальний займенник *усе*, поставлений у місцевому відмінку, з прийменником *по* становить образний вислів *по всьому*, рівнозначний висловам *кінець усьому*, *з усім покінчено*: „А тепер уже *по всьому*. Тепер я спокійна“ (І.Франко).

Зауваження до деяких займенників

Воно – він, вона. Особовий займенник середнього роду *воно* може відповідати роду того іменника, якого він заступає („Послухає моря, що *воно* говорить“. – Т. Шевченко), а в деяких випадках може й не відповідати, заступаючи іменники чоловічого або жіночого роду: „Та де ж таки йому за писаря ставати? *Воно* ж таке молоде та дурне“ (Словник Б. Грінченка). Тут займенник *воно* поставлено замість іменника чоловічого роду, щоб висловити тим певну зневагу. „Куди їй заміж? Хто її візьме? Таке ж *воно* недорікувате, ще й негарне до того“ (з живих уст). У цій фразі займенник *воно* виступає замість іменника жіночого роду з тих же причин.

Займенник *воно* може заступати іменники чоловічого й жіночого роду також для того, щоб висловити ласкаве чи пестливе ставлення до когось: „Гомонить він до мене, а я усе мовчу. *Воно* поміж народом пленталось, та й бачило доволі... говорить до мене, а я усе соромлюсь“ (Ганна Барвінок). Уживають цього займенника й тоді, коли мовиться про невідому, лиху особу: „Чую – а *воно* вже в комору залізло й шарудить там“ (із живих уст).

Займенник *воно* може й не заступати іменників, виконуючи в реченні функцію частки, відповідно до російського слова *это* у висловах типу *что это за штука*: „А що ж *воно* таке?“ (Леся Українка); „І що *воно* за серце отаке дурне: яких подруг знайшла – Ониську та бабу Середиху“ (А. Головка).

Їх і їхній. Займенник *їх* звичайно є родовим або знахідним відмінком множини від займенника *вони*: „Товкло б *їх* отак головами!“ (М. Рубашов). Цей займенник трапляється іноді й у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній*: „На *їх* окраденій землі“ (Т. Шевченко). Проте нині в художній літературі й живому народному мовленні перевага надається присвійному займеннику *їхній*: „Батьки ніколи не знають того, що одбувається в душі *їхніх* дітей“ (А. Кримський); *Їхня* кров ще гаряча на ранах, *їхні* рани горять ще в огні“ (О. Олесь).

Щоб уникнути зайвого паралелізму, який не поширює наших мовних можливостей, а, навпаки, створює плутанину, краще в нашій поточній усній і писемній мові додержуватись присвійного займенника *їхній*: „У *їхній* стороні й зимою сонце“ (Леся Українка).

ПРИСЛІВНИКИ

Загальні зауваження

В українській мові далеко більше вживаються прислівники, ніж у російській, де вони часто поступаються перед конструкціями з прийменниками й іменниками на зразок *с нетерпением, с удовлетворением, в нерешительности*. Наприклад, читаємо: „Нічого ви не знаєте! – *нетерпляче* перебила вона“ (Леся Українка); „Гармаші не відстають, – виглянувши крізь вирву вікна на перехрестя, *задоволено* промовив Чумаченко“ (О. Гончар); „Гафійка раптом почервоніла і *нерішуче* стояла“ (М. Коцюбинський); „У вітринах крамниць Таня *заздрісно* розглядала красивих, великих ляльок“ (О. Копиленко).

Однак деякі сучасні автори забувають про це й пишуть: „Олена Іванівна стояла в *нерішучості* в коридорі“; „Ото лається, собацюга. Де тільки навчився? – із *заздрістю* сказав Ігор“. Розуміється, в цих фразах далеко краще було б написати: „стояла *нерішуче* в коридорі“, „*заздрісно* (заздро) сказав Ігор“.

Зауваження до низки прислівників

Виключно, винятково, тільки, суто, єдино. „Він їв *виключно* черствий хліб“, – читаємо в медичній статті, хоч важко почути щось подібне в живому народному мовленні й класичній літературі, де було б: „Він їв *самий* черствий хліб“ („Він їв *тільки* черствий хліб“), або, щоб підкреслити сказане: „Він їв *самий тільки* черствий хліб“. Прислівник *виключно* штучно створене чи скальковане слово, яким надуживають наші науковці й публіцисти, хоч є ще й інші, більш підхожі, природні слова. Крім наведеного вище *тільки*, є ще *винятково* („З усіма він чемний і *винятково* ввічливий“. – Я. Баш), *суто* („Піднести їй на болячку ту *суто* золоту гіллячку“. – І. Котляревський), *єдино* („Мене судити могли б *єдино* тільки королі“. – Б. Грінченко).

Навшпиньках чи навшпиньки? У сучасній українській літературі, а так само й у наших словниках бачимо слова *навшпиньках* і *навшпиньки*, що не мають ніякої значенневої різниці: „Я *навшпиньках* пройшла до першого ряду крісел і сіла на першому вільному місці“ (І. Вільде); „щоб краще бачити, *навшпиньки* поставали, а може, й на те, щоб вищий мати зріст“ (М. Рильський); „Повз материне купе кожному хотілося пройти *навшпиньки*“ (О. Гончар).

Є ще слово *навшпинячки*, що означає те саме: „Старіші на лавках, а молоді позаду стають *навшпинячки*“ (переклад М. Рильського).

Так яке слово правильніше – *навшпиньках* чи *навшпиньки*? Гадаю, що друге. Перше слово набуло закінчення *-ах* за аналогією до російського відповідника *на цыпочках*, друге слово має закінчення *-и* дуже характерне для українських прислівників: *навшипинки*, *навширинки*, *навшипередки*, *навзаводи*, *навперемінки* тощо. Таке ж закінчення й у слова *навшпинячки*, яке має всі права на існування.

Одноразово й одночасно. Чуємо інколи в радіопередачі таке дивне повідомлення: „*Одноразово* працює радіостанція „Маяк“ на хвилі...“ По-українському це означає, що радіостанція „Маяк“ працює чомусь тільки один

раз, хоч усім відомо, що радіостанції взагалі, зокрема й „Маяк“, функціонують не раз і не два чи три, а постійно. Одноразово можна допомогти комусь, позичити гроші, нагадати про щось, наприклад: „Вам можуть дати субсидію тільки *одноразово*, а далі не сподівайтесь постійної фінансової допомоги“.

Слово *одночасно* означає, що якась дія відбувається в один час з іншою дією: „*Одночасно* пробитися всім підводам – неможливо“ (О. Гончар); „*Чикаленко одночасно* їв, запивав вином і розповідав безперестану“ (Л.Смілянський). Очевидно, наше радіомовлення хотіло сказати, що „*одночасно* працює радіостанція „Маяк“, але не зуміло правильно висловити.

Так чи отак? „Усякі бувають дива. *Так* ідеш собі лісом, коли бачиш...“ – читаємо в одному оповіданні. Усе ніби гаразд у цих двох реченнях, але чомусь не задовольняє слово *так* на початку другого. Якби друге речення починалося ствердженням певної події чи явища, про що мовилося в першому, тоді слово *так* було б на своєму місці, як це бачимо в творі І. Нечуя-Левицького: „Пан не згоджувався брати назад того поля. *Так* воно й стояло ціле літо толокою“. Якщо речення не являє собою логічного завершення щойно сказаного, а висловлює загальні міркування, звісно, пов’язані певною мірою з усім попереднім текстом, тоді краще послугуватися прислівником *отак*: „*Отак* жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та холоді, у злиднях та недостачах“ (Панас Мирний).

Ми спинились над цими двома словами, які, будучи дуже схожі одне з одним, мають, проте, різні нюанси, тому, що раз у раз натрапляємо в художній літературі й публіцистиці на фрази з початковим словом *так* замість *отак*, про яке ніби забули автори. Відбувається це, видимо, під впливом російських зразків, де прислівник *так* в аналогічних фразах – дуже поширений: „Эти явления замечались и раньше. *Так*, еще в прошлом году, мы наблюдали...“

Прислівник *отак* інколи буває синонімом слів *наприклад*, *приміром*, як це бачимо в першій фразі: „Усякі бувають дива. *Наприклад (приміром)*, ідеш собі лісом...“

Із цього видно, що й у наведеному на початку реченні більше пасувало б слово *отак*: „*Отак* ідеш собі лісом...“, – тимчасом як у реченнях „Темрява була така густа, що ми не бачили, чи їдемо ще селом, чи в’їхали вже в ліс. *Так*, це був ліс“ відчуваємо, що тут треба поставити тільки слово *так*.

Уперто чи наполегливо? „Завод *уперто* працював далі, щоб учасно виконати почесне замовлення“, – читаємо в одній газетній статті. У такому тексті прислівник *уперто* не підходить, бо він надає дієслову, якого стосується, негативної функції, наприклад: „Барометр *уперто* показував „дощ“, хоча в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари“ (М. Коцюбинський). У наведеній на початку фразі дієслово *працювати* вимагає прислівника з позитивним значенням; таким буде слово *наполегливо*.

Те саме можна сказати й про прикметники *впертий* і *наполегливий*: „*Упертий*, як свиня“ (з живих уст); „Василь – людина *наполеглива*, трудовита“ (О. Копиленко).

Щоденно, щодня, щодень, щоднини. Слова *щоденно*, *щодня*, *щодень*, *щоднини* ми бачимо в нашій класиці й сучасній українській літературі: „Я єсть той, який *щоденно* на будові, на посту“ (П. Тичина); „Ходив я в садочок *щодня* виглядати“ (Л. Глібов); „Споконвіку Прометея там орел карає, *що день* божий добрі ребра й серце розбиває“ (Т. Шевченко); „Для величних будов Батьківщини, для майбутнього щастя – *щоднини* лийся, лийся, гаряча сталь!“ (Я. Шпорта).

Усі ці чотири слова мають однаковісіньке значення, хіба тільки з тою різницею, що слова *щодня*, *щодень* ми часто чуємо в народному мовленні, але далеко рідше можна натрапити на *щоднини* й не трапляється чувати з народних уст прислівника *щоденно*, дарма що прикметник *щоденний* – дуже поширений: „Оце такий мій *щоденний* наїдок“.

Чи не забагато в нас однакових прислівників, дуже схожих між собою, що означають достоту одне поняття? Таке явище навряд чи збагачує мову, вносить плутанину, коли постає питання, як краще сказати – *щодня* чи *щоденно*. Мабуть, слід додержуватися слів, що живуть у народі, залишивши слова типу *щоденно* для тих випадків поетичної творчості, коли ритм вірша потребує саме цього слова, як це бачимо в наведеній цитаті з творів П. Тичини.

ПРИЙМЕННИКИ

У (в) – до, в – на. Інколи виникає питання, який прийменник треба ставити – у (в) чи до: „Я поїхав у Київ“ чи „Я поїхав до Києва“, „Вихід у місто“ чи „Вихід до міста“?

Узагалі, коли мовиться про рух у напрямі міста, села, селища, тоді треба ставити прийменник *до*: „Через кілька днів Ковпак вилетів *до* Москви“ (П.Вершигора); коли йдеться про дію чи перебування в чомусь, тоді слід користуватися прийменником *у* (*в*): „У Києві на риночку ой пив чумака горілочку“ (народна пісня). Якщо мета руху в певному напрямі супроводжується ще додатковими поясненнями, тоді після них може стояти замість прийменника *до* – *у* (*в*): „Ми їздили на ярмарок *у* Косів“ (М. Рильський). У реченнях, де рух або дію скеровано до предметів, середовищ або мовиться про абстрактні поняття, ставиться прийменник *у* (*в*): „Він ступив *у* сад“ (Є. Гуцало); „Кидається *у* свою стихію“ (О. Гончар); „Закрадається *в* серце острах“ (М. Рильський). Рух до приміщення позначається дієсловами з тим і з другим прийменником: „Увалився *у* хату“ (П. Куліш); „Смерть зайшла *до* хати“ (Д. Павличко).

Як сказано вище, прийменником *у* (*в*) з іменником у знахідному відмінку послугуємось, визначаючи час за днями тижня: „*у* вівторок“, „*у* п'ятницю“, – або з іменником у місцевому відмінку, коли мовиться про місяці року: „*у* січні“, „*у* липні“. Проте, коли визначається час за роком, треба користуватись родовим відмінком іменника, а не прийменником *у* (*в*) з іменником у місцевому відмінку: ближче буде до нашої мовної традиції *цього року*, а не *в цьому році*, *1970 року*, а не *в 1970 році*. Так само слід казати *торік*, а не *в минулому році*, *позаторік*, а не *в позаминулому році*; аналогічні будуть і прикметники – *торішний*, а не *минулорічний*, *позаторішний*, а не *позаминулорічний*.

Російському вислову *дом в три окна* відповідає український – *будинок на три вікна*, а вислову *дом в пять этажей* – *будинок на п'ять поверхів*.

Прийменник *на* вживають також, коли описують процес перетворення: „звівся *ні на що*“.

Прийменник *у* (*в*) можна чути українською мовою в таких висловах: вірити *в* себе, вдаватися *в* тугу, *в* розпач, – а також на позначення переходу з одного стану в інший: „І як воно зробилось так, що *в* турка я перевернувся“ (С. Гулак-Артемівський).

Російські прийменники *у* та *в* мають між собою велику значеннєву різницю, наприклад: „*У* него собирались гости“ і „*В* его словах чувствовалась уверенность“. Між українськими прийменниками *у* та *в* нема ніякої різниці. Ми ставимо їх незалежно від змісту речення, а тільки додержуючись правила чергування голосних, цебто: якщо попереднє слово кінчається на голосну, треба

ставити прийменник *в* („Вона взяла *в* нього книжку“), якщо на приголосну – тоді у („Він узяв *у* неї книжку“).

При чи за? З прийменниками *при* й *за* трапляється чимало помилок на письмі й з уст. Візьмімо такі фрази: „*При* будуванні клубу ми застосували всі нові технічні досягнення“; „*При* бажанні цього можна досягти“; „Це можна здійснити *при* всіх обставинах“. У всіх цих фразах прийменник *при* стоїть на позначення часу. Погляньмо, коли саме наша класика й народне мовлення користуються цим прийменником: „Була в мене небога, *при* мені вона і зросла“ (Марко Вовчок); „Три явори посадила сестра *при* долині“ (Т. Шевченко); „Він такий у нас чоловік, що все *при* начальстві крутиться“ (з живих уст). У всіх цих прикладах прийменник *при* позначає місце. Уживають його й як відповідника до російського прийменника *в*: „Як живе чоловік *при* вбозтві, то й хороший зробиться поганий, а як *при* волі, то й ледащо покажеться гарне“ (Б. Грінченко), – або в таких висловах, як *при* розумі, *при* здоров'ю: „Був чоловік середніх літ, *при* здоров'ю“ (Ганна Барвінок).

Далеко рідше ми натрапляємо на прийменник *при* з відтінком часу: „*При* слові „ключниця“ Зоя злісно стиснула губи“ (Леся Українка); „*При* такій інтенсивній *праці* треба добре їсти“ (М. Коцюбинський); „*При* згоді були люди“ (Словник Б. Грінченка). У цих фразах можна поставити й описову конструкцію: „*Коли* почула слово „ключниця“...“, „*Коли* так інтенсивно працювати...“, „*Коли* згоджувалися...“.

Якщо в фразі мовиться про історичний або тривалий час із життя певної людини чи багатьох людей, тоді класика й народне мовлення вдаються до прийменника *за*: „Ото було *за* наших часів – Верді, Россіні...“ (Леся Українка); „*За* Хмельницького Юрася пуста Україна звелася, а *за* Павла Тетеренка – не поправиться й теперенька“ (М. Номис); „*За* царя Панька, як земля була тонка“ (приповідка); „Це було ще *за* життя мого батька“ (з живих уст).

Із цих прикладів випливає, що й у трьох перших фразах слід було сказати: „*Коли* будували (або – будуючи) клуб, ми застосували“; „*Коли* є бажання (або – бажуючи), цього можна досягти“; „*за* всіх обставин“.

Голосовська Г. Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні? *Українська мова*. 2011. № 4. С. 63–71.

Галина Голосовська

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: УЖИВАТИ ЧИ НІ?

Статтю присвячено актуальній темі функціонування активних дієприкметників у сучасній українській літературній мові. Запропоновано можливі способи заміни цих форм, вказано на специфіку їхнього вживання.

Ключові слова: активний дієприкметник теперішнього часу, дієприкметник, віддієслівний прикметник, прикметник, дієслово.

Невластиві українській мові форми активних дієприкметників теперішнього часу на кшталт діючий, існуючий є потужним джерелом її забруднення. Порівняно з помітними лексичними помилками похибки морфологічного плану є менш виразними, але від того вони не перестають бути вадами. «Відступи від морфологічних і синтаксичних норм української літературної мови знижують рівень культури мовлення ще більше, ніж лексичні огріхи», – зауважує О.Пономарів [5: 156].

Очищення мови від форм на **-чий** не вдається розв'язати протягом уже тривалого часу, оскільки слова на взірць *існуючий, діючий, домінуючий* тощо давно і глибоко вкорінені в українську мову. Попри це вони залишаються чужими для її структури. «Ці форми не властиві українській мові, у наших класиків – непопулярні. Вони характерні для російської мови. Розвиток цивілізації вимагає доцільних запозичень з будь-якої мови, в тому числі й з російської, але не можна толерувати запозичень, які карикатурно звучать» [1: 153]. «Вдаючись до калькування іншої мови, мова, яка калькує, занедбує свої власні мовотворчі можливості, висушує джерела своєї самобутності, і, як показує практика, – завмирає. ...неоковирна лексика упосліджує саму мову, відбиває охоту вживати таку мову, бо це не мова Шевченка, Франка чи Лесі Українки, а штучне язичіє...» [2: 56].

Відомі мовознавці ще на початку ХХ ст. наголошували, що згадані форми ніколи не були властиві живому народному мовленню, яке й лягло в основу української літературної мови. Відсутність в українській мові згаданих форм Ю.Шевельов називає однією з її особливостей. Українські граматики радянських часів О. Синявського, Г. Гладкого, М. Сулими, О. Курило, П.

Горецького та І.Шалі, Г. Сабалди́ря і М. Грунського заперечують існування дієприкметників на **-чий, -(в)ший** в українській мові. Такої ж думки дотримувався й П. Житецький, зазначаючи, що згаданих форм зовсім немає в народній мові.

О. Курило форми на **-чий** (ц.-сл. **-щий**): *робуча, як бджола; бачу́чі очі; маючі люде; знаю́чий, як циган до пасіки* тощо називає прикметниками дієслівного походження [4: 18]. Як віддієслівні прикметники згадані форми кваліфікує і М. Сулима [7: 73]. Дієприкметниками дослідники вважають лише пасивні віддієслівні форми минулого часу на **-ний, -тий**: *писаний, несений, пошитий, узятий, молотий, мелений* тощо. Сучасне і відоме їм стародавнє українське народне мовлення та добірна письменницька мова не вживали активних дієприкметників теперішнього часу.

І.Вихованець у «Теоретичній морфології української мови» зазначає: «Дієприкметник — різновид віддієслівного прикметника з нейтралізованими основними дієслівними категоріями часу, способу й особи та збереженою дієслівною категорією виду, який у морфологічному плані має... сукупність прикметникових графемних флексій категорій роду, числа й відмінка, виконує... функцію узгодженого... другорядного члена речення...» [10: 150]. Він же далі зауважує: «З формально-граматичного погляду дієприкметник розчленований на прикметникові синтетичні та дієслівні аналітичні утворення. Синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, бо виступають у присубстантивних позиціях і виконують прикметникові функції» [10: 400].

Активні дієприкметники дуже поширені в російській літературній мові, куди вони потрапили з мови церковнослов'янської. Цікаво, що в російському народному мовленні форм на зразок *кричащий, улыбающийся, пришедший* тощо немає [7: 72]. Наявні ж у російському народному мовленні форми згаданої категорії прикметників за способом творення, значенням, функціями і навіть системою наголошування схожі з українськими народними. Порівняймо, наприклад, російські: *гремучая змея; зыбучие пески; кипучая деятельность; плакучая ива; сидячая работа; стоячая вода; сыпучие продукты; глаза завидующие, руки загребующие* та українські: *балакуча жінка; гавкучий собака; палюче сонце; брикучий кінь; родючі ґрунти; тягуче тісто; очі завидуючі, руки загребуючі; я на горілку не прагнучий* (Б. Грінченко); *сплющий пес не угонит зайця* (М. Номис) тощо.

Широковживані у народно-розмовному мовленні та українській літературній мові слова прикметникового типу на **-чий**, **-ший** мають яскраве емоційне забарвлення. Деякі з них утворені від прикметників (*добрячий, багатющий, злющий, білющий, важнючий* тощо), а багато й від дієслівних коренів (*кусячий, гавкучий, брикучий, дряпучий, прагнучий, пахнючий* тощо). Останні давно втратили дієслівні характеристики і, передаючи сталу ознаку предмета чи істоти, є звичайними прикметниками: квітучий край; охочий (**не** бажаючий) взяти участь; трудящий (**не** працюючий) люд; сліпучий (**не** осліплюючий) промінь тощо.

Втрата дієслівних ознак у прикметниках на **-чий** відбита у наголошених суфіксах **-уч/-юч**, **-ач/-яч**, **-ущ/-ющ**, **-ащ/-ящ**, приєднаних одразу до кореня слова без жодного проміжного голосного, порівняймо, наприклад: *кусячий собака* і *кусяючий собака*; *балакуча жінка* і *балакаюча жінка* тощо.

Ці дієслівні прикметники ні будовою, ні наголосом не відповідають часто утворюваним всупереч законам української мови дієприкметникам від того ж дієслівного кореня.

Часом сама лише зміна наголосу здатна перетворити прикметник на активний дієприкметник. Зокрема, прикметники *знаючий, маючий*, уживані у народному мовленні, сьогодні чуємо з наголосом на **а**, що перетворює їх на активні дієприкметники теперішнього часу, які потребують уже залежної форми іменника у знахідному відмінку. О. Курило наводить приклади *маючі люде* та *знающий, як циган до пасіки* за “Кобзарем” Т. Шевченка [4: 18].

На початку ХХ ст. твори деяких українських письменників рясніли активними дієприкметниками теперішнього часу. Цей факт М. Сулима коментував так: “Хоча таких прикладів багато, проте це не означає, що форми стали нормою української мови. Це сурогати, намул” [7: 74]. Кількісне зіставлення цих форм з нормативними у 30-ті рр. ХХ ст. було на користь останніх.

Поява дієприкметників на **-чий** у мові інтелігенції та творах письменників Східної України спричинена впливом російської літературної мови, а у творах Т.Шевченка – церковнослов’янської.

У Галичині ці форми з’явилися під впливом польської літературної мови. Церковнослов’янсько-російсько-польський вплив підсилено було ще й виходом на початку минулого століття деяких граматик з української мови, куди автори необачно внесли приклади з церковнослов’янської, російської та польської

граматик, забувши про природу української мови. Ці граматики, за якими вчилися малоосвічені або неосвічені прості люди (і насамперед школярі), підсилені літературним російським (у Східній Україні) та польським (у Галичині) оточенням з його нормативним уживанням дієприкметників на **-чий**, не могли не вплинути на якість знань тих, хто за ними вчився. Враховуючи потужно впроваджувану на той час українізацію міщан Східної України, можна зрозуміти, що саме згадані чинники сприяли поширенню та закріпленню цих форм по всіх регіонах України.

Завдання української інтелігенції за умов, що склалися, О.Курило визначала так: “Така мова не дає збагнути змісту тим, хто черпає свою освіту в популярно-наукових виданнях, тобто українській півінтелігенції... Вони-бо – люди народу, села; їхня думка пливе за народною психологією, їм важко підігнати чужі їм звороти сучасної української літературної мови під своє розуміння. І чи така літературна мова, яка є в багатьох спеціально-наукових та популярно-наукових виданнях, підручниках, не зіпсує української народної мови? І що більше українська інтелігенція хоче стати в пригоді народові, то більше вона повинна використовувати українську народну мову, повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди. Такий є єдиний нормальний шлях, яким може йти розвиток української літературної мови.

Усталеної в широкому розумінні української наукової літературної мови ми ще не маємо, і чи така неусталеність не стане їй (мові) десь у пригоді саме тим, що дає їй найширші можливості мати народну основу і розвитком своїм йти за розвитком народної мови. Інакше б сказати: вона ще має в собі можливість стати такою мовою, якою б сам народ заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня” [4: 12-13].

Однак, попри такий сильний тиск на норми української мови з боку сусідніх мов, дослідники зазначали, що “...за останні роки і в українських друкованих працях, і в мовленні інтелігенції дуже зменшилися форми на **-чий, -щій, -ший**. Ще трохи і ці сурогати зовсім зникнуть і українська літературна мова стане ще чистішою з народно-масового погляду” [7: 74]. Ю. Шевельов пояснив це могутнім процесом нормалізації, очищення української мови у 20-ті рр. ХХ ст. Його провадили просвітницькі товариства української мови і та частина української інтелігенції, що після революції 1905 р. повернулася до

Східної України саме з метою поширення і зміцнення української мови по містах, а також ентузіасти-галичани [12: 105].

Звичайно, очищенню мови сприяла і поява праць згадуваних уже мовознавців, зокрема й О. Курило та М. Сулими, які ставили перед собою суто практичні цілі: “...стати хоч трохи своїми увагами у пригоді сучасній українській літературній мові, щоб, на її характерні хиби вказавши, подати й правильні форми та звороти, а перш за все вказати на ті особливості в українській народній мові (підкреслення наше – Г. Г.), що їм мало, а то й зовсім не приділяє уваги сучасна українська літературна мова у широкому розумінні, тобто і мова красною письменства” [4: 17].

Українська мова справді очистилася б від чужорідних елементів, якби в ті часи різко не згорнули процесів українізації, а в наступні десятиліття не посилювали тиск на українське народне слово, не нищили б українських мовознавців.

Реформа українського правопису, «...який майже без змін функціонує й сьогодні» [1: 215], спричинила значне подальше зросійщення української мови. Позиція цього нормативного документа щодо дієприкметників на **-чий** виявилася розпливчастою. У 2-му томі фундаментальної праці Інституту мовознавства АН України «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» зазначено, що активні дієприкметники теперішнього часу можна утворювати від дієслів усіх класів, окрім XII (дієслово “бігти”) [8: 410].

Шкільні підручники з української мови подають матеріал про утворення дієприкметників на **-чий**, підкріплюючи його відповідними вправами. І що далі, то природніше вводять до української мови ці форми. Проте, у підручнику від 1966 р. (видавництво “Радянська школа”, автор Б.М. Кулик) подано примітку до відповідного правила, де зазначено, що такі форми в українській мові вживані рідко.

Підручник від 1987 р. (видавництво “Радянська школа”, колектив авторів) у примітці, надрукованій жирним шрифтом, пояснює відмінність між прикметником *гримучий* та дієприкметником *гримлячий*. Чим ще раз підтверджує існування останнього і безлічі йому подібних в українській мові.

Сучасні дослідники слушно зазначають, що сьогодні суржик і перенасичення російськими формами існують уже серед галичан (у лексиці домашнього вжитку та подекуди і в інтелектуальній сфері). Оминати дієприкметникові форми не вдається навіть деяким мовознавцям. Ось приклади

з сучасних мовознавчих праць: *пануюча нація; постійно діючий млин* [6: 14, 95], *цементуючий фактор* (Українське термінознавство, 1994. – С. 21), *існуючий стан справ; діючий* (Культура слова, 2000. — С. 137), *вдосконалення існуючих правил* (Державність української мови, 2000. — С. 159).

Це свідчення глибокого вкорінення чужих форм у структуру української мови.

2001 р. в київському видавництві “Либідь” побачив світ підручник “Сучасна українська мова” [9] для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. У ньому поряд з формами *люблячий, темніючий, виконуючий, правлячий, відпочиваючий, догораючий* подано *лежачий та ревучий*, які, маючи наголошені та приєднані одразу до кореня суфікси **-ач, -уч**, істотно відрізняються від попередніх. Згадаймо, наприклад, Шевченкове: “...лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий” та “Тонучий і бритви хопиться” (М. Номис) тощо. Тут форми *тонучий, ревучий* позбавлені дієслівних ознак, зазнали транспозиції, змінили свою синтаксичну функцію, перетворилися з другорядного члена речення на головний. Те саме стосується й терміна *телеведучий* (*Телеведучий запросив гостей до студії*).

Варте уваги, що О. Курило до форми *люблячий* наводить народний варіант *люб'ячий*. О. Кобилянська у листах до родини замість широковживаного нині *наступаючий* (Новий рік), використовувала іменник **наближення**: “Вітаю Вас, дорогі мої, зі зближенням Нового року!” Радимо замість “З наступаючим (Новим роком, Різдом Христовим тощо) вживати “З **наближенням** (Нового року! Різдва Христового! ...), або як радить І. Вихованець (*Вітаю з передсвятком... або Вітаю зі святом* (Різдом Христовим, Великоднем, Новим роком тощо) — без позначення часової наступності) (Українська мова, 2004. — № 4. — С. 28).

Суперечлива позиція граматистів щодо активних дієприкметників теперішнього часу спричинює подальше їх використання як в усній, так і в писемній формі української літературної мови. Дослідники цієї теми часто спираються на приклади вживання форм на **-чий** у творах українських письменників, зокрема класиків: “...а проміж їх (хвиль) шумом долітав голосний, могучий, *лаючий* голос, що аж земля задрижала...” [8: 416]. Проте за системою наголошування цей віддієслівний прикметник стоїть в одному ряду зі словами *видючий, знаючий, маючий, мелючий*, а отже, має такий самий наголос (*лаючий*) і вказує лише на ознаку предмета.

Підтверджує цей факт список віддієслівних прикметників з українського народного мовлення, наведений у праці О. Курило [4: 19-24].

Уважаємо за потрібне подати ці прикметники за цитованою працею.

Акучий, окучий — рос. акающий,

окающий (про говірки)

Балакучий=балакливий

Бачущий=бачучий, що добре бачить

Беручий

Благущий, благущий — рос. умоляющий

Блискучий

Болющий, болючий

Брикучий

Везучий — що добре везе

Видющий, видючий — 1)=видимий (явний). 2) Протизначник до поняття «сліпий», рос. зрячий

Гавкучий

Гнучий=гнучкий

Говоручий — 1) протизначник до «німий». 2) Говіркий рос. разговорчивый

Годящий — 1) Годящий на віник та на смітник. 2) Ні з чим і вирядити; ні сорочечки, ні одешинки годящої МВ.І, 52. 3) Годящий (рос. понимающий) тесля Гр.

Гомонучий

Горючий

Горящий — рос. горящий

Гудучий

Дрімлючий, дрімучий — сонливий

Дряпучий — 1) що має властивість дряпатися. Кіт дряпучий; 2) задерикуватий

Живучий, живу́ щий — рос. животворный. Добув води живучої Рудч. II, 82. 2) рос. живучий

Завалючий — мало придатний, поганий

Завидущий — заздрісний

Загребущий — жадний

Заробляющий — що добре заробляє

Заробля́щий — що живе з зарі́бку
 Колю́чий — що сильно коле, що має влас- тивість колоти
 Котю́чий — 1) що легко котиться; 2) плідний (про вівцю, кішку)
 Кругойду́чий — поворачивающийся в виде круга
 Кусю́чий
 Ламу́чий=ламкий, що легко ламається
 Лаю́чий — що часто лається
 Летю́чий — що має властивість літати
 Линю́щий — що має властивість линяти
 Лову́чий — 1) що вмiє ловити; 2) =ловецький
 Лопотю́чий — що сильно лопотить
 Люб'я́чий — що привітно, з любов'ю ставиться
 Мелю́чий — *рос.* мукомольний (про млин)
 Меру́щий=мерлий — мрець
 Мину́щий — *рос.* скоропреходящий, тленный
 Мисля́чий
 Мовчу́щий=мовчазний
 Невидю́щий 1) =невидимий — сліпий; 2) невидний
 Невмиру́щий — безсмертний
 Невсипу́щий — невтомний
 Невтерпу́чий — *рос.* нестерпимый
 Немину́чий — *рос.* неминуемый, неизбежный
 Непиту́щий — той, що не п'є горілки, вина.
 Непосидя́щий, непосидю́чий — *рос.* непоседливый
 Несу́ща — що добре несеться (про свійську птицю)
 Нетерпля́чий, нетерп'я́чий — *рос.* нетерпеливый
 Орудующий (*У* словнику Грінченка це слово подано з наголосом на корені — Г.Г.) орудник, *рос.* руководитель, командующий
 Орю́чий — що добре оре
 Палу́чий — *рос.* жгучий
 Пам'яту́щий=пам'ятливий
 Пахну́чий, пахню́чий, пахню́щий, пахня́чий, паху́чий, паху́щий —
 запашний
 Пеку́чий
 Плачу́щий — *рос.* плачущий

Плодючий=плідний
 Покотючий див. котючий
 Посидячий — *рос.* усидчивый
 Прагнючий — жадливий
 Роботячий=робучий=робітливий=робітний
 Родючий — що добре родить
 Ростючий=ростовитий, що швидко росте
 Скачучий — що має властивість скакати
 Скрипучий
 Слухачий — що слухає, *рос.* слушающий
 Співучий, співущий=співливий
 Сплючий-сонливий Сп'ячий — що спить, *рос.* спящий
 Сцілючий див. цілючий
 Терплячий, терплячий — *рос.* терпеливый
 Тонучий — що тоне, *рос.* утопающий
 Тягучий — що має властивість тягатися, розтягатися, пружистий
 Тямучий, тямущий — *рос.* смыслящий, толковый
 Цілючий, цілючий, сцілючий — 1) що має властивість сціляти, тобто злучати в одно ціле; 2) *рос.* живительный, целебный.

Ними активно користуються українські письменники, знавці народної мови: «*Нічим отверзуться уста, Прорветься слово, як вода, І дебрь-пустиня неполита, Зцілющою водою вмита Прокинеться...*» (Т. Шевченко); «*Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча*» (О. Котляревський); «*Очі у всіх видюці, вуха чуйні*» (М. Коцюбинський); «*Я не питающий, отже, не підкочуйтесь до мене з чаркою*» (В. Кучер). Тут доречно навести поради Г. Кочура 1983 року перекладачеві Й. Кобову: «Ви пишете, що... більшість слів, які я визнав за русизми є у класиків і в сучасних письменників. Знаю, і все ж таки прошу Вас не вживати таких, якщо є замітники. Нинішнє становище української мови таке, що чистоти її треба пильнувати якомога і всіма можливими способами» (підкреслення наше — Г.Г.). На жаль, минулі з того часу 27 років, зробили це застереження ще актуальнішим. С. Караванський з цього приводу наголошує: «Той, хто взяв на себе місію боронити українську мову, має боронити її до кінця, передусім контролюючи самого себе: чи не є він носієм суржику? Бо хибна форма, вжита літератором, артистом, культурним діячем, повториться згодом у мільйонах суржикових копій» [2: 17].

Наявні на сьогодні в українській літературній мові форми на **-чий** умовно можна поділити на три групи. Першу становлять дієприкметники, неприродність яких відчуває більшість мовців і тому їх не використовує: *заходяче сонце, бережучий добро, пам'ятаючий дитинство, характеризуючий факт*.

До другої групи належать форми, частовживані пересічними мовцями, але значно рідше використовувані освіченими людьми (*командуючий флотом, завідуючий відділом, руйнуючий вплив, потребуючий допомоги*) тощо.

Третю групу утворюють дієприкметники, що їх самі мовознавці часом не вирізняють як чужорідні для української мови (*існуючий лад, діючі правила, віруючі люди, з наступаючим святом, вражаючий факт, виконуючий обов'язки, керуючий справами*) тощо. Коло цих форм доволі чітко окреслене: здебільшого це назви посад, зокрема й терміни офіційно-ділового стилю.

Українське народне мовлення демонструє великий запас власних засобів для відтворення російських, польських та інших конструкцій дієприкметникового типу. М. Сулима свого часу радив використовувати 5 найпридатніших способів, аби уникати вживання активних дієприкметників теперішнього часу:

1) описовий зворот зі словами **хто, що**: хто їхав (**не** їхавший) — Б.Грінченко; *чари, що спиняють хмари* (**не** спиняючі) — Ів. Франко;

2) дієприслівник: *не маючи* (**замість** *немаючий*) *недостачі в одязі* (П.Мирний);

3) прикметник: *і завтра, і дальшого* (**не** *слідуючого*) *дня ходити* (Сл. Гр.);

4) іменник: *завідувач* (**не** *завідуючий*); *тимчасовий виконавець* (*виконувач*) *обов'язків* (**не** *виконуючий*);

5) пасивний дієприкметник: *розбитий* (**не** *розбившийся*) *аероплан* [4: 72-73].

С.Караванський, зважаючи на нинішню мовну ситуацію в Україні, наводить двадцять чотири способи, водночас зазначаючи «Наведені тут 24 способи заміни важкомовних дієприкметників аж ніяк не вичерпують усіх словотворчих можливостей нашої мови. Практично, ці можливості — невичерпні» [1: 167].

Ми наведемо 15 найуживаніших способів заміни згаданих форм:

1) за допомогою іменника у формі наз. в.: *відпочивальники* (**не** *відпочиваючі*); *зростання хвилі репресій* (**не** *зростаюча хвиля*);

2) іменника-прикладки: *бізнесмен-початківець* (**не** початкуючий); *одяг для мам-годувальниць* (**не** годуючих);

3) іменника у формі род. в.: *лампи енергозбереження* (**не** енергозберігаючі);

4) іменника з прийменником *для*: *деталі для комплектування* (**не** комплектуючі);

5) прикметника (однокореневого): *комплектіві деталі* (**не** комплектуючі), *кроковий екскаватор* (**не** крокуючий); *осяйна усмішка* (**не** сяюча);

6) прикметника-синоніма: *нинішні, теперішні, здавна усталені норми* (**не** існуючі). У цьому випадку форму потрібно обирати залежно від контексту. *Променисті очі* (**не** сяючі);

7) складного прикметника: *працелюбний, волелюбний, вітролюбний хлопець* (**не** люблячий працю, волю, вітер);

8) прикметника з фінальною частиною *-альн(ий)*: *освіжувальний напій, вітер, душ* (**не** освіжаючий);

9) прикметника з прийменником *для*: *характерний для* (кого?) (**не** характеризуючий);

10) дієприслівникового звороту: *п'ючи непереварену воду* (**не** п'ючий); *мешкаючи у Києві* (**не** мешкаючий);

11) за допомогою дієслова: *не працює світлофор* (замість непрацюючий);

12) за допомогою усунення з тексту зайвого за змістом активного дієприкметника: *постійна виставка* (замість постійно діюча);

13) активного дієприкметника минулого часу: *зрósла хвиля* (**не** зростаюча);

14) пасивного дієприкметника на *-н(ий), -т(ий)*: *розламаний* (**не** розламуючийся); *усталений* (**не** існуючий), *розбитий автомобіль* (**не** розбившийся). В останніх двох випадках слід уважно перевіряти, чи дозволяє такі заміни контекст;

15) за допомогою підрядного речення: *що/який скаче/плаче* (**не** скачучий, плачучий). Цим способом варто скористатися за умови, якщо жоден з попередніх способів не вдається застосувати.

Здається, найскладніше вилучити форми на *-чий* з термінології. У терміносистемах усіх галузей знань таких форм існує значна кількість. Проте

уважний аналіз кожної з них дасть змогу знайти власне український відповідник. Отже, в сучасному українському мовознавстві не викликає заперечень існування пасивних дієприкметників на **-ний**, **-тий**. Зважаючи на те, що активні дієприкметники теперішнього часу не характерні для української мови, на чому наголошують дослідники, пропонуємо замінити їх за допомогою поданих вище 15-ти способів.

1. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я». – К. : Видав. центр «Академія», 2001. – 233 с.
2. Караванський С. Секрети української мови. – Л. : БаК. – 2009. – 343 с.
3. Караванський С. Книга-журнал одного автора. – Л. : Бак. – 2010. – 239 с.
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К. : Основи, 2004. – 303 с.
5. Пономарів О.Д. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К. : Либідь, 1999. – 239 с.
6. Про Український правопис і проблеми мови. – Нью-Йорк – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. – 233 с.
7. Сулима М. Українська фраза. – Харків-друк, 1928. – 97 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
9. Сучасна українська мова. / За заг. ред. О.Д. Пономарева. – К. : Либідь, 2001. – 399 с.
10. Теоретична морфологія української мови. / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
11. Український правопис / 4-е видання. – К. : Наук. думка, 1993. – 236 с.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. – Чернівці : Рута, 1998. – 207 с.

Голосовська Г. Неповнозначні частини мови у функціональному аспекті. *Українська мова*. 2012. № 1. С. 96–100.

Галина Голосовська

НЕПОВНОЗНАЧНІ ЧАСТИНИ МОВИ У ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

У наукових, офіційно-ділових, публіцистичних, художніх текстах та розмовному мовленні широко представлені неповнозначні частини мови, зокрема прийменники та сполучники. У цій статті увагу зосереджено на особливостях використання деяких з них в українській мові порівняно з російською.

Прийменник **в** не варто використовувати у конструкціях, що відповідають російським висловам *в прошлом году, в этом году, в следующий раз* тощо. Тут стане у пригоді безприйменниковий родовий відмінок, що є ближчим до української мовної традиції. Отже, наведеним російським конструкціям в українській мові відповідають такі: *торік, минулоріч, минулого року; цього року, цьогогоріч; наступного разу*. Наприклад: *Торік вони зібралися на корову, – душі не чула Пріська у невеликій телушці* (П.Мирний); *Ідемо торік з нашим директором на Брилівку...* (О.Гончар); *Хвалити Бога, й озимина, і ярина цього року в мене добра, багато краща, ніж торік...* (І.Нечуй-Левицький).

Не використовується зазвичай прийменник **в** також з дієсловами руху, спрямованого на конкретний об'єкт або населений пункт, наприклад: *Ікарус домчить вас до аеропорту за 45 хвилин. Хлопець пішов до школи у семирічному віці. Студенти, вступивши до інституту, часто розпочинали навчальний рік сільськогосподарськими роботами. Дівчина вперше приїхала до Києва*.

Фольклор та українська літературна класика подають такі зразки вживання прийменника **до** замість **в**: *Розуму до голови нагнати* (Присл.); *І чогось мені хочеться до далекого Тибету, заблукатись на скелях з вітром і мріями* (В.Сосюра); *Гриця аж занудило від базікання... і він був радий, коли приїхали до аеропорту* (О.Бердник).

Не заперечуючи прийменника **в** у конструкціях на зразок *Мати зайшла в хату*, українська мовна традиція і тут надає перевагу прийменникові **до**: *Пусти нас, батечку, до хати* (Гулак-Артемівський). Суперечить українській мовній традиції вживання прийменника **в** при дієслові *перетворюватися*

(перетворитися); тут доречним є прийменник **на**: *Килина закликає Мавку і та перетворюється на вербу* (Леся Українка).

Не варто надуживати прийменником **при**, який останнім часом калькують з російських конструкцій. В українській мові цей прийменник вживаний з іменниками у місцевому відмінку на позначення: а) перебування (розташування) при комусь або чомусь, напр.: *Живемо та й маємося, як горох при дорозі* (І.Котляревський); *Внутрішня обстановка (будинку) складалася з простих широких лав при стінах* (І.Крип'якевич); *Насаджувано калину й при дівочих могилах*, як про це читаємо в Т.Шевченка («Причинна»:...*А в головах у дівчини червону калину*) (О.Воропай); *При мені (у моїй присутності) він ніколи не висловлювався так різко; При Верховній Раді створено комісію з перевірки діяльності депутатських груп; Майор залишився служити при штабі*; б) наявності чогось у когось, напр.: *...він (Святий Дух) сьогодні при нас і наших оселях* (Людина і світ); *При козакові завжди була вірна рушниця; Під час несення караульної служби всі військові були при зброї; Сьогодні, як ніколи, всі були при грошах; Після тривалої суперечки всі залишилися при своїх інтересах*; в) супутніх обставин, умов, за яких щось відбувається: *Вода починає кипіти при температурі у 100°C; Свіже повітря при зачинених вікнах* (Рекл.).

Не треба використовувати прийменник **при** для опису обставин, умов, подій тощо, за яких щось відбувається. Тут залежно від контексту доречними виявляться словосполучення **під час**, **у разі**. Наприклад: *Під час обстеження квартири було виявлено недоліки у будівництві; Під час підписання документів відбулася розмова глав держав; Під час зустрічі ми не встигли про все поговорити. У разі небезпеки телефонуйте 101.* У російській мові ці конструкції звучать так: *При обследовании квартиры....; при подписании....; при встрече....; при опасности...*

Варто знати складені прийменники, компоненти яких не можна міняти місцями, переставляючи з одного прийменника до іншого, що часто трапляється в писемній і усній формах української мови: **згідно з**, **відповідно до**, **у відповідності з**. Наприклад: *Атоми в молекулах розміщуються не безладно, вони сполучені один з одним у певній послідовності, відповідно до їхньої валентності* (Орг. хім.); *Особи, винні у порушенні законодавства про музеї та музейну справу, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством* (Вісн. НАНУ). Типовою помилкою, якої припускаються в українській мові, є вживання складеного прийменника **згідно з** без другого

компонента (пор., рос. согласно чего?). Наприклад: *Останнім часом на літературно-мистецькому небосхилі з'явилась молода особа... (вона) могла б знайти собі інше заняття – згідно безпосереднього фаху* (Є. Плужник).

Складений прийменник **незважаючи на**, перша частина якого пишеться одним словом, не можна замінити калькою з російської мови *не дивлячись на*. Згадана конструкція в українській мові є дієприслівником, що пишеться з часткою **не** окремо. Наприклад: *Чіпка йшов, не дивлячись на громаду* (П.Мирний). Паралельно з прийменником **незважаючи на** можна використовувати прийменник **попри**, що більше відповідає українській мовній традиції, напр.: *Попри погану погоду футбольний матч відбувся*.

Задовго до появи книжкових зворотів з **погляду**, з **точки зору** у живому мовленні українців існувала значно коротша форма **як на** (властива епістолярному, публіцистичному, художньому, розмовному стилям), напр.: *Як на мене, то погода хороша*.

На позначення приблизної кількості осіб або предметів, приблизного часу використовується прийменник **близько** (а не *біля!*), наприклад: *На зустріч з'їхалося близько 300 представників різних партій, об'єднань та громадських організацій. Він повернувся на рідну землю близько 1918 року. Збори почалися близько третьої години*.

Конструкції **на рахунок** (дуже поширена в південно-західному наріччі, зокрема в Галичині), **за рахунок** часто вживають в українській мові як складені прийменники, калькуючи їх з російської. Проте в українській мові іменник **рахунок** функціонує лише як повнозначне слово (Протилежного погляду щодо цього дотримуються А.Загнітко, Н.Куш (Див. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських письменників та їхніх еквівалентів. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 19; 29)). Наприклад: *Вчора на рахунок мого сусіда надійшла значна сума грошей. За рахунок в банку ми заплатили 50 гривень*.

Замість конструкції **на рахунок** треба використовувати прийменники **щодо**, **стосовно**. Отже, речення *На рахунок відпустки поговоримо завтра; Хотіли Вас запитати на рахунок перемовин із зарубіжними партнерами* по-українськи правильно передати так: *Щодо (стосовно) відпустки поговоримо завтра; Хотіли Вас запитати стосовно (щодо) перемовин із зарубіжними партнерами*.

За рахунок треба замінити на **шляхом**, **коштом**, **ціною**, **внаслідок** (частіше в реченнях з негативною семантикою), **завдяки**: *Труднощі подолали*

шляхом наполегливої праці; Польща змушена була шукати компромісів зі Сполученими Штатами коштом важких домовленостей; Внаслідок повені затоплено чимало споруд (Дзеркало тижня).

В українській, як і в решті східнослов'янських мов, існують парні прийменники **з – по, від – до**, компоненти яких не варто переставляти місцями. Наприклад: *Підготовчі курси працюють з травня по липень. Або: Підготовчі курси працюють від травня до липня; Утриманець – це не лише «людина-робот», що працює від сих до сих (Вісн. НАНУ).* Запам'ятати одну з цих пар допоможе фразеологізм зі значенням «знати дуже добре»: *знати від А до Я*, який існує також у спрощеній формі: *знати від і до*.

Окремо варто наголосити на функціонуванні в українській мові прийменника **по** на відміну від російської мови. Відмінність полягає у невикористанні в українській мові прийменника **по** з давальним відмінком. Однак нині ця особливість українського давального майже повністю знівельована під впливом російської мови, у якій конструкція **по** + давальний відмінок є нормативною. В українській мові існує щонайменше 8 безприйменникових та прийменниково-відмінкових способів передати значення російської конструкції **по** + давальний відмінок:

1. **по + місцевий відмінок**, пор., рос.: *по фирмам, по аудиториям* і укр.: *по фірмах, по аудиторіях*. Ця конструкція частовживана, коли іменник стоїть у множині; пор., рос.: *по четвергам* і укр.: *по четвергах*, а також прислівником *щочетверга*;

2. **орудний відмінок без прийменника**, пор., рос.: *бродить по городу, селу* й укр.: *блукати містом, селом*; рос.: *прислать по факсу* й укр.: *надіслати факсом*;

3. **за + орудний відмінок**, пор., рос.: *по предложению* й укр.: *за пропозицією*;

4. **щодо, з, із + родовий відмінок**, пор., рос.: *предложения по кредиту, операция по удалению аппендикита* й укр.: *пропозиції щодо, з кредиту; операція з видалення апендикса*;

5. **для + родовий відмінок**, пор., рос.: *комиссия по рассмотрению* й укр.: *комісія для розгляду*;

6. **після + родовий відмінок**, пор., рос.: *зайду по возвращению из отпуска* й укр.: *зайду після повернення з відпустки*;

7. **на + знахідний відмінок**, пор., рос.: *по адресу* й укр.: *на адресу*; *за адресою* (залежно від змісту: *мешкати за адресою*; *писати на адресу*);

8. **через + знахідний відмінок**, пор., рос.: *обидеть по невниманию* й укр.: *образити через неухважність*;

9. **у (в) + місцевий відмінок**, пор., рос.: *проходить свидетелем по делу*; *комитет по делам национальностей* та укр.: *бути свідком у справі*; *комітет у справах національностей*.

Деякі з цих конструкцій виступають синонімами, а отже, можна сказати: *концерт за замовленнями і на замовлення телеглядачів*; *група для вивчення мови та з вивчення мови*. Проте мовці інколи обирають одну з кількох конструкцій, бо саме вона найточніше передає потрібне значення, напр.: *проректор з наукових питань (не щодо питань і не по питаннях)*; *туристична агенція міститься за адресою... (не на адресу)*.

Калькований з російської мови сполучник **так як** часто використовують у складнопідрядних реченнях з підрядним причини, напр.: *Заняття в школах відмінено, так як у місті розпочалася епідемія грипу*. В українській мові значення причини передають сполучники **бо, оскільки, позаяк** (притаманний розмовному стилеві), **тому що, через те що** (Городенська К.Г. // Українська мова. – 2008. – №4. – С. 8).

Наприклад: *Ні години змарнованої, бо навіть хвилинка не вертається ніколи!* (В.Підмогильний). У староукраїнській та старобілоруській мовах сполучник **бо** на початку підрядного речення причини почали вживати ще з XIV ст. Отже, в наведеному реченні замість сполучника **так як** треба використати будь-який з українських варіантів, напр.: *Заняття в школах відмінено, оскільки (бо, тому що; через те що; позаяк) у місті розпочалася епідемія грипу*.

Сполучник **як** треба використовувати замість кальки з російської мови **в якості** (рос. *в качестве*) в реченнях з прикладкою. *Він потрапив на це підприємство 20 років тому як помічник директора* (а не в якості помічника). Тут сполучник **як** за значенням дорівнює сполучці **в ролі**, і кому перед ним ставити не потрібно. Наприклад: *Гірка так само доля Руданського й як поета* (С.Єфремов); *У національну історію Г.Сковорода увійшов як філософ, письменник-байкар, перший український лірик* (В.Денисенко). (Приклади взято з праці: Городенська К.Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Київ – Херсон : ХДУ, 2008. – С. 300).

З російської мови перейшов до української складений сполучник **чим...тим**, витіснивши власне український **що...то**: **Що** вище піднімалися в гори, **то** важче ставало дихати. **Що** частіше зазиратимемо до словників, **то** чистішим ставатиме наше мовлення. (К.Городенська наводить тут ще сполучник **що ... тим** (Там само: С. 293)).

Отже, порівняно з досить відчутними лексичними кальками, менш помітними є вади морфологічного плану. Але не вважати їх за помилки і не уникати в текстах і мовленні не можна.

Городенська К. Г. **Сполучники української літературної мови : монографія.** Київ, Інститут української мови : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.

РОЗДІЛ 5
ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВА ДИНАМІКА
СПОЛУЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ
МОВІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

5.1. Нові явища у функціонально-стилістичному вживанні сурядних сполучників

Спостереження за змінами у функціонуванні сурядних і підрядних сполучників, що стали помітними з початку 90-х рр. ХХ ст. в багатьох стилях української літературної мови, зокрема в українській науковій мові та мові засобів масової комунікації, дають підстави визначити нові тенденції в їхньому використанні, проаналізувати й оцінити з погляду доцільності повернені з пасивного словника української мови сполучники, що опинилися там з різних причин, простежити явища переходу до наукового та публіцистичного стилів сполучників з розмовного і художнього стилів.

Українська наукова мова послуговується “своїм” набором сурядних і підрядних сполучників, сформованим відповідно до функціонально-стильової диференціації граматичних засобів. Цей набір сполучників відомий, лексично окреслений, кваліфікований як сполучні засоби книжного вжитку. Стилістично диференційовані і сурядні сполучники всіх семантичних груп. Незважаючи на це в українській науковій мові та мові періодики з 90-х років минулого століття починає розширюватися функціональний діапазон єднальних сполучників за рахунок уживання сполучника *та* як єднального – маркера єднальних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами і зрідка – між предикативними частинами в складносурядному реченні. Цю функцію

донедавна виконував переважно єднальний сполучник *і*, а сполучник *та* вживали як приєднувальний, що приєднував останній член речення чи останні члени речення до попередніх, простого речення. За стилістичним використанням вони також неоднакові: *і* (*й*) як ширший за значенням уживається в усіх стилях, а функціонування *та*, вужчого за значенням, обмежене переважно розмовним ужитком та мовою українського фольклору [Курс 1951, с. 156; Медведєв 1962, с. 25–26].

На початку ХХІ ст. сфера синтаксичного і стилістичного використання єднального сполучника *та* ще більше розширилася. Його активно вживають в українській науковій мові, у мові української публіцистики та в діловій мові, тобто в тих стильових сферах, де він донедавна був обмежений. Це дало підстави констатувати тенденцію до ширшого вжитку органічнішого для української мови єднального сполучника *та* [Городенська 2005, с. 8].

Крім цього, принципово змінилася семантична кваліфікація сполучника *і*: якщо раніше його вважали єднальним сполучником із найвиразнішим семантичним навантаженням [Медведєв 1962, с. 17], то тепер він постав в інтерпретації дослідників як найбільш здесемантизований, асемантичний єднальний сполучник “у тому розумінні, що він стосується лише формально-граматичної семантики... і не відображає відношень позамовної дійсності” [Вихованець 1983, с. 83–84].

Єднальний сполучник *та*, заступаючи єднальний сполучник *і*, урізноманітнює використовувані в реченні сполучні засоби, а також сприяє побудові милозвучної фрази. Автори здебільшого впереміш уживають єднальні сполучники *і*, *та*, зважаючи водночас на фонетичний кінець та початок поєднаних членів речення чи предикативних частин, а саме: *і* вживають між приголосними, *та* – між голосними або між голосним і приголосним, хоч нерідко спостерігаємо й відступи від цих вимог, напр.: *...основним завданням було встановлення напрямів корелятивності / некорелятивності судження і речення та розгляд синтаксичних одиниць у логічному аспекті* (А. Загнітко); *На взаємозалежності та постійній взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників у*

розвитку мови постійно наголошували як українські.., так і зарубіжні ... дослідники (О. Стишов). Проте трапляється й суцільна заміна єднального сполучника і сполучником та, що суперечить стилістичній нормі й нерідко породжує немилозвучну синтаксичну конструкцію, пор.: Не можна водночас забувати про побутовий досвід та вимоги часу, слід обережно та послідовно зіставляти ці чинники (Із статті); Саме тому метою нашого дослідження було проаналізувати співвідношення національних та інтернаціональних термінів... фізичної культури та спорту та окреслити шляхи її подальшого розвитку (Із статті).

У наукових та інших текстах помітно розширив сферу свого використання єднальний сполучник й, кваліфікований як фонетичний варіант єднального сполучника і. Власне, його повернуто в ті фонетичні позиції, за якими він закріплений у звуковому ладі української мови: 1) у позицію між голосними, 2) у позицію після голосного перед приголосним. Він виражає в них дві взаємопов'язані функції: єднального сполучника та засобу створення легкої для вимови фрази, напр.: ...можна видилити і такі вигуки, що ...виражають почуття й емоції самого мовця... (Т. Космеда); ...наявний у пасивному дериваційному фонді матеріал... нинішній користувач сприйме набагато легше, аніж безладно й масово запозичувані останнім часом переважно з англійської мови малозрозумілі для більшості мовців форми й конструкції (І. Борисюк); ...правознавець має володіти такими мовними вміннями і навичками: підготовка й укладання правових документів різних жанрів; тлумачення й коментування правових норм, законів та інших нормативних актів; формулювання й обґрунтування юридичних висновків, пропозицій, рекомендацій... (Н. Артикуца); Перед очима струменіло живе золото, що лилося й лилося з неба, наповнюючи кожную шпаринку (О. Данилевська). На жаль, і одиничний сполучник й, і повторюваний й... й нерідко потрапляють у позиції, у яких за чинним “Українським правописом” потрібно вживати відповідно сполучник і та і... і. Це, зокрема, позиції після паузи, позначеної на письмі комою чи тире, на початку речення перед приголосним (На під'їзді до

*Дубна... наш автобус звернув у лісові хащі, й перед очима постав циклопічний
воєнний форт часів першої світової війни (Пам'ятки України. – 1989. – № 4); Й
лебедіє над світам наша пісня і мова, Й воскресає душа: Україна — жива!*
(О. Потапенко) та позиція, де сполучник *й*, поєднуючи члени речення, водночас
їх зіставляє, тобто позиція єднально-зіставного відношення (пор.: *Злети й
надіння* замість *Злети і надіння*).

Повернення до функціональної зони єднальних сполучників *та* і *й*
спричинило звуження сфери використання єднального сполучника *і*, передусім
як засобу поєднання однорідних членів речення, і меншою мірою –
предикативних частин у складносурядному реченні.

У функціональному співвідношенні протиставних сполучників
спостерігаємо, з одного боку, тенденцію до надання переваги органічнішому для
української мови сполучникові *проте* й обмеженішого вживання протиставного
сполучника *однак*, що засвідчує намагання дистанціюватися від спільно
звучного сполучника російської мови *однако* (напр.: *Цікаво, що вигук не є
номінативною одиницею мови, проте його перекладають іншими мовами*
(Т. Космеда); *Художній стиль щодо свого впливу на мову новітньої
публіцистики можна схарактеризувати як малопродуктивний, проте серед
лексичних неологізмів, які зародилися в мові українського письменства, фіксуємо
такі, що в останні десятиліття досить активно побутують у мові мас-
медіа...* (О. Стишов); *Інші вставлені одиниці цього семантичного типу
вживають обмеженіше, проте всі вони виконують спільну функцію –
розширюють інформаційний простір базового складу речення чи його окремих
частин* (І. Завальнюк), а з іншого боку, до дедалі ширшого вживання його
фонетичного варіанта – протиставного сполучника *одначе*, який надає
вираженому протиставному семантико-синтаксичному відношенню, на думку
деяких дослідників, “стилістичного відтінку розмовності” [Завальнюк 2009,
с. 229], пор.: *Страх, загибелі, загибелі всерйоз залишається. Одначе Богданові
Ступці вдасться переплавити його в енергію мистецтва* (С. Тримбач); *Мени
поширені в текстах офіційно-ділового стилю займенники, одначе й вони*

мають свої особливості функціонування в цьому різновиді українського мовлення (С. Вербич); Досить несподівано у список потрапили... льон та бавовна, **однак** фахівці заспокоюють: ідеться лише про перевірку олії, яку виробляють із бавовни та льону (Україна молода, 2.02.2010); Я дивувалася, хіба жінка може свідомо народити хвору дитину, **однак** ситуації бувають різні... (Україна молода, 16.03.2010).

Очевидним є намагання замінювати протиставний сполучник *але* в різних функціонально-стильових контекстах двома іншими протиставними сполучниками – *та*, *так*, кваліфікованими в українській граматиці як його стильові еквіваленти, уживання яких обмежували фольклором та мовою деяких українських письменників ХІХ ст. [Курс 1951, с. 166]. Пор.: *У світлі дня нічна гостя виявилася миршавеньким створінням із безбарвними війками, та в хвилини прощання ми з чоловіком майже любили її* (А. Тютюнник); *Френсіс “розкручував” винахід, та не вірив він у попит на таку ковдру* (Україна молода, 12.05.2010); *...деякі “патріоти” запевняють, що й говорили б “державною”, так важко вивчити...* (Україна молода, 6.04.2006). На думку дослідників, синтаксичні конструкції із цими протиставними сполучниками мають відтінок розмовності [Завальнюк 2009, с. 230].

Дедалі активніше вживається в українській науковій мові розділовий сполучник *чи*, обмежуючи використання розділового сполучника *або*, що зумовлено, очевидно, загальною тенденцією до відсвіження, урізноманітнення традиційних наборів виражальних засобів, яка характерна для багатьох функціональних стилів сучасної української літературної мови, а також другою тенденцією, суть якої полягає в актуалізації, поверненні до широкого вжитку функціонально рівнозначних до використовуваних досі сполучників, передусім тих сполучників, що становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови. Напр.: *Історія свідчить, що досить часто трапляються спроби “до перекладів” чи “ремонту” одного перекладук засобами інших* (Н. Космеда); *Уведення до складу речення відокремлення чи іншого компонента ускладнення перетворює формально просте речення в просте ускладнене речення*

(А. Загнітко). У нових дослідженнях констатовано також тенденцію до ширшого вживання розділового сполучника *чи* і в мові сучасної української преси, передусім як засобу поєднання предикативних частин складносурядного речення, де він указує на можливий вибір одного варіанта з двох [Завальнюк 2009, с. 233], і в мові художньої літератури. До цього варто додати, що розділовий сполучник *чи* ще ширше використовують для поєднання двох однорідних членів речення, особливо якщо в реченні з такою функцією вжито і розділовий сполучник *або*, пор.: *Часами більшої ваги набуває візуальна інформація, часами тестова чи звукова* (Ю. Іздрик); *У холодному світі, який покинув Бог, у байдужому світі, куди не впускають Бога, можна засумніватися у любові чи вірності, порядності чи патріотизмі* (С. Процюк); *...у ролі головного чи другорядного члена речення використовують фразеологізовану одиницю, розмовну або експресивно забарвлену лексему, які контрастують на тлі інформаційного викладу* (І. Завальнюк); *Те, що видається геть неістотним і не вартим уваги літературознавцеві чи історикові літератури, стає дуже важливим для письменника* (Літературна Україна, 18.06.2009); *Уже сьогодні підприємства почали відмовлятися від вітчизняних та імпортованих харчових продуктів, що не мають позначки “з ГМО” чи “без ГМО”* (Україна молода, 2.02.2010). Він дедалі частіше з’являється і в позиції парцельованих членів речення: *За що ж обкрадаєш, землице? Чи ти, владо?!* (Голос України, 12.05.2006).

У художньому та публіцистичному стилях помітно розширює своє використання повторюваний розділовий сполучник *чи... чи*, який, поєднуючи однорідні члени речення, виражає розділові семантико-синтаксичні відношення з відтінком припущення, сумніву, пор.: *Хоча Ізабелліні очі, коли вона сміялася, зовсім не заплющувалися, а якраз навпаки: розширювалися, вибалушувалися, шукали відповіді – чи дозволу, чи осуду, чи підтвердження – в очах співрозмовника* (С. Андрухович); *...чи треба працювати з владою, чи потрібно бути в опозиції до комуністичної верхівки* (Україна молода, 3.07.2009).

Натомість розділовий сполучник *або* у мові української преси активно використовують у позиції парцельованого члена речення, передусім для поєднання парцельованого другорядного члена з основним реченням, пор.: *Луганський “бомонд” хоче почувати себе, як у Європі. **Або** хоча б як у Донецьку* (Україна молода, 22.09.2009); *...контроль за таким житлом вже не перший рік утримує незаконно обрана нами влада і бандити, які спритно роблять проблемне житло своїм, залишаючи законним власникам лише право на спогади. **Або** на звернення до газети (Рівне вечірне, 12.11.2009); ...і той, хто займається розшуком, у першу чергу повинен з’ясувати сімейні обставини, які передували зникненню. **Або** стан психічного здоров’я “пропажі”* (ПіК, 17–23.09.2002).

У системі сурядних градаційних сполучників, що вказують на перехід дії або стану через певну межу в бік посилення чи послаблення, найуживанішими є *не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й*. Якщо донедавна перші два переважали над двома наступними, то сьогодні – навпаки. Надаючи перевагу градаційним сполучникам *не лише... а й, не лише... але й*, автори намагаються якомога ширше залучити ті сполучники, що властиві саме українській мові, напр.: *...вона [португальська мова] активно використовується **не лише** в Бразилії, **але й** у колишніх її [Португалії] африканських володіннях – Анголі й Мозамбіку* (О. Ткаченко); *Тим часом від слова чекаємо **не лише** інформативності, **а й** переконливості, образності...* (С. Єрмоленко); *...вони відмовляють тій самій інтелігенції **не лише** в толерантності й здатності до компромісу, **а й** у моральності* (Л. Масенко); *Приєднувальні складні речення в мові української преси початку ХХІ ст. – дуже поширене явище, спричинене бажанням авторів **не лише** передати певний стан життєвих реалій, **а й** у процесі міркувань доповнити, поглибити повідомлення для досягнення запланованого комунікативного ефекту* (І. Завальнюк); *Найвідомішим **не лише** на Полтавщині, **а й** загалом у країні та за її межами став Сорочинський ярмарок* (Урядовий кур’єр, 22.08.2009).

Ті самі причини зумовлюють дедалі обмеженіше використання градаційного сполучника *не стільки... скільки*, що є буквальним перекладом російського *не столько... сколько*, і натомість повернення до наукової мови та інших функціональних сфер його українського відповідника *не так... як* (пор.: *Байка як жанр просвітительського реалізму – це часто не так відтворення типових обставин, як дотепне моделювання експериментальних ситуацій для виведення з них пізнавальної чи повчальної сентенції* (Із підручника); *Опанування за таких обставин латинською і польською мовами було не так дорогою національної асиміляції, як гідної інтелектуальної опозиції...* (І. Фаріон); *Поезія народжується не так “з голови”, як із душі...* (Літературна Україна, 10.03.2005); *...у фільмі його привабила не так кінематографічна якість, як кадри висміювання українців...* (Україна молода, 12.05.2010); що здавна вживався в українських прислів'ях, приказках та народних піснях, пор.: *Не так страшні пани, як підпанки* (Укр. прислів'я); *Сподобалась мені Тая дівчинонька, Не так та дівчина, як біле личенько* (Укр. нар. пісня).

Помітне намагання увести до вжитку градаційно-приєднувальний сполучник *ба навіть*, що емоційно виразніший за такий же за значенням сполучник *та навіть*, напр.: *І ось у 2006 році він цілком випадково дізнається, що на його будинок об'явився ще один претендент. Ба навіть власник* (Україна молода, 18.03.2010); *...існує реальна можливість зазирнути і в майбутнє... Ба навіть не просто зазирнути, а, користуючись інформацією про нього, відповідним чином підготуватися до прийдешніх подій...* (Науковий світ. – 2010. – № 7).

5.2. Зміни у функціонально-стилістичному використанні підрядних сполучників

Тенденцію до змішування стильових сфер простежуємо і у функціонуванні підрядних сполучників української літературної мови. Вони проникають у невластиві їм стильові сфери неоднаково.

Для української наукової мови характерне широке використання підрядних складених, або аналітичних, сполучників книжного характеру, яких найбільше серед причинових, допустових, часових, умовних та інших семантичних груп сполучників. За спостереженнями дослідників, їхній склад постійно поповнюється у зв'язку з розвитком “системи засобів синтаксичного зв'язку в напрямку аналітизації та ускладнення структури [Ясакова 2001, с. 1].

Наукові дослідження засвідчують узусне вживання двох нових складених причинових сполучників – *зважаючи на те що* і *з огляду на те що*, які виражають причинові семантико-синтаксичні відношення як причину-підставу, обґрунтування, напр.: *Зважаючи на те що* принаймні на найближче оглядане майбутнє не передбачається, щоб показники економічного, політичного й культурного розвитку всіх народів світу зрівнялися, ...проблема соціолінгвістичної оцінки мов ще довго залишатиметься актуальною (О.Ткаченко); *З огляду на те що* виникненню романських мов передувало витіснення попередніх мов місцевого нероманського населення і беззастережна романізація (латинізація), його фактична згода на мовну асиміляцію, процес виникнення нових мов відбувся абсолютно спонтанно, цілком можливо усупереч сподіванням і настроям нових носіїв латини, народної і книжної (О.Ткаченко). Незважаючи на свій книжний характер вони проникають і до протилежних функціонально-стильових сфер, навіть до розмовного літературного мовлення.

Розширюють своє функціонально-стильове поле ще два книжних складених причинових сполучники – *у зв'язку з тим що* та *завдяки тому що*, напр.: *У зв'язку з тим що* не було самих виборів, повторення українського сценарію було неможливим (Без цензури, 5.07.2006); *Завдяки тому що* головний кістяк колективу вчених все-таки залишався в Інституті фізики, статус інституту був збережений (Науковий світ; 2009 – № 4). Дослідники мови української преси зафіксували їх в оперативно-інформаційних міні-жанрах: дописах, повідомленнях, хроніці, також в аналітичних жанрах, зокрема в політико-економічних оглядах і коментарях [Завальнюк 2009, с. 260].

У причинову семантико-синтаксичну сферу речення книжних і

некнижних стилів уже ввійшов причиновий сполучник *позаяк*, стилістичний статус якого в українському мовознавстві досі однозначно не визначено. Його кваліфікували як локальний сполучний засіб, тобто як діалектний, уживаний для архаїзації чи мовної характеристики персонажів [Тимошенко, 1968, с. 190]. Сьогодні дослідники констатують, що він поступово повертається до мови української преси, надаючи реченням відтінку книжності, пафосності та вживаючись “для реалізації значень логічного обґрунтування в текстах інтерв’ю, полемічних та передових статей, репортажів” [Завальнюк 2009, с. 259]. Хоч єдності в стилістичній кваліфікації причинового сполучника *позаяк* ще немає, він уже став звичним і в наукових, і в публіцистичних текстах, і навіть у розмовному літературному мовленні, пор.: *...без толоки практично не могла обійтися жодна сільська родина, позаяк будь-яка важлива сільськогосподарська робота вимагала чимало робочих рук* (В. Скуратівський); *Друкарство поглибило національні відмінності, позаяк творило все більшу кількість писаних текстів народними мовами* (І. Фаріон); *...Степана ж за два роки вбили опришки на горі Сиглін, а хата, позаяк у Дзвінчуків не було дітей, залишилася без газди* (Наука і суспільство. – 1990. – № 9); *Тож зробили пам’ятник з бетону, позаяк він був пам’ятником місцевого значення і не мав ніякого ідеологічного значення* (Україна молода, 12.05.2010). Крім цього, за аналогією до парного причинового сполучника *оскільки... то позаяк* уживається в складі парного сполучника *позаяк... то*, напр.: *Позаяк гра в карти обов’язково передбачає інтригу, то це її стало компонентом лексики “фаріон”* (І. Фаріон).

У сучасній українській газетній мові, а також в інших контекстах помітнішим стає вживання причинових сполучників *а що... то, тим що, з тим що*, які зараховували до тих сполучних засобів, що вже вийшли з ужитку [Курс 1951, с. 291], пор.: *...а що програми не вестиме, то й розмовляє, як заманеться* (Україна молода, 21.04.2006); *А що вже в бою себе показав, то мало хто на всій Січі міг з ним зрівнятися...* (З інтернетівського видання); *Сьогодні ця інша лінія небезпечна, тим що звужує можливості Руху...* (Українське слово, 19–25.12.2002);... *така ознака виводить зрощення за межі складних слів, з тим що в них відсутні будь-які з’єднувальні морфемні* (А. Нелюба). Їхнє нетипове функціонування засвідчує “тенденцію до урізноманітнення корпусу синтаксичних засобів, надання розповіді відтінку невимушеності, відсвіження семантико-стилістичного потенціалу складнопідрядних причинових речень” [Завальнюк 2009, с. 259].

На тлі узвичаєного набору допустово-обмежувальних сполучників помітне

дедалі ширше вживання в наукових та інших книжних текстах нового складеного допустового сполучника *попри те що* як функціонального аналога допустово-обмежувального сполучника *незважаючи на те що*, напр.: ***Попри те що*** найважливіші набутки сучасних концепцій стосуються семантики словотвору, найвагомішими для подальших теоретичних узагальнень і розробки методики опису значень похідних... стали висунуті в рамках ономасіологічного підходу до явищ мови поняття ономасіологічних категорій... (В. Грешук); ***...попри те що*** галльська мова трималася досить довго перед тиском латини, вона перебувала весь час у становищі мови в обороні і навіть мови у відступі (О. Ткаченко); ***Попри те що*** часом відчай застеляв очі, завжди гору брала надія (Україна молода, 14.02.2009); ***Попри те що*** широкому загалу Галкін був відомий передусім за роллю в телесеріалі “Далекобійники”, у його акторському доробку є багато солідних ролей (Україна молода, 2.02.2010); ***Попри те що*** на Кубі протестувати проти дій влади – справа ризикована й небезпечна, дехто все ж наважується (Україна молода, 19.03.2010).

Згадані нові причинові (*зважаючи на те що*, *з огляду на те що*, *завдяки тому що*) та допустові (*попри те що*) сполучники автори ще нерідко вживають з комою перед *що*, тобто як не складені, пор.: ***Зважаючи на те, що*** значна кількість новотворів ще не має усталеного написання в українській мові, у Словнику подано варіанти, які відповідають нормам сучасної української мови... (Л. Туровська); ***З огляду на те, що*** деякі посадовці не здатні вивчити державну мову, цитуємо неповторною мовою оригіналу... (З інтернетівського видання); ***Завдяки тому, що*** ліквідація банку здійснювалась прозоро і під постійним контролем Комісії, банкрутство найпотужнішої фінансової установи не призвело до масових акцій населення, не підірвало довіру громадян до банківської системи загалом (Україна молода, 10.12.2005); ***Попри те, що*** Хартію донині не ратифіковано, скромні успіхи останніх років без неї були б неможливими (Ю. Бестерс-Дільгер).

Функціональних змін зазнав і порівняно невеликий корпус цільових сполучників. Насамперед кардинально змінив свій стилістичний статус цільовий сполучник *аби*. У 70-х роках минулого століття деякі дослідники констатували локальне забарвлення цього сполучника та вживання переважно в галицькій пресі

початку ХХ ст. [Жовтобрюх 1970, с. 134], у 80-х роках – одні співвідносили його лише з розмовним стилем [Кващук 1986, с. 69], інші відзначали розширення його вживання як синоніма цільового сполучника *щоб* у газетних жанрах радянського періоду [Гамова 1989, с. 18]. Сьогодні активність використання цільового сполучника *аби*, на думку дослідників мови української преси, “досягла свого апогею”, він переважає “в інформаційних газетних жанрах – дописах, інформативних повідомленнях, хроніках, репортажах” [Завальнюк 2009, с. 278]. Дехто з авторів категорично заперечує проти моди в засобах масової інформації ставити *аби* замість *щоб*, вважає, що це сталося під впливом західноукраїнського мовлення, куди *аби* потрапило з польської мови, тому кваліфікує таку заміну помилкою, оскільки для української мови характерне вживання лише частки *аби* [Островський 2008, с. 385, 388]. Як відомо, О. О. Потебня, а за ним й інші мовознавці відкинули тлумачення *аби* зі значенням *щоб* як полонізму, бо його знала і стара українська мова [Потебня 1958, с. 277; Медведєв 1962, с. 72].

Крім публіцистичного стилю цільовий сполучник *аби* став досить поширеним і в науковому стилі, де він потіснив у вжитку стилістично нейтральний цільовий сполучник *щоб*, водночас він не втратив функціональних позицій у розмовному та художньому стилях, напр.: *І зірка не спадає з неба до пелюсткової зорі, аби світаннячком як-небудь її розряти й зогріть* (І. Калинець); *У Києві труну з подільської церкви Різдва на руках переносять на борт пароплава “Кременчук” і далі ще вісім годин везуть униз Дніпром, аби врешиті здійняти на Чернечу гору – місце другого й остаточного поховання* (Ю. Андрухович); “...як отець Василь освятить воду, принеси й покропи скрізь, **аби** біда знову не переступила порога...” (Літературна Україна, 18.06.2009); *У межах цієї місцини 1996 року створено найбільший у Європі Національний природний парк “Подільські Товтри”, аби якнайбільше наступних поколінь українців мали змогу милуватися нею* (Урядовий кур’єр, 22.08.2009); *Бідні пакистанці залюбки продають нирку, частину печінки, аби виборсатися зі злиднів* (Україна молода, 19.03.2010). Широке проникнення цільового сполучника *аби* в усі функціонально-стильові сфери сучасної української літературної мови дає підстави зробити висновок про набуття ним статусу стилістично нейтрального, загальноновживаного сполучника.

Так само як цільовий сполучник *щоб*, він помітно розширив свої параметри в складнопідрядних реченнях займенниково-співвідносного типу, де поєднує підрядну цільову частину із співвідносною прийменниково-займенниковою сполукою цільової семантики *для того* або *зادля того* в головній частині, пор.: *Нові слова народжуються для того, щоб назвати нові предмети, дії, явища дійсності...* (І. Вихованець); *Уряд України робить усе задля того, щоб четвертий трани було направлено на підтримку структурних реформ* (Б. Данилишин); *Українське військо потребує впровадження служби військових священників задля того, щоб військовослужбовці виховувалися в душі справжнього патріотизму, любові до Бога та земної Вітчизни* (З інтернетівського видання); *...на думку езотериків, діти індиго... пришили в цей світ для того, аби врятувати його, відвернути від передбачуваного містиками апокаліпсису* (Україна молода, 1.02.2006); *Ми маємо розуміти економічну природу кризи, економічні важелі, які спрацьовують задля того, аби не кинути країну в глибину зубожіння...* (Д. Гриджук).

Під впливом сполучника *аби* розширюють своє вживання, особливо в книжних стилях та електронних виданнях, складені цільові сполучники *для того аби*, *задля того аби*, які приєднують підрядну цільову частину, що виступає в препозиції до головної частини складнопідрядного речення, напр.: *Для того аби цілком віддатися скульптурі, дівчина взяла тайм-аут у своїй музичній кар'єрі* (Україна молода, 10.12.2005); *Для того аби фантазії наблизилися до реальності, треба сьогодні грати за правилами ринку* (З інтернетівського видання); *Задля того аби виглядати вагомішими, ви назвалися великоросами* (З інтернетівського видання).

Сполучник *аби* дедалі активніше використовують і для приєднання підрядної з'ясувально-об'єктної частини замість сполучника *щоб*, і до того ж у різних функціональних стилях, пор.: *При цьому вкрай важливим було не допустити, аби під завісу він удався до антигуманних ядерних засобів...* (Ю. Андрухович); *Громадськість Сосниччини наполягає, аби прах великого українця прийняла рідна сосницька земля...* (М. Степаненко); *Намагаємося.., аби нові покоління бразильських українців не забували рідне слово* (Україна молода, 23.07.2010); *А нашому східному сусідові нині вкрай не вигідно, аби Україна закуповувала в них менші обсяги газу* (Україна молода, 8.04.2010); *Від нас вимагають, аби ми змінили свій цивілізаційний код...* (Слово

Просвіти, 25.06.–1.07.2010).

Помітне активніше вживання, причому в різних функціональних стилях, цільового сполучника *щоби* замість *щоб*, тобто повертається до вжитку сполучник, що скоротився, на думку Л. А. Булаховського, у *щоб* [Булаховський 1977, с. 513].

Пор.: *З трьох-чотирьох років дітей привчають до неважких маршрутів дуже обережно, щоби не відбити бажання займатися скелелазінням* (Карпати. Відпочинок. Туризм. – 2005. – № 4 (6); *Людина від пізнання буття повинна переходити до самопізнання і самовиховання, щоби вподібнитися Богу* (Вчення про душу).

Непроста ситуація склалася з уживанням парних підрядних сполучників *чим... тим*, *що... то*, які поєднують дві предикативні частини складного речення, пов'язані відношеннями відповідності. Як уже було відзначено вище, українські дослідники неодностайні у визначенні функціональних сфер цих сполучників. Одні з них вважають, що єдиним засобом поєднання предикативних частин у таких складнопідрядних реченнях є парний сполучник *що... то* [Вихованець 1993, с. 329], а парний сполучник *чим... тим* характерніший для синтаксису сучасної російської мови [Островський 2008, с. 384–385], інші статус основного надають парному сполучникові *чим... тим*, бо його фіксує українська мова, починаючи з XVI ст. [Медведєв 1962, с. 83], а сполучник *що... то* кваліфікують як засіб створення похідних форм парадигми двокомпаративних речень, але водночас зауважують, що в українській мові конструкції із цим сполучником більш звичні, ніж у російській [Медведєв 1962, с. 82], де конструкції з *что... то* є розмовними, народно-поетичними, а не літературними [Русская 1980, с. 492]. Щоб повернути цьому типові складнопідрядних речень звичніше національне сполучникове оформлення, граматисти Інституту української мови НАН України рекомендували раніше і продовжують наполягати на переважному вживанні парного підрядного сполучника *що... то* в конструкціях відповідності, які нерідко використовують і в наукових текстах. Тенденція до активнішого вживання цього сполучника вже помітна, зокрема й у мовознавчих дослідженнях, пор.: **Що** довше метро будують, **то** дорожче воно коштує (Голос України, 6.04.2006); **Що** складніший шлях того чи того слова до української мови, **то** більших змїну своєму фонетичному

обличчі воно зазнає (О. Пономарів); **Що** тривкіші ці традиції, **то** стійкіша літературна норма (С. Єрмоленко). Проте він ще не заступив цілком сполучника *чим... тим*.

5.3. Заміна сполучників-кальок їхніми українськими відповідниками

Складною проблемою функціонального впорядкування підрядних сполучників стала проблема вилучення з літературного вжитку тих із них, що були скальковані з російських і поширилися всупереч тому, що український синтаксис мав до них свої питомі відповідники.

Кальковану природу має причиновий сполучнику *силу того що* (пор. російський *в силу того что*), який донедавна домінував у книжному, передусім науковому вжитку. Функціональними заміниками цього сполучника в українській мові є причинові сполучники *через те що*, *унаслідок того що* й под. Перший із них вирізняється тим, що “він успадкував від прийменника *через* значення причини небажаного наслідку і приєднує підрядну частину з негативною оцінкою факту, про який ідеться в головній частині” [Завальнюк 2009, с. 258], напр.: *...через те що* вона [українська література] мовно переорієнтувалася після півтисячолітнього існування, увесь попередній період її історії виявився начебто лише передісторією щодо дальшого періоду (О. Ткаченко).

Безпідставним, невмотивованим є використання аналітичного цільового сполучника-кальки з *тим щоб* (пор. російський *с тем чтобы*), яким сьогодні нерідко послуговуються в інтернетівських виданнях, напр.: *Тим часом українська сторона подасть решту документів, з тим щоб* можна було вийти на завершення земельної інвентаризації., *З тим щоб* діяльність у рамках Програми була спрямована не лише на захист прав молоді, але й на докорінну зміну суспільної думки, працівники “Молодіжного права” започаткували серію просвітницьких заходів. Замість нього почали вживати складені цільові сполучники *для того щоб*, *для того аби* та сполучник *аби*, напр.: *Для того щоб*

*мова стала повноцінним засобом спілкування народу, вона повинна охопити всі його верстви... (О. Ткаченко); А новий тлумачний словник української мови, **аби** він став справді цінним загальнонаціональним надбанням у незалежній Україні, мали б створювати люди, які б дивились не у вчорашній день, а в день сьогоднішній, а ще краще – у день прийдешній (І. Вихованець); Відшуковували уцілілі пам'ятки XII–XIII століть і ретельно переписували, **аби** не обірвалася нитка народної пам'яті - легенди і дійсність глибокої давнини (В. Яременко).*

До калькованих належить і складений сполучник *у той час як* (пор. рос. *в то время как*), українським відповідником якого є складений сполучник *тоді як*, функціональний статус якого визначають по-різному: як часово-протиставний [Курс 1951, с. 255], зіставно-протиставний [СУЛМ 1997, с. 472], зіставний, ускладнений семантикою допусту й протиставлення [Загнітко 2001, с. 382], часово-, умовно-зіставний [Городенська 2007, с. 235–236] тощо. У складних реченнях, зміст другої предикативної частини яких треба було протиставити змістові першої предикативної частини, автори використовували переважно складений сполучник *у той час як* (пор.: *У таких випадках основну функцію поєднання сурядних частин виконує все-таки повторюваний сполучник то – то, у той час як а виступає скоріше в ролі секундарної частини сполучника і за значенням наближається до частки...* (А. Грищенко) і зрідка – складений сполучник *тоді як* (пор.: *...в західноукраїнських говорах завжди вживають прислівника так, як, **тоді як** у говорах східноукраїнських і в мові літературній панує тільки прикметник такий, який (І. Огієнко). В українських наукових та публіцистичних текстах 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. функціональне співвідношення цих двох сполучників почало потроху змінюватися: сполучник *тоді як* виявляє тенденцію до дедалі ширшого вживання в часово- та умовно-зіставних або в часово- та умовно-протиставних конструкціях, напр.: *Морфема оформляє слова, вказуючи на відношення між предметами і явищами, **тоді як** слово позначає предмети і явища (І. Вихованець); ...наші “губернатори” в Одесі та деяких інших містах, переступивши поріг кабінету, почали боротися з україномовними газетами, школами та впроваджувати другу російську мову**

як регіональну, **тоді як** там не російська, а українська мова потребує захисту (Україна молода, 16.09.2010). Деякі автори, крім *тоді як*, уживають аналітичний сполучник *тимчасом як*, напр.: *...і досі у великих містах Наддніпрянщини домінує російська мова, тимчасом як на заході України українська мова стала мовою повного етнічного поширення* (О. Ткаченко);– *Го-го – реготав англієць, тимчасом як перекладачка страждала більше й більше від моєї кричущої несерйозності* (П. Загребельний).

Значення донедавна активного вживаного аналітичного часового сполучника *перш ніж*, що вказував на передування дії або стану головної частини дії або станові в підрядній частині (пор.: *...перш ніж створювати чи запозичувати новий термін, потрібно пошукати в рідній мові адекватний відповідник, який точно відображає зміст поняття чи може його передати* (М. Вакуленко); *...перш ніж інвестувати гроші в будь-які проекти, поп-зірці треба отримати на це дозвіл свого батька* (Україна молода, 28.05.2010), почали передавати за допомогою аналітичних часових сполучників *перед тим як* та *до того як*, напр.: *Набагато складнішим був шлях соціолінгвістичного піднесення мов Балтії. Тут перед тим як надати мові ранг державної, треба було зробити її насамперед мовою загальноетнічного поширення...* (О. Ткаченко).

Із-поміж кількох аналітичних сполучників, що визначають початкову часову межу дії або стану в головній частині (*з того часу як, з того часу коли, від того часу як, від того часу коли, з тих пір як, з тих пір коли*) найбільше непридатними для українського вжитку виявилися два останні, очевидно, через свою чітку кореляцію з російськими *с тех пор как, с тех пор когда*, замість яких тепер почали вживати сполучні вирази *відтоді як, відтоді коли*. За спостереженнями дослідників, *відтоді як* “упевнено конкурує з активно вживаним досі сполучником *з того часу як* і поступово витісняє з української газетної мови часовий сполучник *з тих пір як*” [Завальнюк 2009, с. 268], напр.: *...відтоді як 12 січня весь світ здригнувся разом із Гаїті., повідомлення про підземні поштовхи регулярно приходять із різних куточків Землі* (Україна

молода, 2.02.2010); *Відтоді як ми познайомилися на вечірни в Лондоні, не розлучаємося ні на мить!* (Україна молода, 7.07.2010).

5.4. Нові функціонально-стильові параметри пояснювально-ототожнювальних сполучників

З 90-х років ХХ ст. спостерігаємо зміни у функціонуванні й пояснювально-ототожнювальних сполучників, що не відповідають, а то й суперечать функціонально-стильовій диференціації цих граматичних одиниць. Із шістьох пояснювально-ототожнювальних сполучників української літературної мови (*тобто, себто, цебто, або, чи, сиріч*) найуживанішими в різних стилях донедавна було два – *тобто* і *або*. Як виразники відношень тотожності вони можуть поєднувати слова, словосполучення, кількісно-іменні сполуки, предикативні частини складної конструкції та парцельоване речення з непарцельованим. Першу спробу визначити всі позиції їхнього використання зроблено в лексикографічній праці “Грамматичний словник української мови. Сполучники” [Городенська 2007, с. 233–235, 22–25] (Про них докладно йшлося в підрозділі **4.3. Функціонально-семантичні позиції пояснювальних сполучників**).

В означений період помітною стала тенденція до активнішого використання, передусім у публіцистичному, а також у науковому та конфесійному стилях, сполучника *себто*, функціонально-стилістичні характеристики якого визначали неоднаково. Зокрема, Л. А. Булаховський ставив його поряд із пояснювальним сполучником *тобто* [Курс 1951, с. 508], а тлумачний Словник української мови в 70-х роках ХХ ст. подавав як застарілий [СУМ. — Т. ІХ. – С. 109]. Уважати його застарілим безпідставно, по-перше, тому, що його широко використовували відомі українські письменники ХІХ – ХХ століть, серед яких Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, П. Куліш, Леся Українка, Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Л. Мартович, В. Самійленко, М. Рильський, О. Гончар, О. Довженко,

М. Хвильовий, В. Винниченко, Б. Олійник, Ю. Андрухович та ін. Це дає підстави кваліфікувати його як сполучник, що співвідноситься з художнім стилем, як стилістично маркований сполучник – стилістичний варіант пояснювально-ототожнювального сполучника *тобто* [Городенська 2007, с. 39]. По-друге, сполучником *себто* послуговувалося багато українських вчених, громадських і політичних діячів I половини ХХ ст., про що свідчить мова галузевої наукової літератури, передусім мовознавчої, літературознавчої, історичної, філософської, педагогічної та іншої. Напр.: *Нема нічого дивного, що визначаючи примат людини і її механічного колективу, даної групи і даної Генерації над тривалим, над species, наше провансальство прийшло до заперечення (одвертого або замаскованого) ідеї державності, **себто** форми національної волі...* (Д. Донцов); *Це... означає, що в нашої молоді треба виховувати свідомість своєї національної окремішності, **себто** свого національного “я”* (Г. Ващенко).

Дедалі ширше вживання сполучника *себто* замість *тобто* в мові газет, зокрема таких, як “Україна молода”, “Дзеркало тижня”, “Літературна Україна” та інших, у працях гуманітарних, почасти – природничих наук означає вихід його з художньої сфери і поширення в мові відповідних жанрів української публіцистики та в українській науковій мові. Зміна функціонально-стильових параметрів цього сполучника зумовлена, очевидно, намаганням журналістів та науковців замінити звичний сполучник *тобто* менш відомим широкому загалу читачів сполучником *себто* і в такий спосіб оновити вживання пояснювально-ототожнювальних сполучників у згаданих сферах. Цю заміну уможлиблює ще й те, що до публіцистичного стилю, зокрема до газетно-журнальної періодики, широко проникають стилістично марковані одиниці, а в науковій мові помітно посилюється вплив усно-розмовного синтаксису на книжний, що виявляється й у використанні його граматичних засобів вираження (сполучникових також) різних типів семантико-синтаксичних відношень.

Заміну сполучника *тобто* сполучником *себто* спостерігаємо в усіх закріплених за ним позиціях. Він так само активно приєднує слово,

словосполучення чи кількісно-іменну сполуку, що ідентичні за своїм значенням попередньому слову, словосполученню чи попередній кількісно-іменній сполуці, пор.: *І справді, в мові саамів слово “ар’яла”, **себто** “арійський”, означає “південний”* (С. Наливайко); *Із Прометея можна легко перетворитись на Цезаря, якщо навіть той Цезар-гуру, **себто** вчитель* (Г. Пагутяк); *...треба було домовитися про гуманітарний коридор, **себто** безпечний прохід, для наших співгромадян* (Україна молода, 22.06.2007).

У наукових працях, а також у газетних публікаціях на наукові теми в цій позиції він приєднує переважно термін (слово) чи терміносполуку, що виражають те саме поняття, що й попередній термін чи попередня терміносполука, здебільшого відмінного походження, пор.: *Інший чинник, прояв якого можна спостерігати в поступовому наверненні до пропорційної, **себто** суто партійної, виборчої системи колишніх так званих “партій влади”, створених тільки на адміністративному та надлишковому фінансовому ресурсах...* (Критика-Коментарі, 24.02.2003).

Пояснювально-ототожнювальний сполучник *себто* функціонально перетнувся з *тобто* і в тій позиції, у якій він приєднує словосполучення або речення, що з’ясовує, розвиває суть поняття, вираженого попереднім терміном або просто словом, пор.: *Асури — нащадки Дану, свої праматері, — мають загальну назву “данави”, **себто** “нащадки\сини” Дану* (С. Наливайко); *...обов’язково потрібно виготовити вдвічі, а то й утричі меншу посудину, так званого “сухопарника”, **себто** пристрою, у якому осідала б вода й сивушні масла* (В. Скуратівський); *Не конвенція, **себто** спільна умова, доводить до щастя, а те, що виконане чесно природними, духовними і фізичними діями та силами, що передаються Богом людині* (М. Пришляк); *Це був доволі тривалий у часі проект — Котляревський вивершував його упродовж довгих двадцяти шести років, **себто** не набагато коротшим, ніж Гете писав свого “Фауста”...* (Ю. Андрухович); *Взагалі, якщо припустити, ...що зберігаються всі “кліше”, **себто** своєрідні відбитки в так званому астралі всіх дій людини, то можна пояснити чудеса ясновидіння* (Знання та праця. – 1990. – № 2).

Сполучник *себто* нерідко використовують для приєднання предикативної частини, що розкриває, з'ясовує думку, висловлену в попередній предикативній частині (... *чи буде ця пробіркова істота життєздатною, **себто** чи здатні сьогоднішні зрушення докорінно змінити ситуацію...* (Дзеркало тижня, 11.03.2006) або парцельованого речення, що виконує таку саму функцію, до попереднього речення (*Мовна форма не встигає за бурхливою внутрішньою еволюцією, збуреною ідеями Ренесансу, бароко, Реформації. **Себто** почасти шлях до витворення національної мови як невід'ємного атрибута нації та держави пролягає від національного самоусвідомлення, чи етнічної належності – відтак до мови (І. Фаріон).*

Нарешті, пояснювально-ототожнювальний сполучник *себто* використовують для приєднання словосполучення або речення, що лише в цьому контексті конкретизують попереднє повідомлення, пор.: *Є в Україні навіть фірми, які візьмуть на себе організаційний процес – **себто** “запустять” гігантську кульку прялю у віконце вашій коханій (Україна молода, 3.03.2006); В ідеалі вона має становити сценарій, за яким розвиватиметься країна і за яким належить рухатися головним виконавцям, **себто** представникам влади (Голос України, 21.03.2006).*

Таку саму тенденцію в означений період спостерігаємо і у функціонуванні пояснювально-ототожнювального сполучника *цебто*. Його також зараховували до застарілих [Курс 1951, с. 508], незважаючи на те, що він був поширений і в українській художній, науковій та конфесійній мові. Щоправда, уживання сполучника *цебто* становило граматичну рису ідіолекту вужчого кола українських письменників, серед яких І. Нечуй-Левицький, М. Кропивницький, М. Хвильовий, Ю. Яновський, О. Довженко та інші (пор.: *...скрізь були прокопані ерики, **цебто** канали...* (І. Нечуй-Левицький); *Треба вам сказати, що я іноді хворію на ностальгію, **цебто** у мене з'являється нудьга за батьківщиною (Ю. Яновський); *Невже, каже, забули, що Сергій, **цебто** чоловік твій, у “чеці” служив?* (М. Хвильовий) або ж характерну ознаку наукової мови окремих українських дослідників, передусім І. Огієнка, І. Крип'якевича та*

інших (пор.: *Наступники князя Володимира діяльно зайнялися схрещенням північних своїх земель.., де було багато також інородців, **цебто** неслов'ян з походження* (І. Огієнко); *Преподобний Нестор у своїм “Чтении”... так само каже, що Володимир охрестився в 6495 р., **цебто** в 987 р від Різдва* (І. Огієнко); *...десь ще з VII віку перед Різдром почали греки селитися на північному березі нашого Чорного (пізніше – Руського, **цебто** Українського) моря* (І. Огієнко); *Старшим над козацьким відділом став шляхтич Іван Оришевський; він називав себе “поруčníком”, **цебто** заступником головного начальника...* (І. Крип'якевич); *На захід від Києва, поза землею полянською, **цебто** на Волині, Поліссі (Турів), в Перемишлі, Червені, Белзі та інших містах Галицької землі, на далекому півдні в Тмутаракані — християнство приймалося майже так само, як і в Києві і по всій полянській землі, бо ж ґрунт для сприймання його був підготовлений тут раніше...* (І. Власовський).

Уживаючись дедалі ширше в мові української газетно-журнальної періодики та в деяких жанрах української наукової мови, сполучник *цебто* так само дублює всі позиції сполучника *тобто*. Проте помітною є тенденція до переважного його використання для приєднання словосполучень та речень, що пояснюють, розкривають суть поняття, вираженого попереднім словом чи терміном (пор.: *У нас їх [дрова] називали “залітковими”, **цебто** добре висушеними, які б повільно згоряли, даючи яскравий жар* (В. Скуратівський); *Після спаровування, **цебто** участі в репродуктивному циклі, інші види медуз вмирають* (Науковий світ. – 2009. – № 6), що уточнюють, конкретизують у контексті попереднє повідомлення (пор.: *А далі він Гліб Павловський в інтерв'ю “Транзит в невідоме” розвиває свою думку – “країна, **цебто** Російська Федерація, відбулася* (В. Каспрук) або розкривають, з'ясовують думку, висловлену в попередній предикативній частині складного речення (пор.: *Нині обставини якісно змінилися. Ми – суверенна держава, **цебто** така сама, як, скажімо, Франція, Англія чи Росія* (Б. Олійник); *Довкола діючої дерев'яної церкви Архангела Михаїла – пам'ятки другої половини XIX ст. – вірники з 2001*

року зводять кам'яну, **цебто** нова мовби оточила, взяла в полон стару... (Закарпатська народна газета, 13.07.2002).

Пояснювально-ототожнювальний сполучник *чи* функціонально тісніше пов'язаний з таким же сполучником *або*, тому що вони виражають відношення тотожності між словами, словосполученнями, предикативними частинами з відтінком “виражене те саме, але іншими словами”, пор.: *Віоліна, чи скрипка, бринить...* (О. Потапенко); *Саме ця “середність”, чи то намагання балансувати між чужим і своїм, між старим і новим, традиційним і радикальним, стала дорогою історичного розвитку народу як мови і мови як народу* (І. Фаріон). Дублюючи майже всі позиції цього функціонально необмеженого пояснювально-ототожнювального сполучника, він вирізняється тим, що, як уже йшлося вище, здебільшого поєднується з підставою тотожності, яку виражають вставні слова та словосполучення.

У мові української преси і в українській науковій мові досі переважає в ужитку пояснювально-ототожнювальний сполучник *або* (пор.: *У бажальних, або оптативних, реченнях знівельована апелятивність* (К. Городенська); *В англomовній лінгвістичній традиції поширений термін неографізм, або орфографічна новація, вживаний на позначення змін у записі номінації* (Є. Карпіловська); *Креатини, або дієслова творення, дієслова звуковияву, або аудіоактивіти, дієслова мислення, або ментаактивіти, дієслова руху, або мотоактивіти* (М. Каїлько); *Коли місцеві адміністрації збирають інформацію про політичні переконання чиновників, або хто як голосував на останніх президентських виборах, то це так само “наклепи опозиції”* (Україна молода, 31.07.2010), проте не можна не помітити, що автори дедалі частіше замінюють його функціонально тотожним сполучником *чи*, донедавна вживаним рідше, пор.: *Коли оголосили про ДКНС, чи ГКЧП, 19 серпня на засіданні Народної ради, я, зокрема, порушив питання про те, що ми повинні йти на позачергову сесію з однією думкою – проголошення незалежності України* (І. Заєць); *І в першому, і в другому визначенні автори сходяться щодо різновидів неологізмів: загальномовних і стилістичних, чи індивідуально-авторських* (А. Нелюба); У

систему “гідних” мов почали входити народні мови, **чи** апостольські, поряд із функціонуванням мов ритуальних – латинської, грецької, церковнослов’янської, гебрайської (І. Фаріон).

Зрідка в деяких газетних матеріалах уживають застарілий, церковнослов’янського походження [Курс 1951, с. 508] пояснювальний сполучник *сиріч*, який, звичайно, ще не відомий багатьом читачам. Повернення цього сполучника до вжитку зумовлене, очевидно, його здатністю виражати відношення тотожності з іронічним відтінком, що не властивий згаданим вище пояснювально-ототожнювальним сполучникам, пор.: *На ганку гурт журналістів, яких запросив на день відкритих дверей, сиріч на екскурсію, секретаріат Президента. (Україна молода, 13.06.2007); А потім, куди ж їх “тикати” ті натовські бази – усі найкращі місця вже зайняті військовими базами Росії, сиріч Чорноморським флотом (Україна молода, 14.02.2008).*

Катерина Городенська

ТОНКОЩІ ВІДМІНЮВАННЯ

...ПРИЗВИЩ

Згадав Василя *Черниха* чи Василя *Черних*?

В українському вжитку неприродно звучать російські невідмінювані прізвища на **-их**, пор.: *Черних, Долгих, Жарких, Крутих, Сєдих*, сформовані на основі родового відмінка множини прикметників. Одні пропонують відмінювати їх, тому що в українській мові чоловічі прізвища на приголосний відмінювані (Український правопис. – К., 1997. – § 102, п. 4), інші не змінюють такі прізвища, подібно до російської мови. У чинному українському правописі та інших довідкових виданнях зовсім не згадуються ці прізвища. На нашу думку, уживати в українській мові чоловічі російські прізвища на **-их** за зразком відмінюваних чоловічих прізвищ на приголосний не можна, бо вони втрачають зв'язок із вихідною формою прикметника, пор.: *Василя Черниха, Василеві Черниху, (з) Василем Чернихом* і т. д.; *Віктора Долгиха, Вікторові Долгиху, (з) Віктором Долгихом* і т. д.; *Івана Жаркиха, Іванові Жаркиху, (з) Іваном Жаркихом*.

Отже, рекомендуємо вживати: *згадав Василя Черних; зустрівся з Віктором Долгих; подарував книжку Іванові Жарких; немає Миколи Крутих; відповів Андрієві Сєдих*.

Сестри Тельнюк, брати Яремчуки, тріо Мареничів

У якій формі – однини чи множини – потрібно вживати прізвище, якщо йдеться про двох і більше жінок, чоловіків або жінок і чоловіків? Треба зважати на те, чим закінчується прізвище і кому воно належить – чоловікам чи жінкам. Чоловічі прізвищамна **-о** та кінцевий приголосний в українській мові відмінюють, тому їх уживають у множині, якщо йдеться про двох і більше

чоловіків, пор.: *брати Потапенки, Іван і Петро Потапенки, брати Яремчуки, Дмитро і Назарій Яремчуки*. Жіночі прізвища на **-о** та кінцевий приголосний, як відомо, не відмінюють, тому вони мають форму однини, іменуючи двох і більше жінок, пор.: *сестри Байко, сестри Тельнюк, Леся і Галя Тельнюк*. Якщо ж потрібно назвати на прізвище гурт, родину, де є жінки і чоловіки, то його вживають у формі множини, пор.: *Антоніна, Світлана та Валерій Мареничі, тріо Мареничів, родина Скиданів, Василь і Діана Матющенки*.

Адигеєць – адигейця, то чому ж тоді Геєць – Геєця?

В одному з офіційних документів читаємо: «...доручити віце-президенту НАН України академіку НАН України В. М. Геєцю внести їх на розгляд і затвердження Президії НАН України»; «Контроль за виконанням цієї постанови покласти на голову Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України академіка НАН України В. М. Геєця». Прізвище **Геєць** в обох реченнях ужито неправильно, тому що в українській мові голосний **е** суфікса **-ець (-єць)** у непрямих відмінках випадає як у загальних, так і власних назвах – назвах населених пунктів, річок, у чоловічих прізвищах тощо, пор.: *українець – україня, українецьві (українцю), українцем, (на) українецьві (українцю), (Кл. в.) українцю; адигеєць – адигейця, адигейцеві (адигейцю), адигейцем, (на) адигейцеві (адигейцю), (Кл. в.) адигейцю; Трускавець – Трускавця, Трускавцеві (Трускавцю), Трускавцем, (у) Трускавці, (по) Трускавцеві; Сіверський Донець – Сіверського Дінця, Сіверському Дінцеві (Дінцю), Сіверським Дінцем, (по) Сіверському Дінцеві (Дінцю), (у) Сіверському Дінці; Левенець (Віктор) – Левенця, Левенцеві (Левенцю), Левенцем, (на) Левенцеві (Левенці)*.

Отже, чоловіче прізвище **Геєць** правильно відмінювати так: *Геєць – Гейця, Гейцеві (Гейцю), Гейцем, (на) Гейцеві*; пор. ще: *Лазоришинець – Лазоришинця, Лазоришинцеві (Лазоришинцю), Лазоришинцем, (на) Лазоришинцеві*. У звертаннях, за чинним правописом, прізвище треба вживати в називному відмінку, а іменник (загальна або власна назва), що йому передує, має форму кличного відмінка (Український правопис. – К., 1997. – С. 90), пор.:

Високоповажаний академіку Геєць; Шановний професоре Лазоришинець; Дорогий Анатолію Левенець. Жіночі прізвища на **-ець (-єць)**, як відомо, в українській мові не відмінюють, тому правильно вживати *Марія Геєць – Марії Геєць, Марії Геєць, Марією Геєць, (на) Марії Геєць, (Кл. в.) Маріє Геєць; Ольга Лазоришинець – Ольги Лазоришинець, Ользі Лазоришинець, Ольгою Лазоришинець, (на) Ользі Лазоришинець, (Кл. в.) Ольго Лазоришинець.*

...ВЛАСНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

У **Голосієві**, як і в **Києві**

Якщо йдеться про Київ, то відмінюють назву цього міста дуже легко, пор.: *живемо в Києві, любимо Київ, прибули до Києва, пролетіли над Києвом* тощо. А от в уживанні назви південного району Києва **Голосіїв**, що має так само будову присвійного прикметника на **-їв**, багато хто помиляється. Одні, переважно ті, хто вихідною вважають форму **Голосієво**, взагалі її не відмінюють і вживають подібно до російської мови, пор.: *живемо в Голосієво, любимо Голосієво, прибули до Голосієво, пролетіли над Голосієво* тощо. Інші відмінюють за зразком присвійних прикметників чоловічого-середнього роду з основою на твердий приголосний, пор.: *живемо в Голосієвому, завдячуємо Голосієвому, прибули до Голосієвого, пролетіли над Голосієвим* і т. д. Як бачимо, труднощі становить вихідна назва цього району Києва і вибір зразка її відмінювання. Нині спостерігаємо намагання повернути назву **Голосіїв**, пов'язану з історичною назвою **Голосіїв хутір**.

Подібно до інших назв населених пунктів на **-їв(-їв)**, **Голосіїв** потрібно відмінювати за зразком іменників II відміни чоловічого роду з основою на твердий приголосний, тобто як *Київ, Тетіїв, Іркліїв, Миколаїв*, пор.: *Голосіїв, Голосієва, Голосієву, Голосіїв, Голосієвом, (у) Голосієві, (по) Голосієву, Голосієве*, напр.: *Голосіїв – ця назва не раз зустрічається в його [М. Рильського] поетичних творах (Літературно-меморіальний музей М. Т. Рильського. Путівник. – К., 1970. – С. 10); Максим Тадейович провів у*

Голосієві свої останні тринадцять літ життя (О. Дейч); *Над Голосієвом туман / Димить у тихім плині* (О. Максимейко).

Їдемо з **Нової Каховки** до **Асканії-Нової**

В Україні чимало населених пунктів, у назвах яких ужито форму прикметника *новий*, що вказує на їхнє пізніше заснування, пор.: *Новий Байрак, Новий Биків, Новий Бобрин, Новий Буг, Новий Гай, Новий Солотвин, Нова Каховка, Нова Диканька, Нова Балта, Нові Безрадичі, Нові Млини, Нові Петрівці* та ін. У цих назвах відмінюють обоє слів: перше – як прикметник, друге – як іменник, пор.: *Новий Байрак, Нового Байраку, Новому Байраку, Новим Байраком, (у) Новому Байраці; Нова Диканька, Нової Диканьки, Новій Диканьці, Новою Диканькою, (у) Новій Диканьці; Нові Петрівці, Нових Петрівців, Новим Петрівцям, Новими Петрівцями, (у) Нових Петрівцях* і т. д.

Значно частіше в назвах населених пунктів пізнішого заснування використовували прикметникову основу **ново-**, унаслідок чого утворилися однослівні, складні за будовою топоніми: *Новобогданівка, Новоіванівка, Новокалінівка, Новомихайлівка, Нововолинськ, Новокостянтинів, Новомиргород, Новокалінове, Новокленове, Новоіванківці*. В українській мові їх пишуть разом і відмінюють у них тільки другу частину, пор.: *Новобогданівка, Новобогданівки, Новобогданівці, Новобогданівкою, (у)Новобогданівці; Нововолинськ, Нововолинська, Нововолинську, Нововолинськом, (у) Нововолинську; Новоіванківці, Новоіванківців, Новоіванківцям, Новоіванківцями, (у) Новоіванківцях*.

І лише одна назва такого походження відрізняється своєю будовою від уже згаданих, бо в ній означальний прикметник у формі жіночого роду *Нова* вжито після основної іменникової назви і поєднано з нею за допомогою дефіса. Це – *Асканія-Нова*. В орфографічних словниках української мови та довідкових виданнях запропоновано три зразки її відмінювання, причому в усіх наголошують перший склад прикметника *Нова*: 1) першу частину відмінюють як іменник, другу – ні: *Асканії-Нова*; 2) відмінюють обидві частини як іменники

з відповідними закінченнями: *Асканії-Нóви, Асканії-Нóві, Асканією-Нóвою*, (в) *Асканії-Нóві*; 3) першу частину відмінюють як іменник, другу – як прикметник: *Асканії-Нóвої, Асканії-Нóвій, Асканією-Нóвою*, (в) *Асканії-Нóвій*. Третій зразок відмінювання цієї назви відповідає правилів чинного «Українського правопису» про відмінювання в обох частинах географічних назв, що складаються з іменника та прикметника (§ 112, п. 4, б), пор. *Переяслав-Хмельницький, Переяслава-Хмельницького, Переяславу-Хмельницькому* і т. д.; *Новоград-Волинський, Новограда-Волинського, Новограду-Волинському* і т. д. Але немає підстав перетягувати наголос на перший склад у прикметника *Нова*, бо це суперечить нормі наголошування його в українській літературній мові.

Отже, українською мовою правильно вживати: *Їдемо з Нової Каховки до Асканії-Нової; Відвідати Асканію-Нову; Зупинитися перед Асканією-Новою; Побувати в Асканії-Новій.*

...СЛІВ – ЗАГАЛЬНИХ НАЗВ

Кубка і кубку

У спорті **Кубок (Суперкубок)** – це приз (ваза з коштовного матеріалу) і самі змагання, ігри, у яких його виборюють, напр.: *Вони [волейболісти] вп'яте... завоювали **Кубок** європейських чемпіонів* (З газети); *Мюнхенська «Баварія», з якою динамівці Києва проведуть дві зустрічі за **Суперкубок**, є одним з найвідоміших і найсильніших футбольних клубів європейського континенту* (З газети); *Президента УЄФА турбує, що останнім часом для футболістів престижніше виграти клубну Лігу чемпіонів, ніж **Кубок** світу, який здавна вважався вершиною успіху* (Країна, 08.04.2011); *А Левенець... нагадував тренера футбольної команди, яка прогала **суперкубок*** (П. Загребельний). Глумачні та орфографічні словники української мови чомусь не розмежовують цих двох значень слів **Кубок, Суперкубок** і в родовому відмінку однини подають для них закінчення **-а**. Воно стало єдиним у спортивному вжитку, напр.: *Якщо для повернення значення **Кубка** світу треба*

буде пожертвувати Лігою чемпіонів, ми це зробимо (Там само); Не на користь Кубка світу й активна натуралізація гравців та надмірна комерціалізація футболу (Там само.). Проте це суперечить правилів чинного «Українського правопису», згідно з яким іменники, що означають «змагання, ігри», в згаданому відмінку мають закінчення -у (§ 48, п. 2 и).

Отже, слова **Кубок, Суперкубок** зі значенням «приз» у родовому відмінку однини потрібно вживати із закінченням **-а** (*Футболісти не вибороли Кубка (Суперкубка)*), а зі значенням «спортивні змагання, ігри» – із закінченням **-у** (*1/8 фіналу Кубку світу з футболу*).

Завідувачу, але небоже

Чому в звертаннях уживають *товаришу, слухачу, глядачу, завідувачу, здобувачу, але небоже, стороже, екіпаже, чиже?* Тому, що в кличному відмінку іменники – загальні назви чоловічого роду II відміни з основою на шиплячі **ш, ч** мають закінчення **-у**, а на шиплячий **-ж (дж)** – закінчення **-е**. Такі ж іменники – власні назви у кличному відмінку вживаються лише із закінченням **-е** (Український правопис, § 53, п. 1, 3): **Тимоше, Довбуше, Григораше, Джордже, Лютіже**. Якщо ж загальні та власні назви стоять поряд, то кожна має своє закінчення кличного відмінка, пор.: *любий товаришу Тимоше, високоповажаний завідувачу Довбуше, шановний здобувачу Григораше*.

...АБРЕВІАТУР

Боротися зі СНІД чи СНІДОМ?

Чи можна відмінювати ініціальні (звукові та буквені) аббревіатури в українській мові? Так, але не всі. До відмінюваних належать звукові, які вимовляємо як звичайне слово, що закінчується переважно на приголосний (див.: Український правопис. – С. 70). Їх потрібно відмінювати так само, як іменники другої відміни чоловічого роду з основою на твердий приголосний, а

закінчення писати з малої літери і безпосередньо приєднувати до абрєвіатури. Напр.: *Радісна новина прозвучала для всіх українців, які втомилися від свавілля **ЖЕКів** (Україна молода, 17.07.2008); Щоб запобігти цьому, слід інформувати про захаращений стан сусідніх балконів працівників **ЖЕКу** (Нова Оболонь, №3, червень 2008); Як повідомили в **УНІАНі**, таку впевненість висловив міністр юстиції на прес-конференції з нагоди 90-ї річниці Мін'юсту України (Україна молода, 17.07.2008); ...перший заступник начальника обласного **УБОЗу**... поки що лише обіцяє затримати «на гарячому» ірпінських посадовців (Там само); У кожному райцентрі нашої держави з'явиться кабінет для обстеження на захворювання з **ВІЛ / СНІДу** (Там само); ...програмою уряду на найближчі п'ять років передбачено приблизно 4,5 мільярда гривень на виконання програми боротьби з **ВІЛ / СНІДом** (Там само). Кінцеві **г, к** звукових абрєвіатур, як і в звичайних словах, чергуються в місцевому відмінку із **з, ц**, пор.: у **ТЮЗі**, у **ЖЕЦі**, у **ВАЦі**. Напр.: *Дитячий гурт автентичного фольклору «Дай Боже» кілька днів поспіль виступав у **ТЮЗі** (Україна молода, 31.05.2008).**

Проте багато нових звукових абрєвіатур не змінює своєї форми в непрямих відмінках: **МОН, ВАТ, ЗАТ, ТОВ, ЧАЕС, РАЕС** та ін. Напр.: *Ось це і лякає чиновників у **МОН** (Україна молода, 10.07.2008); 3 липня у приміщенні **ВАТ** «УНДІ шкіряно-взуттєвої промисловості» відбулося засідання Ради директорів промислових підприємств та наукових установ Оболонського району м. Києва (Нова Оболонь, № 3, червень 2008); Особливу увагу приділено оздоровленню та відпочинку... малечі, що постраждала внаслідок аварії на **ЧАЕС**.. (Там само); Віддруковано у **ТОВ** «Айлант» (Із монографії).. Деякі звукові абрєвіатури, зокрема **БЮТ (Б'ЮТ), МОЗ**, відмінюють непослідовно, пор.: *Депутати від **БЮТу** написали заяви про вихід з фракції (Українська правда, 24.07.2006); Для припинення парламентської коаліції потрібні заяви про вихід із неї однієї з двох коаліційних фракцій – **БЮТу** або **НУНС** (Газета по-українськи, 11.06.2008); 5 серпня на партійному з'їзді **БЮТу** було затверджено список кандидатів у депутати **ВРУ** (Щоденний Львів, 06.08.2008); Кличко домовляється з **БЮТ** (Україна молода, 5.06.2008); ...але в **МОЗ** досі мовчать**

(Там само); ...жінка... збирається оббивати пороги **МОЗу** і судів (Україна молода, 21.06.2008).

Звукові абрєвіатури, які вимовляємо як звичайне слово, що закінчується на голосний, невідмінювані: **ДАІ, ЗМІ, КРУ, МАУ, ЖЕУ, НАНУ, УРЕ, УПА, УЄФА, КМДА, СТО, УНСО, МАГАТЕ, ПАРЄ** і под. Напр.: *У західних областях України воїнів **ОУН-УПА** підтримувало майже все населення* (Україна молода, 17.07.2008); *Драконівські вимоги **УЄФА** особливо вдарили по швейцарських уболівальниках...* (Україна молода, 11.06.2008); *Оболонська районна державна адміністрація згідно з розпорядженням **КМДА**... провела низку перевірок дитячих атракціонів та ігрових майданчиків* (Нова Оболонь, № 3, червень 2008).

До невідмінюваних належать і буквені абрєвіатури, які вимовляємо за назвами їхніх букв-складників, пор.: **УТН** (утеен), **СТБ** (естебе), **ЦВК** (цевека), **МВФ** (емвееф), **ВВП** (вевеπε), **ВНП** (веенπε), **ПДВ** (педеве), **АПК** (апека) та ін. Напр.: *Експерти **МВФ** визнали – за підсумками першого півріччя – інфляцію в Україні однією з найвищих у світі* (Дзеркало тижня, 19.07 – 1.08.2008); *Визначення платників **ПДВ**, перелік оподатковуваних і не оподатковуваних операцій, особливості обкладання **ПДВ** імпорту та експорту – усе це визначає закон України «Про **ПДВ**»* (Там само). Вони переважають над відмінюваними звуковими абрєвіатурами.

Отже, в українській мові можна відмінювати тільки звукові абрєвіатури на приголосний, які вимовляють як звичайне слово. Тому потрібно вживати: *Боротися зі **СНІДом**; Приєднатися до **Б'ЮТу**; Побувати на виставі в **ТЮЗі**.*

...ПРИСВІЙНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Від Різдва Христового

У публікаціях на різдвяну тематику трапляються вживання *до Різдва Христова, від Різдва Христова, крім Різдва Христова* і под., у яких використано форму Христова подібно до російської мови, пор.: *от Рождества*

Христова, до Рождества Христова. В українській назві свята *Різдво Христове* форма *Христове* – це форма середнього роду присвійного прикметника, утворена від імені *Христос*. Як відомо, у непрямих відмінках присвійні (короткі) прикметники мають закінчення повних прикметників, тобто *-ого* (родовий відм.), *-ому* (давальний і місцевий відм.), пор.: *батьків – батькового, батьковому* і т.д.; *Петрове – Петрового, Петровому* і т. д. Тому й форму середнього роду присвійного прикметника *Христове* потрібно відмінювати як повні прикметники середнього-чоловічого роду, а саме: *Різдво Христове – Різдва Христового, Різдву Христовому, Різдвом Христовим, (по) Різдву Христовому (Христовім).*

Отже, в українській мові правильно вживати *до Різдва Христового, від Різдва Христового.*

...ЧИСЛІВНИКІВ

Почнемо виконувати з **дві тисячі тринадцятого року**

Почався **дві тисячі тринадцятий рік**. Звичайно, він кладе початок багато чому. Проте в означенні початку мовці помиляються, уживаючи складений порядковий числівник у родовому відмінку: *З двох тисяч тринадцятого року... Від двох тисяч тринадцятого року...* Поміляються тому, що відмінюють усі слова такого складеного числівника, нехтуючи правило, за яким потрібно відмінювати лише його останнє слово, тобто *тринадцятий*, та означуваний ним іменник рік.

Отже, українською мовою правильно вживати: *З (від) дві тисячі тринадцятого року завод працює за повним робочим тижнем; Дві тисячі дев'ятий рік передав проблеми дві тисячі тринадцятому рокові; З дві тисячі тринадцятим роком українці пов'язують великі сподівання; У дві тисячі тринадцятому році відбудеться науковий форум.*

Кворум – **2/3** від кількості членів спеціалізованої вченої ради

Кворум – це встановлена статутом організації (установи) найменша кількість членів, присутність якої потрібна, обов'язкова для прийняття правочинних ухвал. Здебільшого вона становить $2/3$ від кількості членів організації (установи, органу).

У реченні *Кворум є, на засіданні присутні $2/3$ від кількості членів спеціалізованої вченої ради* каменем спотикання, як засвідчує практика, є називання дроби $2/3$, а точніше – його знаменника. Одні озвучують його **дві треті**, інші – **дві третіх**. Немає послідовності в утворенні форми знаменника дроби і в довідкових та навчальних виданнях. Форму **дві треті** пропонує чинний «Український правопис», форму **дві третіх** – підручники, посібники та енциклопедія «Українська мова». А яка з них правильна? Вибираючи форму знаменника, потрібно зважати на те, що дріб – число, яке складається з частин одиниці. Це може бути одна частина одиниці, поділеної на кілька однакових частин ($1/2$, $1/3$, $1/4$), або сукупність кількох однакових частин одиниці ($2/3$, $2/5$, $3/4$). Називаючи дріб, слово **частина** опускають, але її форма зумовлює форму залежного від неї порядкового прикметника в ролі знаменника дроби, пор.: **одна друга** (частина одиниці), **однієї другої** (частини одиниці), **одній другій** (частині одиниці) і т.д. У дробів, чисельник яких визначає кілька однакових частин одиниці, знаменник виражений формою родового відмінка множини порядкового прикметника, зумовленою опущеним словом **частин**. Дріб $2/3$ означає дві з трьох частин одиниці. Саме тому його називають **дві третіх** і відмінюють чисельник за власне числівниковим, а знаменник – за прикметниковим зразком, пор.: **двох третіх, двом третім, двома третіми**.

Отже, правильно вживати в українській мові: *Кворум є. На засіданні присутні **дві третіх** від кількості членів спеціалізованої вченої ради; Науковий ступінь кандидата філологічних наук присуджено, якщо за нього проголосувало **три четвертих** від кількості присутніх на засіданні членів спеціалізованої вченої ради.*

Катерина Городенська

ГРАМАТИЧНІ ФОРМИ СЛІВ

Якого роду аббревіатури?

Прийнято вважати, що граматичний рід аббревіатури потрібно визначати за родовою належністю її стрижневого слова. Вона буває чоловічого, жіночого чи середнього роду, пор.: *ТЮГ* чол. р. за стрижневим словом *театр*, *ЗМОП* чол. р. за стрижневим словом *загін*; *НБУ* чол. р. за стрижневим словом *банк*; *ЧАЕС*, *СЕС* жін. р. за стрижневим словом *станція*; *МАУ* жін. р. за стрижневим словом *асоціація*; *МВС*, *МЗС* серед. р. за стрижневим словом *міністерство*. Напр.: *..у липні НБУ вже викупив на міжбанку понад 1,3 мільярда доларів* (Дзеркало тижня, 19.07. – 1.08.2008); *Усього за 150 метрів від центрального пляжу Запоріжжя СЕС виявила холерний вібріон* (Україна молода, 10.07.2008); *МВС врегулювало проблему з виробником закордонних паспортів* (Україна молода, 11.07.2008). Проте на граматичний рід раніше вживаних (*ЖЕК*, *ВАК*) і багатьох нових аббревіатур (*ТУМ*, *ВАТ*, *ЗАТ*, *МОЗ*, *МОН*, *Мінфін*, *Мін'юст* тощо) впливає їхня форма. Ті з них, що закінчуються на приголосний, уживають здебільшого як іменники чоловічого роду, хоч їхнє стрижнєве слово жіночого (пор.: *ЖЕК* і *житлово-експлуатаційна контора*, *ВАК* і *Вища атестаційна комісія*) або середнього роду (пор.: *ТУМ* і *Товариство української мови*; *ВАТ* і *відкрите акціонерне товариство*; *ЗАТ* і *закрите акціонерне товариство*; *МОЗ* і *Міністерство охорони здоров'я*; *МОН* і *Міністерство освіти і науки*; *Мінфін* і *Міністерство фінансів*; *Мін'юст* і *Міністерство юстиції*). Напр.: *В очікуванні ухвалення Закону про азартні ігри Мінфін зайнявся вдосконаленням нормативної бази щодо грального бізнесу* (Україна молода, 16.07.2008); *Мін'юст зацікавлений у тому, щоб створювати нові установи утримання*

засуджених блокового типу, ураховуючи всі вимоги безпеки (Україна молода, 17.07.2008). Абревіатури на голосний **-о** незалежно від форми роду стрижневого слова мають значення середнього роду, пор.: **СІЗО** і **слідчий ізолятор**; **РНБО** і **Рада національної безпеки і оборони**. Напр.: **Лук'янівське СІЗО** через два-три роки “**вишшуть** зі столиці” (Україна молода, 17.07.2008).

Родова ознака деяких нових абревіатур неоднакова в усному й писемному професійному мовленні. Зокрема, **ПДВ** (педеве) в усному вжитку має значення середнього роду, бо наприкінці вимовляють голосний **е**, а в писемному за стрижневим словом **податок** ця абревіатура чоловічого роду, напр. : **Продаж залишків металобрухту: що буде з *вхідним ПДВ*; Чи відшкодують із бюджету від'ємний ПДВ продавцям молока, м'яса в живій вазі** (Все про бухгалтерський облік, 29.11.2007).

Отже, граматичний рід одних абревіатур визначають за родовою ознакою стрижневого слова співвідносних із ними розгорнутих назв, а інших – за їхньою формою.

Три незабутні і три незабутніх зустрічі

<...>

У сучасній українській літературній мові обидві форми прикметникового означення в сполуках із числівниками *два, три, чотири* – правильні й активно вживані. Обмежень у виборі якоїсь із двох відмінкових форм немає. Практики відзначають лише переважне вживання означення у формі називного відмінка множини з іменниками жіночого роду (*дві **маленькі** дівчинки; три **бурхливі** ріки*) і означення у формі родового відмінка множини – з іменниками чоловічого та середнього роду (*два **вишиваних** рушники; чотири **українських** села*). Проте це не означає, що з другою формою означення такі іменники не можуть поєднуватися. Правильно вживати *дві **маленькі** дівчинки і дві **маленьких** дівчинки; три **бурхливі** ріки і три **бурхливих** ріки; два **вишиваних** рушники і два **вишивані** рушники; чотири **українських** села і чотири **українські** села*.

П'ятеро жінок із телесеріалу

У підручниках і посібниках з української мови зазначено, що збірні числівники вибірково поєднуються з іменниками, серед яких подано іменники середнього роду – назви недорослих істот (*двоє лошат, п'ятеро качат, десятеро гусят*) і предметів (*тросе вікон, четверо коліс, п'ятеро відер*), чоловічого роду на позначення осіб чоловічої статі (*двоє вояків, семеро сміливців*) та множинні іменники (*двоє воріт, восьмеро саней, тросе ножиць*). Тут же застерігають, що збірні числівники не сполучаються з назвами осіб жіночої статі. Проте мовна практика, насамперед української періодики, останнім часом спростовує це застереження. пор.: *Попри те що головних героїнь у телесеріалі “Відчайдушні домогосподарки” номінально четверо, де-факто центральними зірками історії є п'ятеро жінок* (Україна молода, 08.04.2010); *За словами журналіста, свідками побиття стало тросе дівчат, які сиділи на лавці неподалік* (Україна молода, 15.04.2010). Одні вважають такі вживання ненормативними, інші вбачають у них початок нової тенденції у використанні збірних числівників. Чи стануть вони звичними і нормативними? Поживемо – побачимо.

Про форми числівників у складних іменниках на *-річчя*

Утворюючи складні іменники на *-річчя*, багато хто задумується над тим, у якій формі вживати їхню числівникову частину, що визначає від кого-, чого-небудь, особливо якщо він вимірюється в сотнях років: у називному відмінку (*чотиристаріччя, п'ятсотріччя, шістсотріччя, сімсотріччя, вісімсотріччя, дев'ятсотріччя*) чи в родовому (*чотирьохсотріччя, п'ятисотріччя, шестисотріччя, семисотріччя, восьмисотріччя, дев'ятисотріччя*). В українській мові вибір відмінкової форми залежить від того, що вона позначає. Числівники – назви одиниць і десятків, крім *дев'яносто*, уживаються у формі родового відмінка, пор.: *п'ятиріччя, десятиріччя, двадцятиріччя, тридцятиріччя, сорокаріччя, п'ятдесятиріччя, п'ятдесятип'ятиріччя*,

шістдесятиріччя, сімдесятиріччя, сімдесятип'ятиріччя, вісімдесятиріччя, але дев'яносторіччя.

Числівники, що означають сотні, неоднорідні: *сто* не змінює своєї форми (*сторіччя*), *двісті*, *триста*, *чотириста* вживаються лише у формі родового відмінка (пор.: *двохсотріччя, трьохсотріччя, чотирьохсотріччя*), *п'ятсот* – *дев'ятсот* у структурі таких складних слів, за найновішими орфографічними словниками, можуть мати форму називного і родового відмінків, тобто *п'ятсотріччя* і *п'ятисотріччя*, *шістсотріччя* і *шестисотріччя*, *сімсотріччя* і *семисотріччя*, *вісімсотріччя* і *восьмисотріччя*, *дев'ятсотріччя* і *дев'ятисотріччя*). У мовній практиці числівники *п'ятсот* – *дев'ятсот* як перша частина складних іменників на *-річчя* вживаються в обох названих відмінкових формах, хоч помітне переважання форми називного відмінка, що зумовлено, очевидно, її легшою вимовою, пор. використання таких складних іменників у різних друкованих і електронних засобах масової інформації: *Далі похід до Запоріжжя і Січеслава на святкування п'ятсотріччя Запорізької Січі; Топорівці храмували і святкували шістсотріччя; ...; На п'ятисотріччя козацтва в Бериславі на березі Дніпра встановлено пам'ятний знак – дзвін і хрест; у похід рушили, щоби відсвяткувати шестисотріччя Грюнвальдської битви...; ..; Рік 1888 – дев'ятисотріччя хрещення Русі.*

Сотні *п'ятсот* – *дев'ятсот*, поєднані з десятками чи одиницями, уживаються в складних назвах на *-річчя* лише в називному відмінку (пор.: *п'ятсотдвадцятиріччя, шістсот'ятдесятиріччя, сімсотсорокаріччя, вісімсотшістдесятип'ятиріччя, дев'ятсотсімдесятип'ятиріччя*). Якщо числівникову частину складного слова передають цифрою, то після неї перед річчя ставлять девіс, пор.: *5-річчя, 10-річчя, 20-річчя, 30-річчя, 40-річчя, 50-річчя, 70-річчя, 80-річчя, 90-річчя, 100-річчя, 125-річчя, 150-річчя, ..і т. д.*

Отже, числівникову частину, що називає *одиниці* і *десятки* першої сотні та сотні *двісті* – *чотириста*, у складних іменниках на *-річчя* потрібно вживати у формі родового відмінка (*п'ятиріччя, двадцятиріччя, двохсотріччя – чотирьохсотріччя*). Числівники *дев'яносто, сто* зберігають форму називного

відмінка (*дев'яносторіччя, сторіччя*). Назви сотень *п'ятсот – дев'ятсот* можуть мати форми називного та родового відмінків (*п'ятсотріччя, п'ятисотріччя – дев'ятсотріччя, дев'ятисотріччя*), проте нині в мовній практиці переважає перша. З назвами десятків і одиниць ці назви сотень вживаються лише у формі називного відмінка (*п'ятсотдвадцятип'ятиріччя, дев'ятсотсімдесятип'ятиріччя*).

По прибутті автобуса

Усім нам доводилося чути на автобусних станціях оголошення: “*Квитки продаватимуться по приходу автобуса*”. На жаль, воно звучить і досі, стало звичним в уснорозмовному вжитку. Українці позичили форму *по приходу* в росіян, причому вона була нормативною формою давального відмінка в російській мові на початку XIX ст., тепер же із часовим значенням ‘відразу після певної дії, чого-небудь’ потрібно вживати форму місцевого відмінка *по приходе*. В українській мові прийменник *по* також уживаний із цим часовим значенням, але з небагатьма іменниками, до яких належить і *прибуття* – відповідник російського *прибытие, приход*, пор.: *по завершенні, по закінченні, по війні, по революції, по обіді, по прибутті* та ін. Часовий прийменник *після* має інший значеннєвий відтінок – ‘через деякий час, потім, пізніше’, тому його не можна вживати замість *по* у формі *по прибутті*.

Російське *по приходу* можна замінити ще й підрядними частинами як *прибуде автобус* чи *коли прибуде автобус*.

Отже, українською мовою правильно оголошувати: *Квитки продаватимемо по прибутті автобуса; Квитки продаватимемо, як прибуде автобус; Квитки продаватимемо, коли прибуде автобус*.

ПУНКТУАЦІЯ

Після тобто коми не ставити!

Широке вживання сполучника *тобто* виявило, що на письмі, особливо в газетних, художніх та наукових текстах, багато хто безпідставно ставить кому

після нього, а перед ним – кому, крапку або й тире, пор.: *Це означає, що... вони [студенти-філологи] не засвоїли правил використання називного і кличного відмінків в українській літературній мові, **тобто**, порушують її граматичні норми* (Із статті); *Впровадження європейських стандартів провадження бізнесу стимулюватиме приплив інвестицій і капіталу до України, що в перспективі сприятиме зміцненню курсу вітчизняної грошової одиниці. **Тобто**, вартість долара опуститься нижче відмітки 8 грн. за долар* (Україна молода, 28.08.2013); *Надія на щоденне пообіднє спілкування телефоном з небайдужими йому дівчатами теж не вповні справдилася. **Тобто**, виходило зовсім не так, як він того хотів* (В. Кожелянко); *Кажуть: “Тільки факти” – **тобто**, тільки те, що не викликає сумніву* (Любко Дереш). Це дає підстави гадати, що *тобто* тут сприймають як вставне слово, ужите на початку речення.

В українській літературній мові *тобто* – пояснювально-ототожнювальний сполучник, який приєднує до першого слова, словосполучення чи речення друге слово, словосполучення чи речення з тим самим або конкретнішим значенням, що сприяє чіткішому, глибшому з’ясуванню суті вираженого ними поняття чи висловленої думки. Відповідно до пунктуаційної норми (див.: Український правопис. – К. : Наук. думка, 2007, § 118, п. 15) кому потрібно ставити перед сполучником *тобто*, пор.: *З... кошем пов’язано і слово окошитися, **тобто** отаборитися* (Н. Клименко); *Тривають процеси мовно-культурної креолізації, **тобто** змішування української і російської мов* (Л. Масенко); *...на Кубані проживають українські кубанські козаки, нащадки запорожців, чиє розселення тут почалося з Тамані, **тобто** ...колишнього Тмутороканського князівства Київської Русі* (О. Ткаченко); *Тому не маємо пасіонаріїв, **тобто** людей, готових до жертви заради ідеї* (О. Колісник);..

Лише для більшого увиразнення, виокремлення значення приєданого компонента єдине речення іноді поділяють на дві частини, а саме перед сполучником *тобто* ставлять крапку, а сам сполучник пишуть з великої букви. Такий поділ називають парцеляцією. Проте і в парцельованих реченнях коми

після *тобто* немає, пор.: *Спали, як сплять разом люди, що кохаються. Тобто так тісно, і так разом, і так близько, і так єдино дихаючи, як це роблять люди, що сплять разом з любові* (Ю. Андрухович); ...; *Оплачувати це [монтаж і демонтаж] мають ініціатори. Тобто партія “Свобода”* (Україна молода, 28.08.2013).

Отже, перед пояснювально-ототожнювальним сполучником *тобто* звичайно ставлять кому, а в разі парцеляції приєднаної частини – крапку. Після цього сполучника коми не потрібно ставити.

Отже з комою і без неї

Багато хто переконаний, що після *отже* треба завжди ставити кому. Справді, це типове вживання його як вставного слова, що передає логічний висновок з того, про що йшлося вище в тексті, напр.: *Отже, у системі складного речення української мови наявні одиниці, яким властива структурна єдність компонентів фразеосхеми* (Л. Шитик);...

Проте *отже* може виконувати й інші функції, від яких залежить, де ставити кому чи й зовсім її не ставити. Зокрема, воно самостійно або разом із деякими частками вживається в ролі різних сполучників і сполучних слів. У такому разі кому потрібно ставити перед ним. Це буває, по-перше, тоді, коли *отже* набуває значення пояснювально-з’ясувального сполучника *а саме*, за допомогою якого з’ясовують, конкретизують якусь попередню висловлену думку, напр.: *Мова цього народу є мовою державною, отже мовою державно-адміністративних установ, війська, промислових підприємств, освіти (нижчої, середньої і вищої), засобів сполучення, великої торгівлі, державної медицини, мовою міста, де зосереджено переважно установи, пов’язані з цими галузями життя* (О. Ткаченко). По-друге, коли сполучник (сполучне слово) *отже* разом із сполучниковими частками *й, і, а* передає відповідність, тотожність, яку встановлюють, зіставляючи що-небудь, напр.: *Ця тенденція через посередництво середньогрецької й новогрецької мови була передана мові старослов’янській, від якої перейшла до болгарської та східнослов’янських мов,*

отже вона характерна **й** для української (О. Пономарів); У лінгвістиці, *отже* і в стилістиці, використовують і загальнонаукові, і спеціальні методи дослідження (П. Дудик). Якщо *отже* **й**, *отже* **і**, а *отже* **й** ужиті зі словами, які вони приєднують, усередині речень, то такі сполуки потрібно виділяти комами з обох боків, напр.: *Кожна галузь знань, **отже** **й** стилістика, послуговується неповторно-індивідуальною теорією і мовленнєвою практикою* (П. Дудик); *Вони звернулися до громадськості із закликом зробити вибір: або скоритися беззаконню, або обстоювати свої власні, **а** **отже** **й** України, гідність, волю і честь* (Дзеркало тижня, 24.01.2004). По-третє, коли *отже* використовують у ролі сполучного слова *тому*, що приєднує другу частину речення до першої і виражає причиново-наслідкові відношення, напр.: *Відступали старовинним Перекопським трактом, що проходив якраз через Чаплинку., **отже** обминути повстанську свою столицю було неможливо* (О. Гончар).

Отже самостійно або разом з іншими частками може вживатися і в ролі підсилювальної частки. Ні після неї, ні перед нею коми не ставлять. Така частка увиразнює наслідок чого-небудь і рівнозначна частці *от і* (напр.: ***Отже** ж **то** і змалював він солдата, та ще як?* (Г. Квітка-Основ'яненко), підсилює спонукання, виражене дієсловом у формі наказового способу (напр.: *То **отже** слухай, Христіно батьківно, жартує панич...* (Панас Мирний) тощо.

Запам'ятаймо: в українській мові кому ставлять після *отже*, що є вставним словом; кому ставлять перед *отже*, *отже* **й**, *отже* **і**, а *отже* **й**, що вживаються як сполучники або сполучні слова; коми не ставлять ні перед, ні після *отже*, якщо воно самостійно чи разом з іншими частками виконує роль підсилювальної частки.

Ставити *кому* чи ні?

Службові й приватні листи здебільшого завершує узвичаєна фраза, яку називають етикетною конструкцією ввічливості (конструкцією мовленнєвого етикету, мовною етикетною формулою тощо). За способом подання на аркуші вона двокомпонентна, бо з лівого боку пишуть

З повагою

З глибокою повагою

Зі щирою пошаною

Щиро Ваш (Ваша),

а потім роблять відступ і на тому самому рядку, іноді – трохи нижче зазначають ім'я й прізвище, ім'я та по батькові, тільки прізвище або назву посади (у службових) чи назву, що вказує на родинний або інший зв'язок (у приватних листах). Пор.:

З повагою

директор Інституту

З глибокою повагою

Іван Німенко

Щиро Ваш

дядько Степан

Ці подані на віддалі частини етикетної конструкції ввічливості за формально-граматичними ознаками найбільше подібні до еліптичних речень, у яких пропущено присудок або присудок із залежним словом, напр.: *З глибокою повагою* [ставиться до Вас] *Іван Німенко*. Як відомо, у таких реченнях замість пропущеного присудка ставлять тире. Зважаючи на цю пунктуаційну норму, немає підстави ставити кому після компонента *З повагою* (та інших), як дехто наполягає останнім часом.

Пропонуємо три способи оформлення етикетних конструкцій ввічливості:

1. За умови, що обидва компоненти цієї конструкції написані в одному рядку і поряд, без відриву, між ними можна ставити тире:

З повагою – директор Інституту

З глибокою повагою – Микола Іванович

Зі щирою пошаною – Ваш приятель.

2. Якщо компоненти пишуть на віддалі один від одного і в одному або й у різних рядках, то між ними не треба ставити тире:

З повагою

директор Інституту

З глибокою повагою

Микола Іванович

Зі щирою пошаною

Ваш приятель.

3. Не треба ставити тире й тоді, коли в першому рядку етикетної конструкції написано *З повагою, З глибокою повагою, Зі щирою пошаною* й под., а в другому, ліворуч, – назву посади, а праворуч – ініціали й прізвище:

З повагою

Ректор університету

В. Андрущенко

З глибокою повагою

Директор Інституту

В. В. Німчук

Катерина Городенська

ХАБАРА ЧИ ХАБАРЯ?

У сучасній мовній практиці спостерігаємо плутанину у вживанні відмінкових форм слова *хабар*. Одні словники подають його із закінченнями іменників II відміни твердої групи в родовому та орудному відмінках однини (пор.: *хабара, хабаром*) і в давальному відмінку множини (*хабарам*) (див., зокрема: Словник української мови. – К., 2012. – С. 1232). Переважно сучасні орфографічні – із закінченнями іменників цієї ж відміни твердої групи в родовому відмінку однини (*хабара*) та давальному відмінку множини (*хабарам*) та із закінченнями іменників м'якої групи в орудному відмінку однини (*хабарем*) (див., наприклад: Український орфографічний словник. – вид. дев'яте, виправл. і доповн. – К., 2009. – С. 950). Зараховували слово *хабар* до іменників II відміни твердої групи безпідставно, тому що в нього так само, як і в іменників цієї відміни м'якої групи чоловічого роду, наголос із суфікса **-ар** у вихідній формі переходить на закінчення в непрямих відмінках (див.: Український правопис. – К., 2007. – § 45. II відміна. 2. М'яка група), пор.: *буква́р – букваря, вівча́р – вівчаря, друка́р – друкаря і хабара́ – хабаря*. Отже, у тлумачних та орфографічних словниках української мови слово *хабар* потрібно подати із закінченнями іменників II відміни м'якої групи чоловічого роду із суфіксом **-ар**. Правильно його відмінювати так: однина – *хабар, хабаря, хабареві (хабарю), хабарем, (у, на) хабарі*; множина – *хабарі, хабарів, хабарям, хабарями, (у, на) хабарях*.

Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / С. П. Бибик, І. Л. Михно, Л. О. Пустовіт, Г. М. Сюта. Київ : Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 1997. С. 303-311.

ДІЛОВЕ ЛИСТУВАННЯ

Стиль ділових листів

Ми давно звикли до того, що ділова кореспонденція – це набір штампів і безбарвних фраз, за якими стоїть абстрактний «хтось» і «повідомляє про необхідність», «вимагає негайно», «уклінно просить» чи «настійно рекомендує» звернути увагу на «вищезазначене» або виконати «перелічене нижче».

Звичайно, ці словосполучення так часто вживаються у діловому стилі, що насамперед спадають на думку, коли згадуємо про діловий лист. Але ні вони, ні кілька десятків інших затертих канцеляризмів не визначають суті стилю, яким повинен бути написаний *справжній діловий лист*.

...ведення ділової кореспонденції – це справжнє мистецтво, досягнути всі таємниці якого вдається аж ніяк не кожному і яке сьогодні, на превеликий жаль, на наших теренах майже втрачене. Відомий американський публіцист і маркетолог Рон Теппер гірко зауважує, що «в сучасному світі панують відео та усна мова, а добре написані ділові листи й записки стають рідкістю». І з ним можна цілковито погодитись. Адже зазвичай ми дбаємо лише про те, щоб чітко викласти інформацію, і забуваємо про те, що кореспонденція – не просто важлива частина бізнесу, але й ваше обличчя. А якраз його за стандартними наборами фраз про поставки генераторів чи нагадуваннями про необхідність завершення будівельно-монтажних робіт і не видно. Хіба ж не прикро буває, коли після річного листування ви не маєте жодного уявлення про свого партнера, крім того, яку фірму він представляє, яку роботу для вас виконує чи скільки ще грошей йому залишилось сплатити за виконане вами замовлення. Та й він, мабуть, знає про вас не більше.

Звичайно ж, тут не йдеться про те, що в ділових листах ви маєте повідомляти свої анкетні дані і вимагати цього ж у відповідь. Ідеться про інше, що, можливо, звучить дещо незвично – із тексту листа повинен вимальовуватись образ автора – надійного партнера, чесного конкурента, постійного клієнта і т. ін. Кореспонденція повинна бути обличчям – вашим чи вашої компанії. Обличчям настільки виразним і неповторним, щоб, навіть не глянувши на підпис, адресат знав би, що це *написано Вами*. Бо навіть

пам'ятаючи, що діловий лист все-таки *діловий* і не дозволяє виходити за певні стилістичні та тематичні рамки, при бажанні й у ньому можна показати, що «за чорним чорнилом на білому папері також приховується особистість».

Отже, кілька традиційних і нетрадиційних порад і принципів, дотримуючись яких, ви зможете досягнути цього.

Будьте лаконічні. Ділові листи не повинні бути надто довгими, якщо цього не вимагає ситуація. Намагайтесь викладати інформацію чітко та по суті, без зайвих «ліричних відступів». Саме такий лист характеризуватиме вас як досвідченого кореспондента, що не зловживає чужим часом і увагою, досконало володіє мистецтвом письмового спілкування.

Однак це не означає, що існує «цензура обсягу» і довгі листи є порушенням епістолярного етикету. Ніхто не закине вам пустослів'я і марнування паперу, якщо ви викладатимете важливу інформацію чи факти, що безпосередньо стосуються справи. Інша річ, якщо ви вправлятиметесь у красномовстві і напишете 10-15 слів там, де можна обійтися трьома-чотирма. Не забувайте, що стислість вважається сестрою таланту. **Пишіть коротко і просто!**

Але лаконічність не повинна бути самоціллю і стати на заваді вишуканості та емоційності вашої мови. Лаконічність викладу і одноманітність, безбарвність стилю – зовсім різні речі. Останнє – великий недолік, який при бажанні можна легко подолати. Адже наша мова така багата прикметниками та прислівниками. Вони й допоможуть позбавитися непотрібної сірості, невиразності стилю, при потребі зробити офіційний лист дещо теплішим, навіть дружнім. Для прикладу візьмімо фразу: «Мені прикро, що наша зустріч не відбулася, і Ви змушені були змарнувати свій час». Ввічливо? Так. Але разом з тим холодно і нейтрально. Якщо ж вам справді шкода, що так сталося, і хочеться пом'якшити ситуацію, додайте лише кілька прикметників і прислівників, як-от: «Мені **дуже** прикро, що наша **довгоочікувана** і така **важлива** зустріч не відбулася і Ви змушені були згаяти свій **дорогоцінний** час». І перший, і другий варіант цілком прийнятні для ділового листа-вибачення. Але, погодьтеся, різниця у ставленні автора до адресата дуже відчутна.

Стежте за логічністю та послідовністю викладу. Ще однією надзвичайно важливою умовою успіху вашого листа є логічність та послідовність викладу. Стежте за ходом своїх думок та способом їх втілення на папері. Неприпустимо, щоб лист був хаотичним і непослідовним, інакше

адресат навряд чи зрозуміє, з якою метою його писали. Основну увагу присвячуйте найсуттєвішому, а згодом при необхідності переходьте до другорядного.

...

Не забудьте також розбити текст на смислові абзаци – це значно полегшить його сприймання!

Намагайтесь уникати багатозначності та надміру іншомовних слів. Пишучи ділового листа, завжди слід дбати про того, кому він адресований, і не завдавати клопотів із «розшифруванням» його змісту. Особливо ж це стосується вживання в тексті багатозначних слів і формулювань та слів іншомовного походження.

Багатозначні слова звичайно актуалізуються у контексті і завдають менше клопоту. Особливо слід остерігатися формулювань, зрозуміти які можна по-різному. Тому, якщо ви не бажаєте зайвих непорозумінь, краще уважно, навіть прискіпливо перечитайте свого листа. Усувайте найменшу двозначність! Суть справи повинна бути викладена чітко, зрозуміло і не викликати сумнівів чи запитань.

Щодо слів іншомовного походження – тут трохи складніше. Безумовно, що в наш час бурхливого науково-технічного розвитку, широких і переплетених економічних зв'язків уникнути їх просто неможливо. І не треба! Адже йдеться не про «очищення» мови ділових листів від іншомовних слів – без багатьох із них нам просто не обійтись.

Будьте ввічливі. Ввічливість повинна бути духовною потребою кожної людини. Але особливо брак ввічливості, невміння дотримуватись етикету відчутні в діловому усному спілкуванні та кореспонденції. Адже одне недоречно вжите слово, невдало сформульоване речення можуть зруйнувати так дбайливо вибудовану споруду вашої справи, спричинитися до розриву стосунків, похитнути віру в людську та професійну порядність. Не кажучи вже про те, що слова «дякую» та «вибачте» і доречно використовувані «ділові компліменти» повинні стати невід'ємними елементами вашої мови як усної, так і письмової.

Особливо ж слід стежити за стилем вашої кореспонденції. Навіть якщо ви дуже сердиті, не можна давати цілковиту волю емоціям і перу, і тим більше керуватись принципом «папір усе стерпить». Папір – можливо, а жива людина, у листі до якої ви свідомо чи несвідомо припуститесь нетактовності, грубості, –

навряд. Адже в неї, безперечно, є почуття власної і ділової гідності, і ви ні в якому разі не маєте права його ображати. Крім того, ваша ввічливість – повага перш за все до самого себе. Тому, якщо вам дорога добра репутація і ви хочете досконало оволодіти мистецтвом ведення ділового листування, намагайтесь дотримуватись таких правил.

Вважайте слова «**дякую**» та «**вибачте**» *наріжними каменями свого стилю спілкування.*

Уникайте категоричності. Намагайтесь, щоб тон вашого листа був доброзичливим (не наказовим!). Якщо ви поважаєте свого адресата і самого себе, спробуйте обійтись без категорично-наказових виразів і штампів...: «слід негайно вжити заходів», «вимагаємо негайно...», «категорично забороняємо Вам...», «про виконання необхідно повідомити до ___» тощо.

Уникайте заперечних форм. Заперечення, звичайно, не завжди найкращий засіб відповіді адресатові ч впливу на нього. «Ми не можемо...», «ми не погоджуємось...», «я не маю наміру» – ці вислови не викличуть позитивних емоцій. І якщо ситуація складається так, що без заперечної частки «не» вам не обійтись, спробуйте іншими засобами пом'якшити тон листа: «Ви повинні зрозуміти, що цього разу ми не в змозі...», «Мені дуже прикро, але...», «Дуже шкода, проте...», «На превеликий жаль, я не зможу...», «Ви, мабуть, передбачали ситуацію, коли ми не...» – форми стилістичного пом'якшення можуть бути дуже різні.

І ще одне – *не забувайте про вступний і завершальний комплімент.* Пам'ятайте: навіть якщо лист написаний не з найприємнішого приводу і є останньою крапкою у ваших партнерських стосунках, *вступний і заключний комплімент все одно повинен бути невід'ємним його елементом.*

«Нетрадиційність» ділового стилю: використання гумору та «магічних слів». Донедавна умовознавстві та діловодстві побутувала офіційна теорія про те, що діловий стиль ні в якому разі не допускає жодних емоційних відхилень. Цей постулат відповідно поширювався і на сферу ділового листування: лист повинен бути офіційним, стандартним, містити лише необхідну інформацію. Якщо ж він виходив за рамки прийнятих норм, був написаний нетрадиційним стилем, то вважався недоладним, створював враження непрофесійності його автора. Але зараз, коли контакти ділових людей вийшли на зовсім інший професійний та міжнародний рівень, змінюються також погляди на ведення листування.

Зокрема відомий американський маркетолог та публіцист Рон Теппер вважає, що ділова кореспонденція – це вид епістолярного мистецтва, покликаний не лише досягти якоїсь комерційної мети, а й створити вам певний імідж. Він стверджує, що останнім часом у деяких видах ділових листів (запрошеннях, привітаннях, подяках та ін.) спостерігається помітне тяжіння до неофіційності, і вважає це цілком природним.

Отже, два доволі суперечливі погляди: дотримання офіційних канонів, з одного боку, і «стилістична відлига» аж до використання гумору та «магічних слів», з іншого.

Спробуємо знайти раціональне зерно. При веденні ділового листування не слід забувати, що це все-таки *документи*. Отже, вони повинні бути чіткими, лаконічними, зрозумілими, не містити нічого зайвого, що б заважало сприйманню основної інформації. З іншого боку, лист – особливий вид документації, відмінний від протоколу, наказу чи розпорядження. Це ваша **письмова розмова** з адресатом, а тому навряд чи варто обмежуватись лише холодно-стандартними фразами. Зрештою, вибір повинні зробити ви самі – залежно від ситуації: мети листа, близькості вашого знайомства з адресатом чи необхідності дотримання субординації. Перед вами відкритий широкий простір для творчості, стежте тільки за тим, щоб усе в листі було *доречним*.

Отже, кілька рекомендацій за Роном Теппером.

«Лист, написаний з почуттям гумору, – стверджує Рон Теппер, – може завоювати для Вас майбутнього клієнта. Він покаже..., що автор листа – жива людина, приємна і чуйна, зовсім не бюрократ і не мішок з грішми та кам'яним серцем».

Безперечно, нам, м'яко кажучи, незвично і дивно сприймати такі рекомендації. Адже ми звикли до того, що ділове листування – річ дуже серйозна і відповідальна, яка не має нічого спільного з жодними виявами гумору.

Але давайте розглянемо приклад, пропонований Роном Теппером.

Шановний Едуардо.

Якщо я правильно зрозумів, Ви хочете поновити свою позику у нас. Мої припущення щодо цього підтвердилися, однак я не відчуваю жодної радості від усвідомлення власної геніальності.

Підпишіть, будь ласка, ці документи і відішліть їх назад.

Підпис

Спробуємо уявити цей лист у більш звичному для нас варіанті.

Шановний _____

Підтверджую отримання Вашого листа від _____, у якому Ви просите поновити позику.

У відповідь повідомляю, що ми вирішили задовольнити Ваше прохання.

Прошу підписати необхідні документи і відіслати їх назад.

З повагою _____.

І хоч обидва листи написані з того самого приводу, різниця, погодьтесь, величезна. Відчувається, що за першим листом стоїть не лише досвідчений банкір, але й чуйна, добра, і до того ж весела людина, що любить при нагоді добродушно покепкувати з себе самої і оточуючих, та й проблеми вирішує з усмішкою на вустах. Ідеться, звичайно ж, не про легковажність чи несерйозність – вони взагалі неприпустимі у сфері ділового спілкування, – а лише про справжню комунікабельність. І якщо цей лист сприймається легко, з приємністю, то друга (за своїм характером більш звична для нас) відповідь не викликає жодних емоцій, крім хіба що вдячності за відновлення позики.

Безперечно, демонстрація вишуканого, тонкого гумору – не самоціль у діловому листуванні. Але якщо ви вирішили скористатись порадою Рона Теппера і наважились спробувати – будьте дуже обережні, щоб не переступити хиткої межі між мистецтвом та непрофесійністю. Адже вміло, доречно вживаючи гумор, ви можете привернути увагу, завоювати довіру адресата, переконавши його у своїй неординарності. Зрештою, якщо й не досягнете поставленої мети, заради якої власне пишете листа, то щонайменше – дасте адресатові можливість отримати насолоду від не традиційності стилю. Але будьте обережні у своєму прагненні до оригінальності – інакше результат буде прямо протилежний бажаному. Важливо не втратити почуття міри і добре зважити ситуацію: кому і з якого приводу надсилається лист, наскільки близько ви знайомі з адресатом тощо. Так, наприклад, зовсім недоречними будуть вияви гумору у листах до спонсорів, представників влади, особисто не знайомих вам партнерів чи клієнтів та ін., та ще й коли ви, скажімо, презентуєте свою фірму, уточнюєте пункти угоди чи обґрунтовуєте необхідність проведення

благодійного вечора. Інша річ, якщо ви звертаєтесь до постійного клієнта, колеги чи давнього партнера – трішки вишуканого гумору не завадить, а ваші добрі стосунки стануть ще кращими.

Замисліться, можливо, варто спробувати, і ваше почуття гумору стане ще й помічником у діловому листуванні!

Рон Теппер вважає також, що «діловий лист можна зробити переконливішим, якщо скористатися *«магічними словами»*. І пояснює, що «слово стає магічним, якщо воно несподіване для контексту і зможе приємно здивувати адресата».

Кілька порад про те, як закінчити ділового листа.

Завершальні речення тексту також можуть бути дуже різні – зрозуміло, що зміст їх залежить від того, про що йшлося вище у листі. Так, наприклад, ви можете *повторити подяку*, висловлену на початку чи просто подякувати за допомогу:

Ще раз дякуємо Вам.

Дозвольте ще раз подякувати Вам.

Хочемо ще раз висловити свою щирю вдячність.

Дякую за допомогу.

Досить поширеною формою кінцівки у ділових листах є **висловлення сподівання, надії**:

Сподіваємось, що домовленість буде взаємовигідною.

Сподіваємось, що запропоновані зміни у проєкті угоди не викличуть суттєвих заперечень.

Сподіваємось, що наша пропозиція зацікавить Вас.

Гадаємо, що в майбутньому зможемо стати Вам у пригоді.

Розраховуємо на тісне і взаємовигідне співробітництво.

Маємо надію на встановлення тісних контактів між нашими фірмами.

Сподіваюсь, Ви розумієте всю складність ситуації і вживете необхідних заходів для виправлення цього критичного становища.

Маю надію, що невдовзі особисто зустрінуся з Вами.

Сподіваюся отримати Вашу відповідь найближчим часом.

Наприкінці листа можна вдатися також до *запевнення* адресата – дуже часто воно є доречним і корисним, оскільки відіграє роль психологічного підкріплення усього сказаного в листі:

Запевняємо, що Ви цілком можете розраховувати на нашу підтримку.

Ми будемо раді співпрацювати з Вами.

Я зателефоную Вам, щоб домовитися про взаємно зручний час для зустрічі.

Був би радий співпрацювати з Вами і чекатиму Вашої відповіді.

Завершальним у листі може бути також *прохання* (зателефонувати, найближчим часом дати відповідь, надіслати документи та ін.):

Просимо уважно ознайомитися з матеріалами і дати нам відповідь.

Прсимо Вас терміново повідомити.

Просимо Вас якомога швидше підтвердити свою згоду.

Просимо терміново вжити заходів для покращення ситуації.

Прошу зателефонувати мені у будь-який зручний для Вас час.

Будь ласка, телеграфуйте нам про свою згоду чи відмову брати участь у цьому проєкті.

З вашого боку, звичайно, буде дуже ввічливо, якщо наприкінці ви вибачитеся за турботи, або ж (якщо цього вимагає ситуація) ще раз повторите уже висловлене вибачення за створені незручності, завдану прикрість, затримку з оплато тощо:

Прошу вибачення за те, що змушений турбувати Вас.

Ще раз прошу вибачення за завдані незручності.

Вибачте за зайві клопоти.

Ще раз перепошую за цю прикру помилку.

Щиро просимо вибачення за цю вимушену затримку з оплатою.

Прощальні фрази у діловій кореспонденції також можуть бути різними. Якщо ви добре знайомі з адресатом, успішно співпрацюєте з ним уже не перший рік, можете закінчити листа дружніми (але ні в якому разі не панібратськими чи фамільярними) фразами на зразок:

Щиро Ваш

З найкращими побажаннями

Зі вдячністю та найкращими побажаннями
Щиро відданий Вам *тощо*.

У листах більш офіційного характеру вживаються такі закінчення:

З повагою

Зі вдячністю і повагою

З повагою і найкращими побажаннями

Залишаємось з пошаною

З правдивою до Вас пошаною

Бажаємо успіхів! *та ін.*

І ще одна порада...

Ті, хто має неабиякий досвід ведення ділової кореспонденції, стверджують, що пишуть свої листи завчасно – за добу чи принаймні за кілька годин до відправлення, але ні в якому разі не нашвидкуруч, в останню хвилину! Дайте листові «полежати у шухляді», абстрагуйтеся від нього, знову уважно прочитайте «свіжим» оком. А ще краще – спробуйте стати на місце адресата: чи все зрозуміло, чи немає неточностей і двозначностей і т. д. Якщо треба, внесіть необхідні поправки чи уточнення і лише тоді відсилайте за призначенням.

Офіційне листування охоплює листи чи іншу форму кореспонденції, що надсилаються будь-яким офіційним особам від імені інших офіційних осіб.

Є два основні види офіційної кореспонденції:

а) офіційне листування між державними установами різних країн, іноземними представництвами та їх посадовими особами (ноти, меморандуми, пам'ятні записки). Цей вид кореспонденції використовується в основному в дипломатичній практиці;

б) ділові (комерційні) листи, що мають напівофіційний характер і широко практикуються при організації ділових контактів між фірмами, організаціями тощо.

Загальні протокольні вимоги до офіційного листування, метою якого є засвідчення адресатові поваги з урахуванням рангів між відправником і адресатом, ґрунтуються на принципах рівності, поваги та взаємної коректності.

Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова : підручник для вищих навчальних закладів. 7-ме вид., виправлене. Донецьк : СПД ФО Сердюк В. І., 2005. 448 с.

Особливості використання прийменників у ділових паперах

Сфера вживання прийменників у діловій мові необмежена, але варто врахувати декілька застережень. Виражаючи смислові відношення між словами не самотійно, а спільно з відмінковими закінченнями іменника або займенника, вони утворюють прийменниково-відмінкову конструкцію. Часто прийменниково-відмінкові форми синонімічні безприйменниково-відмінковим. Порівняйте:

- а) (значення причини) *занепокоєні з приводу дій – занепокоєні діями;*
- б) (просторове зачення) *прямувати по степах – прямувати степами.*

Існує розгалужена система синтаксичних синонімів зі значенням різних відношень:

- просторових: *при заводі, від заводу, на заводі, біля заводу, перед заводом, до заводу, із будинку, зі станції (і)з полів, посеред поля, над полем, край поля, поперед нас, поза стінами, повід парканом, (і)з-під каменя, понад землею, через поле, уздовж дороги, крізь отвір, навпроти президії, побіля стіни, проміж цеглинами, (і)з-за гори;*
- часових: *від часу проголошення, близько години, за гетьманщини, до реформ, (у)впродовж століття, проти ночі, під час панування, напередодні свят, наприкінці доби, (і)з часу створення, (у)в радянський період, протягом ночі, через день, об обідній порі, о восьмій годині, за хвилину, під час колективізації, після перебудови;*
- причинових: *у(в) силу обставин, (і)з нагоди ювілею, через хворобу, від перемоги зрадіти, за умов, в обставинах, у зв'язку з відпусткою, (у)внаслідок пожежі;*

- мети: *задля успіху, на випадок, щодо покращення, про всякий випадок, для звіту, ради успіху, заради спільної мети;*
- допустовості: *(у)всупереч правил, наперекір заборонам, замість мене, окрім роботи, опріч правил, у(в) разі потреби, незважаючи на попередження, попри труднощі, відповідно до умов, при нагоді та інші.*

Національна специфіка мови виразно позначається безпосередньо на її прийменниковому керуванні.

Значна кількість помилок трапляється при побудові словосполучень із прийменниками в перекладах з російської мови ділових паперів.

Наприклад, займенник **по** в українській мові здатний брати участь у вираженні певної кількості значень, різноманітних відтінків та найперше позначає розподільне (дистрибутивне) відношення. Для його позначення використовують лише дві конструкції: тричленна структура **по** + **З.** відмінок числівника + **Р.** відмінок іменника та **по** + **М.** відмінок іменника. Ці моделі, утворюючи один взірець зі спільним значенням, слугують визначенням міри при процесі розподілу чогось на певну кількість чи між декількома особами, предметами, наприклад: *розпаювати по три гектари, визбирувати по зернині, заплатити по тисячі гривень, придбати по кілька примірників.*

Відтінок згаданого значення помітний у конструкціях, що виражають просторові відношення, зокрема місцеперебування. Прийменниково-відмінкова форма може визначати поширення дії на певному просторі або ж її повторюваність, а також розташування об'єкта в декількох точках поверхні чи всередині кількох об'єктів, наприклад: *порядкує по господі, снігопади пройшли по області, обговорюють по кабінетах.* Ця ж конструкція вживається для вказівки на рух по поверхні предмета або в межах якогось простору, до того ж коли рух відбувається в багатьох напрямках, наприклад: *в'ється по стовбуру, сунеться по стіні, пройду по дощі, їхав по шосе.*

У деяких словосполученнях (без зміни значення) паралельно з іншими прийменниками, що виступають синтаксичними синонімами або без них (*по завершенні навчання – після завершення навчання, стріляти по мішені –*

стріляти в мішень, простувати по слідах – простувати слідами, пересуватися по пустелі – пересуватися пустелею). У конструкціях з іменниками в **З.** відмінку при вказуванні на предмет, місце, простір, час, що є межею поширення певної дії або ознаки (*вантажівка загрузла по фари – загрузла до фар, резервуари були повні по краї – повні до країв, стени до Дніпра – стени по Дніпро, відпочивати до цього часу – по цей час*).

Нормативними є також поєднання прийменника **по**:

1) у складних прислівниках з іншими частинами мови:

- з іменниками (*по можливості, по суті, по батькові* та под.);
- із прикметниками (*по-господарськи, по-домашньому* та под.);
- із займенниками (*по-нашому, по-своєму* та под.);
- із числівниками (*по троє, один по одному, по-друге* та под.);

2) з іменниками в **М.** відмінку:

- зі значенням мети (*послали по інструктора, пішли по воду*);
- зі значенням місця чи напрямку, де відбувається дія (*пляма розповзлася по стелі, трансляція по телебаченню*);
- зі значенням певних стосунків, взаємин (*товариш по парті, дядько по батькові*);
- зі значенням місця поширення дії (*розпорядження по фабриці, чеканник по міді*);
- зі значенням розподільності (*усі делегати отримали по подарунку, жінкам подарували по букету пролісків*);

3) із займенниками (*по їхньому будинку, по цьому місцю* та под.).

В інших випадках треба використовувати прийменники **на, за, з, із, до, для, від, під, у (в), як через, щодо** та ін. або взагалі безприйменникові конструкції залежно від контексту.

по пропозиції делегата

на пропозицію делегата

по Вашему жelanію

на Ваше бажання

називать по имени

називати на ім'я

концерт по заявкам

концерт на замовлення

<i>по требованию</i>	<i>на вимогу</i>
<i>замечания по теме</i>	<i>зауваження на тему</i>
<i>по местам (сели)</i>	<i>на місця (сли)</i>
<i>по обоим берегам</i>	<i>на обох берегах</i>
<i>по первому зову</i>	<i>на першій заклик (поклик)</i>
<i>обратиться по адресу</i>	<i>звернутися на адресу</i>
<i>по собственному желанию</i>	<i>за власним бажанням</i>
<i>по нашим подсчетам</i>	<i>за нашими підрахунками</i>
<i>поехал по назначению</i>	<i>поїхав за призначенням</i>
<i>по успехам и честь</i>	<i>за успіхи й шана</i>
<i>по семейным обстоятельствам</i>	<i>за сімейних обставин</i>
<i>по течению (плыть)</i>	<i>за течією (пливти)</i>
<i>действовать по правилам</i>	<i>діяти за правилами</i>
<i>по ветру (расположиться)</i>	<i>за вітром (розташуватися)</i>
<i>по зову сердца</i>	<i>за покликом серця</i>
<i>расхождения по контракту</i>	<i>розбіжності за контрактом</i>
<i>по согласию сторон</i>	<i>за згодою сторін</i>
<i>по специальности</i>	<i>із фаху, за фахом</i>
<i>по последней моде</i>	<i>за останньою модою</i>
<i>по поставновлению</i>	<i>за ухвалою</i>
<i>по приказу директора</i>	<i>за наказом директора</i>
<i>по договоренности</i>	<i>за домовленістю</i>
<i>по итогам</i>	<i>за підсумками</i>
<i>по необходимости</i>	<i>через необхідність</i>
<i>по трем направлениям</i>	<i>у трьох напрямках</i>
<i>по совместительству</i>	<i>за сумісництвом</i>
<i>по происхождению</i>	<i>із походження</i>
<i>по случаю празднования</i>	<i>з нагоди святкування</i>
<i>комиссия по вопросам</i>	<i>комісія з питань</i>
<i>комиссия по спорту</i>	<i>комісія зі спорту</i>

<i>обратиться по вопросу</i>	<i>звернутися з питання</i>
<i>по вине</i>	<i>з вини</i>
<i>конспект по математике</i>	<i>конспект із математики</i>
<i>по многим причинам</i>	<i>з багатьох причин</i>
<i>по собственной воле</i>	<i>із власної волі</i>
<i>данные по учету</i>	<i>дані з обліку</i>
<i>специалист по экономике</i>	<i>фахівець з економіки</i>
<i>конференция по проблеме</i>	<i>конференція з проблеми</i>
<i>по слухам (известно)</i>	<i>із чуток (відомо)</i>
<i>по злобе</i>	<i>зі злості, маючи злість</i>
<i>по газетам (узнать)</i>	<i>з часописів (дізнатися)</i>
<i>по программированию (специалист)</i>	<i>із програмування (фахівець)</i>
<i>получить по накладной</i>	<i>отримати відповідно до накладної</i>
<i>пришлось по вкусу</i>	<i>припало до смаку</i>
<i>с 06.10.2001 по 01.05.2002</i>	<i>із 06.10.2001 до 01.05.2002</i>
<i>производство по изготовлению</i>	<i>підприємство для виготовлення</i>
<i>комиссия по расследованию</i>	<i>комісія для розслідування</i>
<i>кружок (секция) по изучению</i>	<i>гурток (секція) для вивчення</i>
<i>сектор по связям</i>	<i>сектор зв'язків</i>
<i>добрый по природе</i>	<i>добрий від природи</i>
<i>смотря по погоде</i>	<i>залежно від погоди</i>
<i>действовать по обстоятельствам</i>	<i>діяти залежно від обставин</i>
<i>задание не по силам</i>	<i>завдання не під силу</i>
<i>по направлению к городу</i>	<i>у напрямку міста</i>
<i>ответчик по делу</i>	<i>відповідач у справі</i>
<i>осталось по наследству</i>	<i>лишилось у спадок (спадщину)</i>
<i>по мере возможности</i>	<i>у міру можливості</i>
<i>ударить по струнам</i>	<i>ударити у струни</i>
<i>уехать по делу</i>	<i>поїхати у справі</i>

<i>инспектор по делам</i>	<i>інспектор у справах</i>
<i>несовершеннолетних</i>	<i>неповнолітніх</i>
<i>по обыкновению</i>	<i>як звичайно (як завжди, зазвичай)</i>
<i>по болезни (отпуск)</i>	<i>через хворобу (відпустка)</i>
<i>по техническим причинам</i>	<i>через технічні причини</i>
<i>по негодности списать</i>	<i>через непридатність (як непридатне) списати</i>
<i>по ошибке</i>	<i>через помилку, помилково</i>
<i>по лености</i>	<i>через лінощі</i>
<i>завод по производству</i>	<i>завод, що виробляє</i>
<i>расходы по</i>	<i>витрати щодо</i>
<i>мероприятия по</i>	<i>заходи щодо (до) подальшого</i>
<i>дальнейшему усилению</i>	<i>посилення</i>
<i>преследовать по суду</i>	<i>віддавати до суду (під суд)</i>
<i>по состоянию на 1 мая</i>	<i>станом на 1 травня</i>
<i>по субботам</i>	<i>щосуботи, кожної суботи</i>
<i>инструкция по использованию</i>	<i>інструкція щодо використання</i>
<i>предложения по улучшению</i>	<i>пропозиції щодо поліпшення</i>
<i>по прошествии срока</i>	<i>як вийде час (термін)</i>
<i>по завершению</i>	<i>після завершення, завершивши</i>
<i>по возможности</i>	<i>якщо (коли, як) можна</i>
<i>по душам (общаться)</i>	<i>щиро, відверто (спілкуватися)</i>
<i>по веходам ударил мороз</i>	<i>мороз завдав шкоди сходам</i>
<i>по безналичному расчету</i>	<i>безготівковим рахунком, безготівково</i>
<i>по факсу (отправил)</i>	<i>факсом (відіслав)</i>
<i>по знакомству</i>	<i>завдяки знайомству</i>
<i>по быстрой реке</i>	<i>швидкою річкою</i>
<i>документы по проверке</i>	<i>документи перевірки</i>
<i>по достоинству (оценить)</i>	<i>належно (оцінити)</i>
<i>по крайней (меньшей) мере</i>	<i>принаймні, щонайменше</i>
<i>по иностранным делам (Комитет)</i>	<i>іноземних справ (Комітет)</i>

бюро по трудоустройству
план по обслуживанию
по многу раз в день (звонил)
действия по предупреждению
мероприятия по улучшению
по возможности скорее
по случаю купить
расплачиваться по счетам

бюро працевлаштування
план обслуговування
багато разів на день (телефонував)
запобіжні дії, дії запобігання
заходи для (щодо) поліпшення
якомога швидше
купити випадково
виплачувати рахунки

Російські словосполучення з прийменником **в** українською мовою передають за допомогою прийменників **на, до, з, за, про, при, як, о** та ін. або ж безприйменниковими конструкціями.

в адрес
в виду (иметь)
в деревню (поехать)
в должность (вступить)
в завершение
в защиту
в знак уважения
в клочья разорвать
в нашу пользу
в неделю (70 грн)
в пар (превратить)
в рассрочку
в расход (списать)
в силу изложенного
в семи частях (отчет)
в случае наводнения
в шесть этажей
в честь праздника
в гости

на адресу
на увазі (мати)
на село (поїхати)
на посаду (ставити)
на завершення
на захист
на знак поваги
на шматки (розірвати)
на нашу користь
на тиждень (70 грн)
на пару (перетворити)
на виплат
на видаток (списати)
зважаючи на викладене
на сім частин (звіт)
на випадок повені
на шість поверхів
на честь свята
на гостину

<i>в эмиграции прожил</i>	<i>на еміграції прожив</i>
<i>в праздники</i>	<i>на свята</i>
<i>в самый мощный блок</i>	<i>до найпотужнішого блока</i>
<i>в известность (поставить)</i>	<i>до відома (довести), поінформувати</i>
<i>в карман</i>	<i>до кишені</i>
<i>в министерство (звонить)</i>	<i>до міністерства (телефонувати)</i>
<i>в работу (вовлечь)</i>	<i>до роботи (залучити)</i>
<i>в соответствии с</i>	<i>відповідно до, згідно з</i>
<i>в состав вошли</i>	<i>до складу ввійшли</i>
<i>в следующих вопросах</i>	<i>з таких питань</i>
<i>(компетентен)</i>	<i>(компетентний)</i>
<i>в одни сутки (уложился)</i>	<i>за добу (впорався)</i>
<i>в пастухи (наняться)</i>	<i>найнятися за пастуха (пастухом)</i>
<i>в пример (поставить)</i>	<i>за приклад (поставити)</i>
<i>в пяти шагах</i>	<i>за п'ять кроків</i>
<i>в разговорах прошло время</i>	<i>за розмовою минув час</i>
<i>в те времена</i>	<i>за тих часів</i>
<i>в мое отсутствие</i>	<i>за (під час) моєї відсутності</i>
<i>в получении расписался</i>	<i>про одержання розписався</i>
<i>в случае неуплаты</i>	<i>при несплаті</i>
<i>в конце недели</i>	<i>під кінець тижня</i>
<i>в качестве</i>	<i>як</i>
<i>в порядке исключения</i>	<i>як виняток</i>
<i>в семь часов</i>	<i>о сьомій годині</i>
<i>в одиннадцать часов</i>	<i>об одинадцятій годині</i>
<i>в клетку (тетрадь)</i>	<i>у клітинку (зошит)</i>
<i>в течение выборов</i>	<i>упродовж виборів</i>
<i>в тот же год</i>	<i>того ж року</i>
<i>в большинстве</i>	<i>здебільшого</i>
<i>в выходной день</i>	<i>вихідного дня</i>

<i>в дальнейшем</i>	<i>надалі</i>
<i>в двух словах</i>	<i>двома словами</i>
<i>в дружбе (быть)</i>	<i>дружити</i>
<i>в зависимости</i>	<i>залежно від</i>
<i>в негодность (пришло)</i>	<i>непридатним стало</i>
<i>в обеднюю пору</i>	<i>обідньої пори</i>
<i>в момент</i>	<i>миттєво</i>
<i>в отдельности каждый</i>	<i>кожен зокрема</i>
<i>в покое оставит</i>	<i>дати спокій</i>
<i>в помощниках (быть)</i>	<i>помічником (бути)</i>
<i>в порядке вещей</i>	<i>звичайна річ, зазвичай</i>
<i>в последнее время</i>	<i>останнім часом</i>
<i>в прошлом году</i>	<i>торік, минулого року</i>
<i>в раздражении (быть)</i>	<i>роздратованим (бути)</i>
<i>в размере 10 см</i>	<i>розміром 10 см</i>
<i>в родстве (быть)</i>	<i>родичем (бути)</i>
<i>в руки (себя взять)</i>	<i>опанувати себе</i>
<i>в семь метров длиной</i>	<i>завдовжки сім метрів</i>
<i>в силу (вступить)</i>	<i>набирати чинності</i>
<i>в случае необходимости</i>	<i>якщо буде потреба</i>
<i>в состоянии (исполнить)</i>	<i>спроможний (виконати)</i>
<i>в равной мере</i>	<i>однаково</i>
<i>в полной мере</i>	<i>цілком</i>
<i>в частности</i>	<i>зокрема</i>
<i>в юности</i>	<i>замолоду</i>
<i>в ясность (привести)</i>	<i>з'ясувати</i>
<i>в значительной мере</i>	<i>значною мірою</i>
<i>в некоторой мере</i>	<i>деякою мірою</i>
<i>в той или иной мере</i>	<i>тією чи іншою мірою</i>
<i>в достаточной мере</i>	<i>належною мірою (досить)</i>

<i>в сторону (свернул)</i>	<i>убік звернув</i>
<i>в сутках 24 часа</i>	<i>доба має 24 години</i>
<i>в течение недели</i>	<i>протягом тижня</i>
<i>в толк (взять)</i>	<i>збагнути</i>
<i>в шутку</i>	<i>жартома</i>
<i>в сделку (войти)</i>	<i>угоду (укласти)</i>
<i>в силу изложенного</i>	<i>зважаючи на</i>
<i>в ночной тиши</i>	<i>серед нічної тиші</i>
<i>у власти</i>	<i>при владі</i>
<i>у входа</i>	<i>біля (коло) входу</i>
<i>у берега</i>	<i>при (біля) березі (берега)</i>
<i>у руля</i>	<i>за кермом</i>
<i>у рояля</i>	<i>за роялем</i>
<i>у микрофона</i>	<i>перед мікрофоном</i>

Порушення синтаксичної норми також виникає через невмотивоване вживання прийменника **при**.

Цей прийменник уживається часто паралельно з іншими прийменниками **біля, коло, край, поруч**. Наприклад, для позначення близькості до конкретного місця: **при виході – коло виходу – біля виходу, край дороги, поруч мене**.

А на позначення епохи, періоду, часу, протягом якого відбувається дія, – прийменниками **за, під час**: **за царювання Романови – під час царювання Романових**.

Лише з прийменником **при** можливі конструкції:

а) на передавання значення приналежності, певних стосунків до кого-, чого-небудь: *При університеті працює дослідна станція; “Янки при дворі короля Артура”;* *Служу при штабі дивізії;*

б) на зазначення чого-небудь у будь-кого, будь-чого або пристуність когось будь-де: *Був при повній свідомості; Сьогодні я при зброї; Після гри залишився при своїх (грошах); Не можна лаятися при дітях;*

в) на вказування певних обставин або супутніх умов, за яких щось відбувається: *Роздивитися при світлі сірника; При нульовій температурі випав сніг; При швидкості вітру 20 км / год; Проголосували при повному мовчанні; Зателефоную при першій нагоді; При раптовій появі болю; Зроблю при бажанні; При виявленні кричущих порушень.*

Значно ширший обсяг значень прийменника **при** в російській мові спричиняє автоматичне помилкове перенесення його до подібних українських конструкцій. Цього не слід робити, оскільки в українській мові є різноманітні можливості, не змінюючи значення, передати зміст за допомогою інших прийменників, словосполучень дієприслівникового звороту чи шляхом розгорнутих конструкцій, наприклад:

при реке раскинулся город

битва при Желтых Водах

он был все время при мне

при сем прилагается

вы при часах?

присоединюсь к вам при

первом зове

при громких аплодисментах

при исполнении служебных

обязанностей

при нагрузке

при первом появлении

при участии

при жизни (был)

малоизвестен

при (этих, таких) условиях

коло річки розляглося місто

битва біля Жовтих Вод

він був увесь час поруч (мене)

до цього додається

ви з годинником?

приєднаюся (до вас) на

першій же поклик

під гучні оплески

під час виконання службових

обов'язків

під час навантаження

(як) тільки з'явиться

(у теперішньому часі –

з'являється; у минулому –

з'явився)

за участі

за життя (був) маловідомий

за (цих, таких) умов

<i>при температуре</i>	<i>за температури</i>
<i>при Вашей помощи</i>	<i>за Вашої допомоги, з</i> <i>Вашою допомогою,</i> <i>завдяки Вашій допомозі</i>
<i>при всех (наших) усилиях</i>	<i>попри всі (наші) зусилля це</i>
<i>это сделать невозможно</i>	<i>зробити неможливо</i>
<i>при этих словах он</i>	<i>сказавши це, він уклонився</i>
<i>поклонился и вышел</i>	<i>й вийшов</i>
<i>при анализе событий</i>	<i>аналізуючи події</i>
<i>при обработке данных</i>	<i>коли опрацьовуються (у</i> <i>минулому – опрацьовувалися;</i> <i>у майбутньому – будуть</i> <i>опрацьовуватися) дані</i>
<i>при опасности</i>	<i>у разі небезпеки</i>
<i>при наличии</i>	<i>за наявності</i>
<i>безопасность гарантирована</i>	<i>безпеку гарантовано за</i>
<i>при соблюдении (этих) правил</i>	<i>дотримання (цих) правил</i>

...

Додаток 1

Відмінності слововживання іменників

<i>адрес</i>	<i>із нагоди ювілею (вітальний)</i>
<i>адреса</i>	<i>проживання, перебування</i>

<i>барва (и)</i>	<i>музики, кольорів (манера, колорит, відтінок)</i>
<i>фарба</i>	<i>синя, олійна</i>

<i>бАтьківщина</i>	<i>спадщина батьків чи предків (материзна)</i>
<i>батьківщИна</i>	<i>місце народження, рідний край</i>

білет	<i>екзаменаційний, лотерейний, кредитний</i>
квиток	<i>вхідний, проїзний, партійний</i>
вежа	<i>телевізійна, оглядова</i>
башта	<i>водонапірна, танкова, фортеці</i>
вигляд	<i>набути, мати вигляд (виглядати)</i>
вид	<i>діяльності, істот, тварин</i>
вИгода	<i>мати вигоду (зиск, прибуток, гешефт)</i>
виГОда	<i>квартира з усіма вигодами (зручностями)</i>
виключення	<i>з університету</i>
виняток	<i>із правил</i>
відносини	<i>правові, дипломатичні</i>
взаємини	<i>між людьми</i>
стосунки	<i>між людьми</i>
відношення	<i>геометричне, до буття, між предметами, явищами, величинами (взаємозв'язок)</i>
ставлення	<i>до рідних, до колег</i>
відтінок	<i>кольору, почуття, звука (барва)</i>
відтинок	<i>часу, відстані, простору</i>
ділянка	<i>вулиці, землі, шкіри</i>
дільниця	<i>виборча, будівельна</i>

загроза	<i>підтоплення, вибуху (небезпека)</i>
погроза	<i>жестом, словом</i>
засіб	<i>для існування, для копіювання</i>
спосіб	<i>виробництва (знаряддя), життя (стиль, зразок)</i>
лазня	<i>із сухою парою</i>
баня	<i>церкви</i>
мета, ціль	<i>мати на меті, мати за ціль</i>
ціль, мішень	<i>улучити в ціль, у мішень</i>
напря́м	<i>діяльності, поглядів</i>
напрямо́к	<i>вітру, руху</i>
об'єм	<i>приміщення, рідини, повітря (у кубічних одиницях)</i>
обсяг	<i>бюджету, книги (кількість, межі, величина)</i>
розмір	<i>столу, майдану, предмета (довжина, висота)</i>
основи	<i>математики, моралі (засади, підвалини)</i>
фундамент	<i>будівлі, споруди</i>
основа	<i>слова, трикутника, доповіді</i>
осОбина	<i>птаха, риби, комахи (тварина)</i>
лице	<i>чисте, відкрите, усміхнене (обличчя)</i>
особа	<i>офіційна, стороння, третя</i>
особистість	<i>талановита, творча, непересічна</i>
пам'ятка	<i>архітектури, літератури</i>
пам'ятник	<i>М. Грушевському</i>

підписка	<i>під відозвою, про невіїзд</i>
передплата	<i>на часописи, періодику</i>
показчик	<i>прилад, напис, знак</i>
показник	<i>доказ, свідчення, дані</i>
повістка	<i>до суду</i>
порядок	<i>денний</i>
правління	<i>Спілки композиторів (філателістів)</i>
управа	<i>міська, районна</i>
вправа	<i>фізична, математична</i>
працівник	<i>культури, освіти, науки</i>
робітник	<i>будови, заводу, шляховий</i>
співробітник	<i>співпрацівник (колега по роботі)</i>
пригода	<i>непередбачена, прикра (-ий) (подія, випадок, інцидент), стати в пригоді – бути потрібним</i>
нагода	<i>з нагоди повернення (можливість, шанс, момент)</i>
прогін	<i>між двома точками (проміжок)</i>
прогин	<i>поверхні, площини, конструкції</i>
результат	<i>підрахунку, спостережень, досліду</i>
наслідок	<i>біди, пожежі, неправності</i>
розбіжність	<i>думок, переконань</i>
розходження	<i>швів, площин</i>

ступінь	<i>учений, порівняння, відображення, гами, ладу</i>
ступінь	<i>формальний, точки (у математиці)</i>
щабель	<i>зростання, опускання (етап, стадія), сходів</i>
твердження	<i>переконливе, сумнівні (теза)</i>
тверднення	<i>бетону, маси</i>
тираж	<i>лотереї</i>
наклад	<i>книжки, газети, видання</i>
фон	<i>звуковий, радіаційний</i>
тло	<i>неба, малюнка</i>
шкода	<i>невиправна, значна (збитки, втрати)</i>
шкода	<i>праці, грошей, зусиль (жаль, прикро, марно)</i>
ящик	<i>для сміття, товару</i>
шухляда	<i>письмового столу</i>
скринька	<i>поштова, невеличка</i>
скриня	<i>з посагом, велика</i>
стан	<i>санітарний, облоги, невагомості, справ, речей; газоподібний, твердий; духовний, родинний</i>
становище	<i>внутрішнє, матеріальне, скрутне; нелегальне, рівноправне, службове</i>
положення	<i>географічне, тіла, речі, предмета</i>

Відмінності слововживання прикметників

абразивний *диск, інструмент, комбінат*

абразійний (-а) *процес, печера, платформа*

адаптований *зір, організм*

адоптований *хлопчик, дитина (усиновлений)*

великий *камінь, блок, об'єм*

високий (-а) *стовп, чоловік, щогла*

значний *за обсягом твір*

вагомий (-а, -е) *здобуток, перемога, досягнення*

здоровий *працівник (не хворий)*

вітрова *ерозія, установка, сила*

вітряний (-а) *день, ніч, погода*

вітряний (-а) *двигун, лишай, віспа*

властивий *кому-чому?*

притаманний *кому-чому?*

характерний *для кого-чого?*

воєнний (-а, -і) *стан, тактика, промисловість, події*

військовий *трибунал, стрій, обов'язок, однострій, прапор, подвиг, присяга, навчання (у значенні іменника – підійшов військовий)*

гостиний *двір*

гостинний *господар*

громадські	<i>організації</i> (не державні)
громадянська (-і)	<i>свідомість, війна, права</i>
цивільний (-і)	<i>одяг, речі</i> (не військовий)
суспільний (-а, -е, -і)	<i>спосіб життя, наука, становище, відносини</i> (загальні, колективні)
<hr/>	
дійовий (-а, -е)	<i>засіб, вплив, виховання, дійова особа</i> (учасник дії, вистави), <i>дійова особа</i> (здатна активно діяти)
діючий (-а, -е)	<i>гейзер, армія, модель, устаткування</i>
чинний (-а, -е)	<i>закон, розклад, постанова, законодавство</i>
діяльний	<i>працівник, життя</i> (активний, енергійний)
<hr/>	
діловий (-а, -і)	<i>лист, розмова, пропозиція, папери</i>
діловитий	<i>вигляд, вираз обличчя</i>
<hr/>	
запущений (-а)	<i>супутник, ракета</i>
занедбаний (-е)	<i>двір, підприємство</i>
задавлена	<i>хвороба</i>
<hr/>	
інший	<i>варіант, іншим способом</i> (не таким)
другий	<i>варіант</i> (після першого, або якщо їх два)
<hr/>	
корисливий (-а)	<i>чоловік, мета</i>
корисний	<i>продукт</i> (той, що приносить користь), <i>період, час, вантаж, простір</i> (спец.)
<hr/>	
круглий (-а, -е, -і)	<i>стіл, форма, колесо, кільця</i>
цілий (-а, -е)	<i>рік, доба; скло, склянка</i> (не розбита)
<hr/>	
наступний (-а)	<i>рік, тиждень, нарада</i>

подальший (-а, -е)	<i>розвиток, перспектива, робота, життя</i>
навчальний (-а)	<i>заклад, посібник, план, графік, звіт</i>
академічний	<i>час, навантаження</i>
нормальні	<i>стосунки</i>
звичайні	<i>люди</i>
двосторонній (-я, -і)	<i>договір, угода, контакти (обопільні)</i>
двобічна	<i>поверхня</i>
взаємна	<i>згода, приязнь, рішення</i>
оборотний	<i>капітал, механізм</i>
зворотний	<i>бік, адреса</i>
оснований	<i>на праці, на успіхах</i>
заснований (-а, -е)	<i>заклад, напрям, школа, виробництво</i>
особовий	<i>рахунок, справа (від “особа”)</i>
особистий (-а)	<i>присутність, автомобіль, думка (приватна, власна)</i>
особливий (-а)	<i>погляд, справа (своєрідна)</i>
попередній	<i>звіт, розрахунок, варіант</i>
передчасний	<i>сніг, сміх, виступ</i>
правильний (-а, -і)	<i>дріб, фігура, риси обличчя</i>
вірний (-а, -е, -і)	<i>собі, кінь, служба, кохання, друзі</i>
певний (-а, -е, -і)	<i>факт, хода, око, рухи</i>
слухний (-а, -е, -і)	<i>приклад, думка, зауваження</i>

редакторський (-а)	<i>виступ, авторитет, порада</i>
редакційний	<i>колектив, працівник</i>
робітничий	<i>клас, клуб</i>
робочий	<i>одяг, час, день, план</i>
розметаний	<i>вибухом, вітром</i>
розметений	<i>двір, майданчик</i>
нез'ясований (-а, -е)	<i>факт, питання (яке не з'ясували)</i>
нез'ясовне	<i>почуття, хвилювання (яке не можна з'ясувати)</i>
стійкий (-а)	<i>водостійкий шар ґрунту, вогнестійкий матеріал, морозостійка рослина</i>
тривкий (-а)	<i>матеріал, вогнетривка цегла</i>
стінний	<i>календар, годинник, розпис</i>
стіновий	<i>матеріал, камінь</i>
тактичні	<i>навчання, випробування</i>
тактовні	<i>слухачі, зауваження</i>
тісний (-а, -е, -і)	<i>комір, кімната, взуття, стосунки</i>
щільний (-е, -і)	<i>прилягання, шари атмосфери</i>
цегельний (-е)	<i>завод, виробництво</i>
цегляний (-а)	<i>мур, стіна</i>
цілісна	<i>картина подій</i>
цільна	<i>особистість</i>

чисельний(-а)	<i>показник, аналіз, перевага</i>
численний (-а, -і)	<i>навтоп, маніфестація, випадки (багаторазові)</i>

шкірний (-і, -е)	<i>покрив, захворювання</i>
шкіряний (-а)	<i>плащ, промисловість</i>

Відмінності слововживання дієслівних форм

бажати	<i>виступити (хотіти, прагнути)</i>
зичити	<i>успіху, щастя, здоров'я (бажати)</i>

боліти	<i>душею за кого, що (уболівати, співпереживати)</i>
хворіти	<i>на кір, грип (нездужати)</i>

везе	<i>людей, вантаж (хто, що)</i>
удається	<i>виконати, розв'язати (що)</i>
щастить (таланить)	<i>мені, вам (з ким, чим)</i>

вести	<i>що, кого, до чого, куди</i>
поводити	<i>себе (як)</i>

вибирати	<i>з багатьох</i>
обирати	<i>на посаду</i>

викликати	<i>сміх, радість, оплески (позитив)</i>
спричиняти	<i>біль, хворобу, нещастя (негатив)</i>

впливати	<i>із вашого твердження впливає, що...</i>
----------	--

слідувати *за нами, на стежці*

виходити *із приміщення*

відкрити *рахунок, збори, очі (перен.)*

розкрити *книжку*

розгорнути *часопис*

розплющити *очі (прям.)*

відчинити *двері*

відімкнути *замок*

відкоркувати *пляшку*

відмінити *вихідні, заняття*

скасувати *закон*

відмічати *міткою (щось), реєструвати, фіксувати (щось, когось)*

відзначати *позначкою (зазначати щось), увагою (щось, когось), ювілей, свято*

зауважувати *з якогось приводу (указувати, доказувати)*

відрізнити *гривню від долара*

розрізнити *обриси берега*

відстоювати *певний час у черзі*

обстоювати *переконувати, захищати*

вклонятися *у пояс (перед ким)*

ухилитися *уліво (від чого)*

вводити *до складу комісії*

умикати *двигун, електрику*

уносити *до порядку денного, гроші*

(у) вразити *присутніх (здивувати)*

уразити *руку (поранити)*

говорити *переважно в усному мовленні*

сказати

висловитися

підкреслити *переважно в писемному мовленні*

акцентувати

зауважити

зазначити

указати

уточнити

наголосити

грати *роль (на сцені, у кіно)*

відігравати *значну, суттєву (неабияку) роль*

губити *документи, думку*

утрачати *ілюзії, рівновагу, свідомість*

гаяти, марнувати *час*

давайте *мені зошити, заліковки*

є пропозиція *розпочати збори, голосувати*

пропоную *зробити перерву, свій варіант*

прошу *слова, допомоги, поради*

дати *доручення, пораду, їсти*

надати *допомогу, інформацію*

подати *думку, звістку, ініціативу*

дзвонити *у дзвони, у двері*

телефонувати *до міністерства*

дістати *освіту, високу оцінку, інформацію*

набути *навичок, досвіду*

здобути *перемогу*

одержати, отримати *платню, листа, книжки*

добавити *дитину (від “бавити”)*

додати *свої зауваження*

додержувати *слова, обіцянки*

додержуватися *курсу, поглядів*

докладати *зусилля*

прикладати *до рани ліки*

домовитися *про зустріч*

договоритися *до ранку*

задавати *запитання*

ставити *питання*

піднімати *з підлоги*

підносити *руку*

займати *місце для когось*

обіймати *посаду завідувача кафедри*

посідати *призове місце в змаганні*

заступати	<i>на посаду (звідколи)</i>
зазнати	<i>збитків, утрат, прикроців, поразки</i>
понести	<i>речі, документи</i>
дістати	<i>інформацію</i>
заставити	<i>приміщення (чим)</i>
примусити	<i>зробити (що)</i>
звати	<i>Марією</i>
звуть	<i>Марія</i>
звільнити	<i>з посади</i>
усунути	<i>з роботи (узагалі)</i>
виключити	<i>зі складу студентів, зі школи</i>
вимкнути	<i>електрику, двигун, світло</i>
загасити	<i>свічку, полум'я</i>
зв'язати	<i>мотузку, сітку</i>
пов'язати	<i>факти, події, явища</i>
здійснити	<i>проект</i>
учинити (скоїти)	<i>злочин</i>
зливаються	<i>у єдине ціле</i>
пристають	<i>фігури між собою; на пропозицію</i>
зносити	<i>неприємність, образи</i>
переносити	<i>вантаж, час зборів</i>

зумовлювати	<i>бути причиною (чогось); створювати передумови</i>
обумовлювати	<i>обмежувати певною умовою, застереженням</i>
зустрічаються	<i>колеги, перехожі</i>
трапляються	<i>помилки, недоліки, вислови, факти</i>
стикаються	<i>атоми, дроти</i>
кидатися	<i>зі звинуваченням</i>
упадати	<i>в око, у гріх, в озеро, біля когось (кому)</i>
любити	<i>матір, Батьківщину, свою роботу</i>
полюбляти	<i>плавати, читати, пиво, суніці</i>
кохати	<i>дівчину, хлопця</i>
міняти	<i>товар, марки, книжки</i>
змінювати	<i>ситуацію, колір, напрям, думку</i>
містить	<i>документ, цистерна</i>
має у складі	<i>делегація має у своєму складі... до складу делегації входять...</i>
включає	<i>екскурсія включає відвідування музею головуючий включає до свого складу</i>
мішати	<i>змішувати (щось із чимось)</i>
заважати	<i>працювати, відпочивати</i>
наносити	<i>бруд, снігу</i>
здавати	<i>збитків, удару</i>
робити	<i>візит</i>

настає	<i>пора, період</i>
надходить (-дять)	<i>інформація, листи</i>
минає (-ють)	<i>час, години, роки</i>
<hr/>	
настоювати	<i>настоянку на калині</i>
наполягати	<i>на своєму</i>
<hr/>	
опанувати	<i>професію, мову (що)</i>
освоїти	<i>виробництво, родовище</i>
оволодіти	<i>почуттями (своїми), увагою (чиєюсь), ситуацією, знаннями (чим)</i>
<hr/>	
опиратися	<i>звинувачуванням</i>
упиратися	<i>у стіну</i>
спиратися	<i>на факти, плече</i>
<hr/>	
оплатити	<i>проїзд, користування, послуги</i>
платити	<i>за проїзд, за користування</i>
<hr/>	
переганяти	<i>з одного місця на інше</i>
випереджати	<i>у швидкості, рості й под.</i>
<hr/>	
перерахувати	<i>в іншу валюту, ще раз (перелічити)</i>
перевести	<i>через дорогу, стрілки годинника, час (змарнувати)</i>
перекласти	<i>текст, речі з місця на місце</i>
переказати	<i>гроші на рахунок, зміст розмови</i>
<hr/>	
познайомитися	<i>зі співробітниками</i>
ознайомитися	<i>зі станом справ, з документами</i>
<hr/>	

посилати	<i>до лікаря, до комори</i>
надсилати	<i>листи, вітання, телеграми, повідомлення</i>
<hr/>	
потрапляти	<i>у двері, у ворота, на сцену</i>
попадати	<i>у тональність, ногою в чобіт</i>
уцілити	<i>у мішень, у ворота (улучити)</i>
опинятися	<i>удома, біля дороги</i>
<hr/>	
працювати	<i>на посаді, інженером</i>
трудитися	<i>на благо, на ниві просвіти</i>
робити	<i>справу, висновки</i>
<hr/>	
представляти	<i>до нагороди, нового співробітника, на сцені, у творі (кого, що)</i>
уявляти	<i>майбутнє, перспективи</i>
являти	<i>собою (що, кого)</i>
репрезентувати	<i>продукцію, вироби, інтереси фірми</i>
<hr/>	
прибуває	<i>потяг, вода</i>
приходить	<i>гість, колега, натхнення</i>
надходить (-ять)	<i>інформація, дані, товари</i>
настає	<i>пора, період</i>
спадає	<i>на думку, припущення, здогад</i>
вступає	<i>до технікуму</i>
<hr/>	
привести	<i>коня, до перемоги, до успіху, у рух (що)</i>
призвести	<i>до нещастя, до втрат, до знищення</i>
навести	<i>приклад, порівняння</i>
<hr/>	
приймати	<i>зі столу, з дороги (прибирати); пропозицію</i>

брати (взяти)	<i>участь, із собою, до себе</i>
ужити	<i>заходів</i>
набувати	<i>певної форми</i>
<hr/>	
прийти	<i>до (кого, куди)</i>
дійти	<i>висновку</i>
<hr/>	
приносити	<i>повідомлення</i>
здавати	<i>клопоту, прикростей, жалю</i>
<hr/>	
пристають	<i>площини, поверхні, отвори</i>
сходяться	
збігаються	<i>думки, погляди</i>
<hr/>	
прочитати	<i>книжку, доповідь</i>
зачитати	<i>розпорядження, наказ (оголосити)</i>
<hr/>	
прОшу	<i>будь ласка</i>
прошУ	<i>допомоги</i>
<hr/>	
проявляти	<i>плівку</i>
виявляти	<i>увагу, повагу</i>
<hr/>	
чинити	<i>опір, спротив</i>
виказувати	<i>незгоду</i>
<hr/>	
путати	<i>надівати пута</i>
плутати	<i>поняття, терміни (помилятися)</i>
<hr/>	
рахувати	<i>до ста, гроші, дні</i>

уважати	<i>за потрібне, своїм обов'язком</i>
гадати	<i>на картах, про інше, думку (припускати, передбачати)</i>
розповсюджувати	<i>речі, газети (окремі предмети)</i>
поширювати	<i>інформацію, досвід (збільшуватися в обсязі, просторі)</i>
розраховувати	<i>час, кінцевий результат</i>
сподіватися	<i>на вас, на удачу, на успіх</i>
слідувати	<i>музикантові, за таксі</i>
слухати	<i>колег, поради, музику</i>
служити	<i>у війську</i>
слугувати	<i>матеріалом, відправною точкою</i>
стати	<i>у чергу</i>
заступити	<i>на чергування</i>
стежити	<i>за звіром</i>
слідкувати	<i>за текстом</i>
сягати	<i>у висоту, у довжину, у глибину</i>
досягати	<i>межі, мети, місця, успіху, швидкості</i>
осягати	<i>розумом</i>
доходити	<i>віку, старості</i>
торкатися	<i>рукою, плечем (кого-чого, до кого-чого)</i>
стосуватися	<i>справи, життя</i>
(не) обходити	<i>мене ця справа</i>
відноситися	<i>вітром (куди)</i>

ставитися *до справи, до вас, до мене*
належати *до класу, до виду; підприємству, мені*

триває *засідання, конкурс, перерва*
продовжується *у зв'язку з, до 20 грудня, ще на тиждень, лінія, дорога*

являється *мені твій образ*
являє собою *складний процес, густу рідину*
є *діловий лист є обличчям фірми*

Зубков М. Г. Сучасний український правопис : комплексний довідник. 10-те вид., випр. й допов. Харків : ФОП Співак Т.К., 2010. 320 с.

Додаток 5

Український правопис – повернення до національних засад

На Міжнародному конгресі українців у Києві 1991 р., на хвилі національного піднесення 80-х – 90-х років минулого століття, ухвалено звернення до Кабінету Міністрів України про створення Національної правописної комісії, яка виробила б єдині орфографічні норми для українців усього світу. Таку комісію створено Постановою КМ України № 402 від 15 червня 1994 року, головою призначено тодішнього віце-прем'єра, академіка НАН України Миколу Жулинського. У складі комісії було понад тридцять українських мовознавців і літераторів, серед них – п'ятеро закордонних науковців: Юрій Шевельов (США), Андрій Горняткевич (Канада), Михайло Лесів (Польща), Микола Штець (Словаччина) й Олександр Гаркавець (Казахстан). Для випрацювання рекомендацій щодо змін у правописі організовано робочу групу. Керували тим колективом тодішній директор Інституту української мови проф. Олександр Тараненко й завідувачка відділу того Інституту проф. Світлана Єрмоленко, основною метою яких стало збереження в недоторканності «здобутків» більшовицького «вдосконалення» українського правопису в 1933, 1946 та 1960 рр., тож група працювала за принципом переливання з пустого в порожнє й у визначений термін якихось слушних пропозицій не подала. «Засідали дуже довго..., виробили певні зміни, але їх було небагато», – евфемістично напише згодом академік Віталій Русанівський, схвалюючи діяльність своїх однодумців (газета «Киевские ведомости», 2001, 16 січня).

Коли директором Інституту української мови став член-кореспондент НАН України Василь Німчук, робоча група під його керівництвом досить оперативно підготувала «Проект найновішої редакції «Українського правопису» (далі – Проект), який у липні 1999 р. був розісланий для обговорення. Усі пропоновані зміни переконливо обґрунтовано в дослідженні В. Німчука «Проблеми українського правопису в ХХ ст.» (Проект, с. 242–333).

На відміну від інших країн, де зміни у правописі обговорюють мовознавці, у нас за цю справу взялося все суспільство. Тому кваліфіковані думки й поради, здебільшого схвальні відгуки надходили до Правописної комісії, а оцінки на кшталт «не читав, але проти», «мені не подобається», «у нас так не кажуть», «жах!» вибухали в радіо- й телепередачах, на сторінках газет, особливо російськомовних, які раптом заходилися вболівати за українську мову. У хід пішло перекручування пропонованих змін, які, мовляв, зроблять неписьменним увесь народ.

Очолили цю протиправописну кампанію два академіки: мовознавець, відомий зближувач мов за часів Радянського Союзу Віталій Русанівський і неабиякий дилетант у мовно-правописних питаннях історик-археолог Петро Толочко. Авторів правописних змін (як у сумнозвісні 30-ті роки минулого століття) називали «шкідниками на мовному фронті», «самозванцями», «підлабузниками діаспори» й навіть «малахольними прохвесорами» (останній «перл» належить академікові П. Толочку й колишньому редакторові газети «Голос України» С. Правденку).

Нагадаю шановним читачам склад робочої групи. До неї входять члени-кореспонденти НАН України Василь Німчук, Іван Вихованець, Григорій Півторак, академік АПН України Арнольд Грищенко, доктори філологічних наук, професори Ніна Тоцька, Катерина Городенська, Ніна Клименко, Віталій Жайворонок і автор цих рядків. Усі є фахівцями з різних галузей мовознавчої науки, усі живуть і працюють у Києві. Докладніші відомості про них можна знайти в Енциклопедії «Українська мова» (К., 2000). Тож і президентові НАН України академікові Б. Патону, перш ніж заявляти з подачі

акад. В. Русанівського, що «новий правопис складений у діяспорі й привезений до Києва», варто було б узяти ці відомості саме з Енциклопедії, виданої таки в Києві, а не в діяспорі.

Викладені в Проєкті пропозиції спираються на особливості говірок Середньої Наддніпрянщини (на основі яких виникла сучасна українська літературна мова), на твори класиків української літератури, на правопис 1928 року, у виробленні якого брали участь відомі українські мовознавці, що з'їхалися до Харкова з усіх частин розкиданої в той час по різних державах України. Ми не пропонуємо поновити геть усе, що було в тому правописі, але більшість його положень можна прийняти беззастережно, принаймні з трьох причин. По-перше, слід віддати належне творцям «харківського» правопису – Олексі Синявському, Євгенові Тимченку, Агатангелові Кримському, Всеволодові Ганцову, Олені Курило, Григорієві Голоскевичу, Степанові Смаль-Стоцькому, Миколі Наконечному, Леонідові Булаховському й іншим українським мовознавцям, які для нас є набагато вищими лінгвістичними авторитетами, ніж більшовицькі «куратори» української мови А. Хвиля, М. Хрущов, Д. Коротченко, що мали вирішальний голос при затвердженні українських правописів 1933 й 1946 років. По-друге, заборонений перший загальноукраїнський правопис 1928 р. – це частка нашого розстріляного відродження, оскільки більшість його авторів репресовано і знищено комуністичним режимом. Прийняття пропонованих змін буде гідним ушануванням їхньої світлої пам'яті. По-третє, нам треба, нарешті, скинути «чужі правописні кайдани», очистити український правопис від нав'язаних йому рис, що суперечать фонетико-морфологічній системі української мови.

Більшість патріотично налаштованих українських мовознавців (і взагалі українських інтелігентів) сприймає запропоновані зміни позитивно. Про це свідчать надіслані до Правописної комісії відгуки, виступи у пресі, зокрема лист до президента НАН України Б. Патона завідувачів катедр української мови Київського, Львівського, Запорізького, Донецького, Ужгородського університетів і Києво-Могилянської академії («Україна молода», 29.03.01).

Переконливо доводять конечну потребу запровадження запропонованих змін у практику автори брошури «Скинємо чужі правописні кайдани», виданої у Львові 2001 року.

Справді, хіба може неупереджена людина, хоч трохи обізнана з фонематичними законами української мови, дивуватися, а то й обурюватися пропозицією послідовно передавати іншомовний звук **au** через **ав**: *автотренінг, лавреат, фавна* та ще й питати, чому? Тепер пишемо: *автобіографія, але аутоотренінг, лавр, але лауреат*. Це те саме, якби ми писали **давній**, але **задаунений**. Слово **фавна** (сукупність тварин на певній території) походить від імени давньоримської богині лісів **Фавни** (Fauna), чоловічим відповідником якої є **Фавн** (Faunus) – покровитель лісів, отар і пастухів. У словнику «Українська літературна вимова і наголос» (К., 1973) при написанні **аудиторія, лауреат** рекомендується вимовляти нескладовий «у», який на письмі позначаємо «**в**» (що й пропонує робоча група).

Словом **етер** замість теперішнього **ефір** особливо лякають громадськість В. Русанівський і його однодумці. Між іншим, для форми **ефір** (крім уживання в російській мові) немає жодних підстав. По-давньогрецькому його вимовляли як **айтхер**, пізніше **етхер** (αἴθηρ), по-новогрецькому **εθερας**. Цей міжзубний звук **θ (th)** ми здебільшого цілком правильно відтворюємо літерою **т**: *акант, атерина* (назва риби), *батискаф, бібліотека, гіацинт, естетика, етика, лабіринт, Лета, літографія, математика, метил, мізантроп, монотеїзм, м'ята, нафта, синтез, тема, теологія, термометр, туя, Тесей, Отелло* й под. З цього приводу відомий український поет і перекладач В. Самійленко завважував: «*Треба писати: Атени, а не Афіни, бібліотека, а не вівліофіка, як колись писали росіяни*» (В. Самійленко. Статті та спогади. – К., 1990, с. 506). Саме так писали й пишуть митці українського слова: «*Пливе етер, струмує вітер*» (П. Тичина), «*Із рук його падуть, як з рога Амальтеї, Плоди налиті вщерть і довгі пасма трав*» (М. Рильський), «*Вкраїнських брам несе гілля з вільготними акантами Коринту*» (М. Бажан), «*Ми скрізь були, нас вабив спів сирен, Сарматський степ і мармури Атен*» (М. Зеров), «*Тут нації краса і*

гордий квіт з уламків корабельних творить **міт**» (Юрій Клен), «Зробив Дніпром, чи то пак **Бористеном**» (І. Драч), «І гори хмар на піднебессі, і світу голубий **етер**» (Д. Павличко).

І якщо в декого «язик не повертається вимовляти Атени замість звичного **Афіни**» (В. Русановский. Угодническася орфография. – г. «Киевские ведомости», 2001, 16 січня), то це їхня особиста проблема. Адже грецьку θ (тету) за всіма українськими правописами аж до 1933 року передавали через т. Наприклад, у «Теорії виразного читання для школи» Д. Ревуцького, виданій у Києві 1920 р., читаємо: «*Не гріх би пригадати й великого грецького красномовця Демостена*» (с. 8).

Після 1933 року навіть класиків української літератури почали виправляти. Ось у рукописі Лесі Українки читаємо: «*Лист апостола Павла до Коринтян*», а під фотокопією рукопису надруковано «до **коринфян**» (Леся Українка. Сюжети з життя в ілюстраціях і документах. – К., Спалах, 2001, с. 54). Унаслідок таких виправлянь з'явилася низка слів, де замість закономірного т вживаємо **ф** там, де його немає в мові-джерелі: поряд з **ортодоксія, ортодонтія, ортологія, ортопедія, ортофонія** в однокореневих утвореннях пишемо **орфографія, орфоепія**; порід із **партеногенез** – **Парфенон**, поряд із **патетика** – **пафос**.

Українська мова, як книжна, так і народна, завжди чинила опір нелогічному явищу. Наприклад, імена грецького та гебрайського (за грецьким посередництвом) походження поміж українців поширені у формах Марта, Текля, Тодось, Тадей, а Марфами, Феклами, Феодосіями, Фадеями людей називали попи Московської православної церкви. Маємо Тадея (а не Фадея) Рильського, Агатангела (а не Агафангела) Кримського, Тодося (а не Феодосія) Осьмачку, Агату (а не Агафу) Турчинську. Свою працю з питань ономастики відомий український мовознавець-поліглот Андрій Білецький назвав «*Бористенес* (а не Борисфенес)-*Данаприс-Дніпро*». Відомий перекладач «Іліади» й «Одисеї» Микола Хомичевський обрав собі за псевдонім старовинну назву Дніпра **Бористен**, зробивши з неї ім'я та прізвище Борис Тен (а не Борис

Фен). У Проекті запропоновано писати **міт, катедра, ортографія, марафон, патос, Атени** тощо. Але щоб не було дуже різкої зміни, варіанти **міф, кафедра, марафон** й ин. теж поки що хай залишаються нормативними.

Прихильники нової редакції «Українського правопису», які в цілому схвалюють пропозиції робочої групи Національної правописної комісії, хоч і висловлюють окремі критичні зауваження, зазвичай люди освічені, толерантні, небайдужі до долі української мови, до її ролі в житті незалежної України. Натомість їхні опоненти або свідомо перекручують суть правописних змін (коли це мовознавці), щоб настрахати людей вигаданими трагічними наслідками ортографічних нововведень, або (коли йдеться про некомпетентних критиків) висловлюють безглузді твердження на взір «реформа мови», «замах на милозвучність української мови», «так не говорить народ» і ще багато чого. Усні й письмові виступи проти пропозицій робочої групи, як правило, некваліфіковані й агресивні. Це цілком зрозуміло, адже якихось поважних, наукових внутрішньомовних аргументів їхні автори не мають.

Тепер про позамовні аргументи. Найчастіше погрожують величезними витратами, що їх начебто спричинить уведення в дію нової редакції правопису, бо доведеться, мовляв, усе перевидавати. Насправді за новим правописом виходитимуть лише нові видання, тож особливих витрат не буде. А нормативні словники однаково треба перевидавати, насамперед «Ортографічний словник». Запевнення в тому, що ніхто не міняє правописів, не відповідає дійсності. Міняють, коли на те виникає потреба. 1996 року на Віденській ортографічній конференції представники Німеччини, Австрії та інших німецькомовних країн підписали угоду про встановлення нових правил німецького правопису. Греки 1982 р. внесли зміни до правопису, якому було понад дві тисячі років. Готують нововведення до свого правопису росіяни. Азербайджанці, туркмени, узбеки й інші тюркомовні народи колишнього Радянського Союзу пішли ще далі. Вони поміняли графіку – перейшли на латинську абетку, відкинувши примусово нав'язаний їм у 30-ті роки минулого століття російський варіант кирилиці. Замінили кирилицю латинкою й наші

сусіди молдавани. Отам справді потрібні були неабиякі витрати, але науковці й державці тих народів не шкодували коштів заради відновлення історичної справедливості.

Твердження про те, що новий правопис «діяспорний», «галицький» і його запровадження внесе розбрат в українське суспільство, – справжня політична провокація. Повторюю, він спрямований (як і «харківський» 1928 р.) на особливості говорів Середньої Наддніпряниці, а українці діяспори зберегли його нам для повернення у слушну годину. Така година давно настала. Лякати українців діяспорою та Галичиною навіть за часів колоніального статусу України вважалося ознакою поганого тону. А в незалежній Україні таке можуть собі дозволити лише люди, що тужать за тим статусом.

Відомий український письменник, педагог, етнограф, історик, літературознавець і словникар Борис Грінченко, який не був представником Галичини чи діяспори, у своєму «Словарі української мови» (К., 1907–1909 рр.) послідовно застосовував правописні засади, що відбивають наддніпрянську основу української літературної мови. Ось його думки з цього приводу: *«Загальне правило: ми повинні в такому напрямку впорядковувати свою мову й свій правопис, щоб він найбільше відповідав східноукраїнській мові, і то її центрові, – тільки тоді мова може стати спільною для всього українського народу»* (Пилинський М. Мовна норма і стиль. – К., 1976. – С. 97).

У згаданій лексикографічній праці Б. Грінченка знаходимо й закінчення **-и** в Р. відмінку однини іменників III відміни: **вірности, дійсности, радости, любови, соли**; і початковий **и-** у словах типу **ирій, инший**; і закінчення **-и** іменників IV відміни: **імени, племени**; і **ія** замість **іа** в середині слів іншомовного походження: **геніяльний, фіякр, фіялка**; і дифтонг **ав**, а не **ау**: **авдиторія**.

Отже, нова редакція «Українського правопису» сприяє поверненню його до національних засад, до фонетико-морфологічних особливостей нашої мови, усуває зайві винятки.

Перелік основних правописних змін

Питомі слова й давно засвоєні запозичення

1. Якщо іменник виступає у формі **Р.** відмінка однини, то **пів** з ним пишемо окремо: *пів аркуша, пів віку, пів години, пів десятка, пів дороги, пів кілометра, пів огірка, пів світу, пів яблука, пів Азії, пів України, пів Києва*. Цим установлюємо єдине правило написання **пів** замість уживаних досі трьох: *півгодини, пів-Києва, пів'яблука*.
2. У деяких словах перед приголосними **н** і **р** на початку слова пишемо **и**: *инакше, иноді, инколи, инший, инакодумець, иншомовний, инородець, инопланетянин, переинакшити, индик, иній, иржа, иржавіти, иржати, ирій* (пор. **вирій**), *ирод, икати, икавка* (пор. *гикати, гикавка*). Приклад: «*Сірі гуси в **ирій, ирій** по чотири, по чотири полетіли*» (Т. Шевченко).
3. У **Р.** відмінку однини іменників III відміни, що закінчуються на **-ть** з попереднім приголосним, а також слова **кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь** мають закінчення **-и**: *вісти, незалежності, радості, честі, смерти, чверти; крові, любові, осені, соли, Руси, Білоруси*. Усі інші іменники мають закінчення **-і**: *боязні, галузі, осі, печі, подорожі, тіні, сталі* й ин. У **Д.** та **М.** відмінках однини всі іменники III відміни мають закінчення **-і**: *вісті, незалежності, радості, любові, ночі, подорожі, сталі, тіні*. Приклади: «*Не завидуй багатому: багатий не має ні **приязні, ні любові**, – він все те наймає*» (Т. Шевченко); «*Поет не боїться від ворога **смерти**, бо вільная пісня не може умерти*» (Леся Українка).
4. Іменники IV відміни в **Р.** відмінку однини мають закінчення **-и**: *галченяти, голуб'яти, дитяти, козеняти, курчати, коліщати; імени (ім'я), племені (плем'я), вимені (вим'я), тімені (тім'я)*. У **Д.** й **М.** відмінках усі ці іменники закінчуються на **-і**: *галченяті, голуб'яті, козеняті, курчаті, коліщаті; імені, племені, вимені, тімені*. В **Ор.** відмінку іменники з суфіксом **-ен-** мають паралельні форми: *іменем й*

ім'ям, племенем і плем'ям, вименем і вим'ям, тіменем і тім'ям. Приклад:
«*Послав послами до Латина од імени свого і чина*» (І. Котляревський).

5. Назви населених пунктів у **Р.** відмінку однини мають закінчення **-а, -я**: *Берліна, Вашингтона, Воронежа, Житомира, Кременчука, Лондона, Луганська, Луцька, Миргорода, Новгород, Парижа, Пекіна, Пскова, Севастополя, Стамбула, Тернополя, Харкова* (але за традицією *Риму*).

У складених назвах населених пунктів, другою частиною яких є іменник, що в **Р.** відмінку закінчується на **-у, -ю**, пишемо **-у, -ю**: *Зеленого Гаю, Кам'яного Броду, Красного Лиману, Кривого Рогу, Червоного Ставу, Широкого Яру* тощо.

У розмовному мовленні деякі назви населених пунктів можуть мати паралельні закінчення **-а, -я** та **-у, -ю**: *Лондона й Лондону, Оренбурга й Оренбургу, Парижа й Парижу, Стамбула й Стамбулу* тощо.

6. У деяких топонімах України та прізвищах українців відповідно до вимови й походження їх пишемо **г**: *Горгани* (гірський масив у Beskidaх), *Горонда, Уля* (села на Закарпатті); *Галаган, Галятовський, Геник, Гердан, Гжицький, Гига, Гойдич, Гонта, Гула, Ломага, Мамалига* й ин.

7. Особові імена чоловічого роду м'якої групи на **-р** відмінюємо так, як решту іменників цієї групи: *лікар – лікаря, Кл. лікарю!, Ігор – Ігоря, Кл. Ігорю!, Лазар – Лазаря, Кл. Лазарю!* (як *коваль – коваля, Кл. ковалю!, Василь – Василя, Кл. Василю!*). Імена по батькові – відповідно *Ігорьович і Лазарьович*, як *Васильович* (а не *Ігорович і Лазарович*).

Слова іншомовного походження

8. Літеру **и** пишемо в загальних і власних назвах після літер **д, т, з (дз), с, ц, ж (дж), ч (щ), ш, р** (так зване «правило дев'ятки») перед наступною літерою, що позначає приголосний звук, крім **й**: *дилема, жирафа, зигота, ритміка, символ, титан, цикл, чичероне, шифр, Диксон, Жиронда, Зигфрид, Рив'єра, Сідней, Тибр, Цицерон, Чимароза, Шираз*. Цим

поширюємо «правило дев'ятки» на всі назви – загальні та власні, й усуваємо подвійні написання на кшталт **Дізель** (німецький винахідник) і **дизель** (двигун внутрішнього згоряння); **Сірінга** (давньогрецька німфа) і **сирінга** (сопілка); **тіролька** (мешканка австрійської провінції Тироль) і **тиролька** (вид капелюха) тощо. У чинному правописі з цього правила існує дуже багато винятків, тож пропозиція спрощує написання.

9. Іншомовні дифтонги **au, ou, ow** передаємо в українській мові переважно через **ав**: *авгур, аудит, аудиторія, авдієнція, авдіовізуальний, авкціон, автентичний, автобіографія, автомобіль, автотренінг, автохтон, астронавт, інавгурація, лавр, лавреат, мавзолей, павза, фавна; Австралія, Австрія, Таврія; Август, Аврора, Фавн* й ин. Приклад: «*На все добре, тишо **авдиторій**, на все добре, гаморе перерв!*» (В. Діденко).

10. Літеру **h**, грецьку літеру γ і початковий придиховий звук, відтворюваний надрядковим знаком ($\delta\acute{\alpha}\sigma\epsilon\acute{\iota}\acute{\alpha}$), передаємо українською літерою **г**: *габілітація, гармонія, гектар, гелій, герменевтика, гербарій, гідрографія, гімназія, гімнастика, гінді* (одна з мов Індії), *голдинг, гонорар, горизонт, граматика* й ин.; *Гавана, Галле, Гельсинкі, Гемпшир, «Гілтон»* (готель), *Гіндустан, Ісфаган; Гавел, Гаммер, Ганс, Гаррі, Геєрдал, Гектор, Гельмут, Гекуба (Гекаба), Гелена, Гомер, Горст, Гофман, Гумбольдт, Йоганнес* й ин.

Літеру **g** у загальних назвах та у власних географічних назвах на письмі, як правило, передаємо літерою **г**: *агент, агітатор, агресія, багаж, газ, гараж, гарантія, гастролі, твардія, генерал, теній, глобус, граната, інтелігенція, магістр, навігація, прогрес, регулярний; Англія, Бельгія, Гамбія, Гвінея, Гренада, Греція, Грузія, Катанга, Парагвай, Рангун, Чикаго* й ин.

В антропонімах (особових іменах і прізвищах) відповідно до **g** у мові-джерелі пишемо **г**, а відповідно до **h** – **г**: *Вергілій, Вільгельм, Гетель, Гемінгвей, Георг, Гендель, Васко да Гама, Магатма Ганді, Федерико Гарсія Лорка, Грета Гарбо, Едвард Григ, Віктор Гюго* й ин.

11. Замість **-ia-** пишемо **-ія-** не лише в кінці, а й усередині слів: *артеріяльний* (пор. *артерія*), *геніяльний*, *діалектика*, *діяспора*, *індустріялізація*, *маніякальний* (пор. *маніяк*), *матеріал* (пор. *матерія*), *тіямін*, *фіялка* тощо
12. У загальних назвах іншомовного походження подвоєння приголосних зазвичай не зберігаємо: *абревіатура*, *акорд*, *акредитив*, *анали*, *аташе*, *бал*, *балада*, *бароко*, *бона*, *бруто*, *інтермецо*, *кілер*, *колега*, *колі* (порода собак), *лацароні*, *лібрето*, *лобі*, *мадона*, *мира* (запашна смола, корінь тут той самий, що й у слові **миро**, отже, не **мірра**), *нето*, *оперета*, *піца*, *піцикато*, *піянісимо*, *ралі*, *саміт*, *спатеті*, *стакато*, *сума*, *тона*, *фортисимо*, *шасі*; *гуни*, *нормани*, *фіни*, *хети* й ін. У винятках із цього правила щодо загальних назв подвоєння зберігаємо лише там, де воно відбиває вимову подовженого приголосного: *ванна*, *манна* тощо.
13. Унікаємо подвоєної йотації у словах на взірець *вая* (листок папороті), *єна* (грошова одиниця Японії), *конвеєр*, *лояльний*, *мая* (група індіанських племен), *параноя*, *плеяда*, *рояль*, *саквоаяж*, *секвоя*, *феєрверк*, *фоє*, *юдей*; *Геєрдал*, *Гоя*, *Мая*, *Меєрхольд*, *Німеєр*, *Феєрбах*, *Хаям*; *Гаваї*, *Ємен*, *Єрусалим* тощо.
14. У словах грецького походження θ (**th**) в переважній більшості випадків передаємо літерою **т**: *антологія*, *антропологія*, *аптека*, *астма*, *бібліотека*, *гіяцинт*, *дифтонг*, *еритроцити*, *естетика*, *етика*, *етил*, *лабіринт*, *математика*, *метатеза*, *метод*, *ортодоксальний*, *ортопедія*, *ортофонія*, *партеногенез*, *патетика*, *пітекантрон*, *пітон*, *ритм*, *таласоїд*, *талом*, *театр*, *терапія*, *теза*, *тезаврус*, *теїзм*, *тема*, *теогонія*, *теологія*, *теорема*, *теорія*, *терми*, *тремос*, *терпентин*, *тимін*, *тіосульфат*, *торакс*, *тромб*, *трон*, *туя*; *Амальтея*, *Прометей*, *Талія* (муза), *Текля*, *Теофіл*, *Тесей*; *Бористен*, *Бритрея*, *Ітака*, *Лета*, *Термопіли* й ін.; літерами **т** і **ф** (порівняно нечисленні варіанти з **ф** неприродні, бо з'явилися після втручання до правопису позамовних чинників у рамках теорії та практики наближення української мови до російської): *анатема* (*анафема*), *апотеоза* (*апофеоза*), *аритметика* (*арифметика*), *дитирамб*

(дифірамб), етер (ефір), катедра (кафедра), логаритм (логарифм), міт, мітологія (міф, міфологія), марафон (марафон), ортографія (орфографія), ортоєнія (орфоєнія), Атени (Афіни), Атос (Афон), Гетсиманський (Гефсиманський), Голгота (Голгофа), Етіопія (Ефіопія), Картагена (Карфаген), Коринт (Коринф), Партедон (Парфенон), Теби (Фіви), Тесалія (Фесалія), Тракія (Фракія); Алена (Афіна), Голят (Голяф), Демостен (Демосфен), Естер (Есфер), Пітагор (Піфагор), Саваот (Саваоф), Теміда (Феміда), Темістокл (Фемістокл), Теокрит (Феокрит), Теофан (Феофан), Юдита (Юдіф); у власних іменах людей співіснують фонетичні варіанти, зумовлені різною традицією передавання цієї грецької фонемі: Опанас, Панас, Атанасій (Афанасій), Агатагел (Агафангел), Марта (Марфа), Матвій (Матій), Методій (Мефодій), Тадей (Фадей), Тимофій і Тимотей, Федір і Теодор, Теодосій, Тодось (Феодосій). Ще один приклад: «Наука по **катедрах** кульгала або дрімала» (І. Нечуй-Левицький).

15. Апостроф у загальних і власних назвах ставимо перед літерами **я, ю, є, ї** після приголосних **б, п, в, м, ф, г, і, х, к, ж, ч, ш, р**: б'ювет, б'юджет, б'юро, вестиб'юль, п'єдестал, п'юре, інтерв'ю, м'юзикл, курф'юрст, к'ювет, к'юре; В'юртемберг, П'ємонт, М'юнхен, К'яхта, Х'ярма, Рив'єра; Барб'юс, Б'юффон, П'єр, Женев'єва, М'юллер, Г'юнтер, Монтеск'є, Руж'є, Адабаш'ян; після кінцевого приголосного у префіксах і частинах складного слова: ін'єкція, ад'юнкт, ад'ютант, кон'юнктивіт, об'єкт, суб'єкт, пан'європейський, транс'європейський, фельд'єгер.
16. Не відмінюємо іменників з кінцевим **-о**, коли перед ним стоїть інший голосний: радіо, Онтаріо, Базиліо, Маріо; але пальто – пальта – пальтом – (у) пальті, т. с. б'юро, депо, кіно, метро, ситро, Анджемо, Роберто (пор. Гаврило, Кирило, Петро).
17. Нарешті, пропонуємо усунути усталену помилку. Пишемо ін'єкція, об'єкт, суб'єкт, траєкторія, тож і однокореневе **проект** (від лат. **projectus** – кинутий уперед) треба писати саме так, а не **проект**.

Коць А. Т. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 70-75.

Т. А. КОЦЬ
ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто сучасні тенденції літературної норми української мови. На основі аналізу мови сучасної преси, інших стилів літературної мови узагальнено основні напрямки лексичних змін.

Ключові слова: лексична норма, варіантність, синонімія словотворення.

Норма є об'єднувальним і зміцнювальним елементом складної структури літературної мови на всіх етапах її розвитку. Тому основною її ознакою є стабільність, яка спирається на традицію.

У періоди суспільних зрушень, на які особливо реагує лексична система мови, консерватизм літературної норми стає поняттям відносним. Починають діяти вимоги «гнучкої стабільності», визначені ще Празьким лінгвістичним гуртком [1]. Особливо активізується лексична варіантність, тобто функціональне вживання різних виявів тієї самої сутності, видозміни того слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Але, як вважає більшість лінгвістів (М.Жовтобрюх, С.Єрмоленко, О.Тараненко, К.Сербенська, Л.Струганець, В.Костомаров, К.Горбачевич та ін.) [2], явище варіантності є природним і невід'ємним атрибутом будь-якої літературної мови, рушієм розвитку її словотвірної системи. Хронологічно обмежена варіантність слова – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою (зникає – з'являється), потім з погляду критеріїв норми (нормативні – ненормативні) і лише після цього – із соціального і стильового боку. Явище варіантності зумовлює відкритість і гнучкість, смислове і формальне взаємопроникнення мовних елементів, неоднозначність способів вираження лексичного і граматичного значення. Проблема мовної норми і варіантності була об'єктом лінгвістичних досліджень ще з кінця XIX ст. З того часу і поширилася думка про варіантність як надлишковість у парадигматичній мовній системі. Пор. у О.О.Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового» [3].

У період 20-30 рр. ХХ ст. проблему варіантності широко досліджують українські лінгвостилісти (праці О.Курило, М.Сулими, М.Гладкого, А.Кримського, І.Огієнка та ін.). Вони розцінюють надлишок у парадигматиці мовної системи як наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектизмів, впливу різноманітних інтралінгвальних чинників. Підкреслюється і стилістичне навантаження варіантних форм лексичних одиниць: «...найменша фонетична зміна повинна надавати вислову нового відтінку»,— стверджує О.Курило [4].

У 60-ті рр. в українській мовно-літературній практиці виникла дискусія про шляхи відбору лексичних варіантів та їх кодифікації (статті на сторінках газети «Літературна Україна», журналу «Україна» та інших видань Б.Антоненка-Давидовича, М.Пилинського, М.Гурійчука, О.Пономаріва, Є.Кирилюка, Г.Кочура). «Укладачам словників рекомендується добре знати основні лексичні, синтаксичні та фразеологічні норми, вміти розрізнити, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне даній мові, а що штучно скальковане» [5].

Динаміка літературної норми виразно простежується на матеріалі сучасної преси, оскільки інформаційний простір розширюється, і критерієм утвердження літературної норми в сучасному комунікативному просторі виступає мовна практика. Мова преси засвідчує паралельне вживання варіантів, їх розподібнення або зникання.

З погляду мовної норми найбільш репрезентативними є морфологічні суфіксальні варіанти, які виникають унаслідок широкого використання внутрішніх мовних ресурсів, залучення потенціалу словотвірних афіксів. Функціонування дієприкметників на **-уч-ий (-юч-ий)** – дискусійна проблема останніх десятиліть – була об'єктом аналізу мовознавців ще ХІХ ст. Ця лексико-граматична категорія досі має різні визначення, кваліфікації й оцінки. Такі форми виникли в системі української мови ще в ХІІІ-ХV ст. Помітне їх уживання в книжній писемній, а потім і в літературній українській мові (мові класиків української літератури, періодиці кінця ХІХ ст.) [6]. А.Ю.Кримський ще в 1905 р. твердив про невідворотний процес зникання таких штучних форм і про повну їх загибель [7]. О. Синявський називав їх колишніми і такими, що вже зникли [8]. Надлишковими форми на **-уч-ий (-юч-ий)** вважала і О.Курило [9]. Як неоднозначний і складний кваліфікують їх статус у мові сучасні дослідники: «Склад ність полягає, зокрема, в тому, що ці дієприкметники є

незаперечним фактом мови, але в багатьох випадках штучність, книжність їх досить виразна. Крім того, суттєвим фактором є те, що в ряді дієприкметників на **-чий** створюється не милозвучне нагромадження глухих шиплячих **ш** плюс **ч**, повторення **ч** тощо» [10]. Існують у мові і власне українські продуктивні засоби словотворення. Це можна простежити у функціонуванні словотвірних варіантів *протестуючий* – *протестний*. *Протестуючий* (варіант закріплений літературною нормою 70-80-х рр.[11]) сучасна літературна норма не рекомендує як штучний дублет. Останніми десятиліттями замість нього активно вживається варіант *протестний*. Останній утворено за допомогою поширеного в українському словотворі суфікса **-н-**: «Наше сьогодні не може обходитись без *протестного* електорату, який є невід’ємним складником демократичного розвитку суспільства» (УМ [12], 2008, 22 квіт.). Проте не в усіх контекстах можлива названа заміна. Варіант *протестуючий* – це дієприкметникова форма, що передає вихідне конкретне дієслівне значення і має традицію вживання в літературній мові: «До стін будинку УР (українського радіо. – Т. К.) на Хрещатику, 26 не прийшло жодної живої *протестуючої* душі» (ЛУ, 2008, 13 берез.).

Форми на **-уч-ий** (**-юч-ий**) утримуються часто через відсутність іншого словотвірного варіанта з тим самим лексичним значенням, напр.: *лікуючий лікар* (це значення можемо передати лише підрядною конструкцією: *лікар, який лікує*), *діючий завод* (немає відповідника), напр.: «Не можу не запитати про спиртзаводи. Важко зрозуміти, чому при тій кількості спирту, яку виробляє область, ми маємо єдиний *діючий* горілчаний завод?» (УМ, 2008, 24 квіт.). Функціональна активність зазначеного дієприкметника зумовлена існуванням у мові потенційно можливих спільнокореневих синонімічних прикметників з відмінними значеннями: *діяльний* – «той, який виявляє енергію, силу, завзяття, сповнений ак тивної діяльності», пор. *діяльна людина*, *діяльний комітет*. Іншу лексичну сполучуваність мають прикметники *дійовий* і *дієвий* – «здатний робити вплив на що-небудь» (СУМ, II, 302) – *дієві заходи*, *дійова особа*.

На периферію мовного вжитку відходить дієприкметник *інтегруючий*, про що свідчать поодинокі приклади на зразок: «При цьому під час визначення пріоритетів акцент слід робити не на розвиток платформ, а на створення *інтегруючих* систем у галузі зв’язку, розвідки, систем уповільнення із максимальним розширенням технологічної участі української сторони» (ДТ, 2008, 8-14 берез.).

Таким чином, можна констатувати тотожність семантики слів *інтегруючий* та *інтегровальний*. Прикметник *інтегровальний* входить у літературну норму через мову ЗМІ і називає явища, які «самі інтегрують, діють як об'єднувальні чинники»: «*Інтегровальна* система передбачає... обприскування не всього поля, а тільки його країв, зменшення доз отрутохімікатів і їх чергування на одних і тих самих площах» (ДТ, 2008, 8-14 берез.). Зауважимо, що сучасними лексикографічними виданнями це слово не кодифіковане, не має традиції вживання в літературній мові. Проте його словотвірна модель відповідає законам української мови, мовна практика засвідчує народження в ньому дещо відмінного лексичного значення, що свідчить про розширення синонімічного ряду, розвиток мови.

Віддієслівний прикметник *інтегрований*, утворений за допомогою продуктивного в українській мові суфікса **-н-**, має значення: «комплексний; той, що ґрунтується на об'єднанні», тобто той, якого інтегрували, який зазнав дії інтегрування, пор. *об'єднаний*, *об'єднувальний*. Помітне розширення лексичної сполучуваності слова: *інтегрована система управління*, *інтегрований метод*, *інтегроване навчання*, *інтегроване управління*, *інтегрований підсумок*, *інтегрований антиінфляційний пакет*. Такі вислови поширені в мові сучасної преси: «Систематологія – наука про складні системи – свідчить, що в разі розпаду чи дезінтеграції системи найбільш живучими системами є ті, що меншою мірою були *інтегровані* в цілісну систему і мали відносно автономний характер» (ДТ, 2008, 8 берез.). Віддієслівний прикметник *інтегрований* частково проникає і в мову художньої літератури: «Останнє відкриття, – *інтегрований* підсумок якого здійснила ЕОМ кілька годин тому, хоч він [Юрій] теоретично й був готовий до нього, потрясло й збентежило» (Ю.Бердник).

Аналіз мови газет засвідчує вживання спільнокореневих поняттєвих синонімів до слова *інтегрований* – відіменникових прикметників *інтегративний*, *інтеграційний*. Усі вони є засобами вираження особливостей загального поняття, тобто передають різні додаткові смислові відтінки.

Як засвідчують лексикографічні видання, слова *інтегративний*, *інтеграційний* не завжди диференціювались, тобто функціонували як варіанти. Лексичне значення, закріплене за словом *інтеграційний* «той, що стосується інтеграції, об'єднувальний», наявне і в слові *інтегративний*, пор.: *інтеграційний процес* і *інтегративний процес*, *інтеграційна роль* і

інтегративна роль. Наприклад: «Нейтральний статус у принципі не відповідає сучасним світовим *інтеграційним процесам* і курсу України на входження у світове європейське співтовариство» (УМ, 1997, 18 лип.); «*Інтегративні процеси* Європи й Америки знаходять своє поширення і в країнах пострадянського простору» (ЛУ, 1998, 18 верес.).

Інтегративний (фіксується в словниках 90-х рр ХХ ст.) дедалі частіше позначає «суцільний, цілісний предмет або явище»: *інтегративна свідомість, інтегративна функція, інтегративна інформація, інтегративно-синтетичні тенденції*. Наприклад: «До головних цінностей ідеології консерватизму відносять *інтегративну свідомість* і традиційну мораль як основу збереження нації» (УМ, 2004, 19 квіт.); «... в умовах науково-технічної революції *інтегративно-синтетичні тенденції* в пізнанні світу реалізуються з особливою силою і виразністю» (ГУ, 2008, 21 верес.).

На прикладі спільнокореневих слів *інтегративний, інтеграційний, інтегрований, інтегрувальний* можна спостерігати розподібнення словотвірних варіантів, зміну їхнього мовного статусу. На цьому етапі розвитку літературної мови їх можна кваліфікувати як поняттєві синоніми, відтінки значення яких перебувають у тісному зв'язку з характером лексичної сполучуваності. Слово *інтегруючий* у цьому словотвірному ряді виявляється надлишковим.

На периферії мовного вжитку перебувають також дієприкметники *управляючий, тепловиділяючий*, натомість активізуються закріплені літературною нормою варіанти *керуючий* (також форма на *-юч-ий*), *теплопровідний*. Це свідчить про неможливість зникнення у цей період розвитку літературної мови форм на *-уч-ий (-юч-ий)*, з одного боку, і про пошуки власне українських засобів вираження – з другого. Ці процеси виразно простежуються на матеріалі мови ЗМІ: «Проте, на думку *керуючого* партнера компанії Astarov Lawyers (Київ) А.Астапова, тепер у компанії немає юридичних шансів оскаржити дії ДКЦПФР, оскільки претензії до реєстратора занадто серйозні» (ДТ, 2008, 8-14 берез.), «Після відкриття комплексу відбулася прес-конференція директора Чорнобильської АЕС Ігоря Грамоткіна, на якій він повідомив про вивантаження останньої *тепловидільної* збірки активної зони третього енергоблоку ЧАЕС» (УМ, 2008, 24 квіт.).

Екстралінгвальні чинники у 50-80-ті роки ХХ ст. сприяли поширенню не лише форм дієприкметника на *-уч-ий (-юч-ий)*, а й на *-ущ-ий* (непродуктивна модель прикметникового словотворення). Ці тенденції відбилися в мові

публіцистики, знайшли поширення і в художньому стилі. Однак не вийшли з ужитку і форми **-альк-**, **-лив-**, пор. у О.Гончара: «Коли він [Росовський] читав, то дивна річ, текст набирал у його вустах якогось мовби додаткового *значливого* змісту» («Берег любові»), У автора було право вибору, адже обидва варіанти – *значливий* і *значущий* були кодифіковані, але часто перемагало природне відчуття мови. Це й сприяє швидкому й безболісному поверненню слів, утворених за допомогою внутрішніх ресурсів мовної системи.

Поява нових реалій життя – це водночас пошук нових та активізація традиційних засобів вираження лексем і словотвірних моделей. Зокрема, сучасні різновиди побутової техніки, її елементи вимагають кодифікації потенційно можливих дієприкметників: *вбудовуваний* (у СУМі є лише *вбудований*), *вмонтовуваний* (у СУМі є лише *вмонтований*), *занурюваний* (у СУМі є лише *занурений*) та ін. Формант **-овуван-** чітко передає значення незакінченої дії: *вбудовувана* (*вмонтовувана*) *мікрохвильова піч*, *вбудовувана* (*вмонтовувана*) *поверхня плити*, *вбудовуваний* (*вмонтовуваний*) *холодильник*. Наприклад: «У магазинах мережі “Фокстрот” можна придбати пральні машини, газові та електричні плити, холодильники, *вбудовувані* холодильники з *вбудованою* морозильною камерою» (УМ, 2008, 1 листоп.). Такі дієприкметники можуть утворюватися лише від дієслів із значенням дії з акцентуванням її результату, неозначена форма яких визначена доконаним і недоконаним видом. Наприклад: *спростувати* – *спростований*, *спростовувати* – *спростовуваний*, *застосувати* – *застосований*, *застосовувати* – *застосовуваний*, *випробувати* – *випробуваний*, *випробовувати* – *випробовуваний* (усі ці форми зафіксовані в СУМі).

Дієприкметників із семантикою незавершеної дії в СУМі є всього шість [13], але нові реалії сьогодення сприяють значному розширенню цього ряду. Їх функціональна активність зумовлена ще й тим, що вона спрямована на заповнення «ніш», поки що не освоєних номінативним фондом української мови, а не на за міну вже наявного в мові [14].

У 90-ті роки ХХ ст. помітно активізувалися прикметники із суфіксом **-ов-**: *аеропортовий* (пор. *аеропортний*), *оперовий* (пор. *оперний*), *полюсовий* (пор. *полюсний*). Цих форм немає у Словнику української мови, їх не фіксує і «Словарь украинского языка» Б.Грінченка (К., 1907-1909). Проте деякі з них вжито у творах українських класиків, наприклад: «Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і *оперових*

будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів» (М.Грушевський). Слово *оперовий* набуло статусу нормативного прикметника, оскільки кодифіковане сучасними орфографічними словниками [15].

Зважаючи на багатозначність формантів **-ов-**, **-н-** у граматичній структурі прикметників, можна вважати потенційно нормативними й інші відсубстантивні прикметники із суфіксом **-ов-**: *аеропортовий*, *виставковий*, а також прикметники, які в СУМІ мають ремарки *рідковживане* або *застаріле*: *парадовий* (пор. *парадний*), *смоловий* (пор. *смолистий*), *гранітовий* (пор. *гранітний*). Це слова з абсолютно нейтральною книжною семантикою, яку до 80-90-х рр. ХХ ст. ще передавав суфікс **-ов-**. Високий ступінь функціональної активності суфікса **-ов-** / **-єв-**, характерний для мови науки, виробництва, як засвідчують О.К.Безпояско і К.Г.Городенська, поступово згасає, і словотвірні моделі, у складі яких він наявий, набувають загального літературного вжитку [16].

Мовна кодифікація розглянутих лексичних одиниць є лише питанням часу. Адже відомо, що її основними підставами є: 1) мовний узус (загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження); 2) відповідність цього мовного вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичних змін); 3) суспільне визнання і схвалення наявного мовного узусу. Вхідження в літературну норму нових словотвірних варіантів, синонімів, активізація потенційних граматичних, стилістичних ресурсів свідчать про життя і постійний розвиток мови.

1. Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка // Пражский лингвистический кружок. — М., 1987. — С. 381.
2. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 1970. – С. 3; Українська мова. Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej. – Opole, 1999. – С. 227; Тараненко О.О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. – 2006. – № 2–3. – С. 55; Сербенська О.А. Мова української преси: стан вивчення, проблеми, завдання // 36. праць Наук.-дослід. центру періодики. – Л., 1993. – Вип. 1. – С. 192; Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. — Тернопіль, 2002. — С. 12; Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи (из наблюдений над речевой практикой масс-медиа). — М., 1994. — С. 21; Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. — Ленинград, 1978. — С. 6.

3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М. ; Ленинград, 1841.– Т. 4.– С. 142.
4. Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. – К., 1928.– С. 5.
5. Антоненко-Давидович Б. Спільно сіяти, спільно полоти // Літ. Україна. – 1965. – 5 берез. – С. 3.
6. Жовтобрюх М. А. Зазнач. праця. – С. 93.
7. Кримський А. Про нашу літературну мову // Літ.-наук. вісн. — Л., 1901. – Річник 4. Т. 16. — С. 40.
8. Синявський О. Норми української літературної мови. – К., 1931. – С. 83.
9. Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. – К., 1928. – С. 12.
10. Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 175.
11. Див.: Словник української мови : В 11 т. – К., 1970-1980 (далі – СУМ).
12. Тут і далі застосовуємо такі скорочення періодичних видань: УМ– «Україна молода», ЛУ – «Літературна Україна», ГУ – «Голос України», ДТ – «Дзеркало тижня».
13. Див.: Інверсійний словник української мови. – К., 1985.– С. 327.
14. Тараненко О.О. Нормативні тенденції в сучасній українській мові і явище варіантності // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук праць. – К., 2007.– Вип. 7.– С. 33.
15. Див., напр.: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. – К. ; Ірпінь, 2003. – С. 673.
16. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфемка української мови. – К., 1987. – С. 147.

П.О.СЕЛІГЕЙ

НАУКОВИЙ ЖАРГОН ОЧИМА ПИСЬМЕННИКІВ І ФІЛОСОФІВ

У статті розглянуто критичні оцінки, які давали письменники та філософи різних часів і народів малозрозумілому науковому мовленню. Ці оцінки засвідчують, що проблема науко вого жаргону лишається незрілою вже не одне століття.

Ключові слова: науковий стиль, науковий жаргон, ставлення до мови.

Якщо історія, структура та побутування мови – традиційні предмети мовознавства, то такий предмет, як ставлення людей до мови, потрапив у поле зору лінгвістів порівняно недавно. Найбільше цим зараз опікується соціолінгвістика. Проте інші галузі теж могли б унести свою лепту в цю нову й перспективну сферу досліджень.

Скажімо, історична стилістика вивчає, як змінювалися функціональні стилі мови упродовж їхнього існування – від зародження до сучасності. Повноправним напрямом її досліджень міг би стати й розвиток уявлень про ці стилі. Як приклад таких досліджень пропонуємо розвідку про те, як письменники та філософи різних часів і народів ставилися до наукового жаргону.

Науковий жаргон ми визначаємо як спотворену форму наукового мовлення, покликану надати неістотним або неновим ідеям видимості важливості й новизни. Йому властиві багатослів'я, зловживання термінами й запозиченнями, заскладна будова речень і, як наслідок, – малозрозумілість.

На перший погляд науковий жаргон здається чимось випадковим, неістотним і навіть курйозним. Але це тільки тому, що його досі серйозно не досліджували. Аналіз літературно-філософських джерел переконує, що стилістично дефектні наукові тексти – не таке вже й рідкісне явище. З'явилося воно не вчора, а має давнє історичне коріння.

Оцінки письменників і філософів не є, строго кажучи, фаховими лінгвістичними оцінками. Проте хіба цим людям можна закинути некомпетентність у питаннях стилю? Їхні погляди саме й цікаві як зразок сприйняття мовного явища певним суспільним прошарком. Огляд їхніх оцінок

дає змогу показати науковий жаргон у ретроспективі та в ширшому соціокультурному контексті.

У художній літературі найперші згадки про науковий жаргон належать, очевидно, добі Відродження. Один з улюблених мотивів тогочасних письменників – висміювання догматичної теології.

Головна героїня трактату Еразма Роттердамського «Похвала Глупоті» так говорить про мову богословів: «Я й сама не раз сміялася з тих добродіїв, які вважають, що чим більш по-варварському і грубо белькочуть вони, тим вони мудріші... Та вони навіть пишаються з цього, бо вважають, що коли їх не розуміє простолюд, то їхня мова дуже глибокодумна». Недалеко від богословів пішли й ритори, для яких верх витонченості – «уміння густо мережати латинські про мови грецькими дотепами чи висловами». Коли ж бракує й чужомовних слів, вони «вишукують десь у напівзотлілих од часу рукописах кілька застарілих слів і цим ще більше напускають читачеві туману» [2].

Німецька анонімна пародія XVI ст. «Листи темних людей» піднімає на глум схоластичні розумування кліриків. Один з дописувачів, Фома Кандиба, переймається «важливим» питанням: чи можна про одного вченого говорити, що він «член десяти університетів», коли той самий член не може належати кільком тілам і чи не правильніше було б цьому вченому сказати про себе: «Я – члени десяти університетів» [3].

Ф. Рабле в романі «Гаргантюа та Пантагрюель» пародіює мудровані назви «прегарних» книжок із бібліотеки абатства святого Віктора: «Про розгризання свинячого сала у трьох книгах, твір вельмишановного брата Любена, духівника провінції Верзіння», «Десять тижнів дебатів на Константському соборі над закрутистим питанням: Чи може Химера, гудучи в порожнечі, поглинути вторинні інтенції?», «Молитвобубоніння у братів целістинців», «Зубоклацання у гольтіпацтва», «Всрацідлубання по-хірургічному» [4].

Відомий памфлет Дж. Свіфта «Казка бочки» [5] скерований передусім проти церковників. Проте в багатьох розділах майстерно спародійовано наукоподібну, педантичну манеру письма тогочасних учених – авторів численних «трактатів». Дж. Свіфт відтворює розлогі мудрування про священне походження інституту критики у вигляді довжелезної плетениці цитат, почасти справжніх, почасти вигаданих. При цьому показує, що за таким нанизуванням слів ховаються порожнеча й убозтво думки. Автор передбачав, що начотництво в науці зникне ще нескоро.

Із ХІХ ст. на терени Російської імперії масово потрапляє німецька філософська література й починає впливати на книжні стилі російської мови. В.В.Виноградов так описав наслідки цього процесу: «Поряд із потягом до захаращення літературної мови зайвими запозиченнями,... розвивається манера штучно-книжного, синтаксично заплутаного викладу. Описова, пишномовна фраза затуляє просту назву предмета, поняття. Терміни відриваються від речей. Павутиння фраз оповиває дійсність» [6].

Як ставляться до цього російські письменники? Чи може такий стиль правити за зразок для розвою літературної мови? Публіцист і видавець М.І.Греч обурено пише про «дику, темну, незрозумілу й безглузду мову, яка вдирається в на шу словесність під іменем філософської, й полягає у псевдонаслідуванні стилю філософів німецьких, і не має ані глузду, ані сенсу» [7]. Поет і критик П.А.Вяземський нотує: «Вплив німецької мови й німецької фразеології, там, де він у нас трапляється, виявляється шкідливим. Німці любляють блукати й відшукувати собі дорогу в тумані й у звивинах переплутаного лабіринту. Темна фраза для німця – знахідка, головоломна гімнастика взагалі німцеві до вподоби. Французи любляють і любляли ясний день і бити, велику дорогу. Російській мові теж потрібні ясність і рівний гостинець» [8]. Доречно відзначити, що німецьких філософів неоднозначно сприймали й на самій батьківщині. Г. Гайне називає їхні праці наскільки ґрунтовними, настільки ж і незрозумілими, додаючи: «Яка користь народу від зачиненої житниці, коли немає до неї ключів?» [9].

Російсько-німецький філософський жаргон [10] висміяв М. В. Гоголь у другому томі «Мертвих душ». Чичиков, оглядаючи книгозбірню полковника Кошкарьова, натрапляє на книжку «Філософія, в сенсі науки». Поряд стояли шість томів під назвою «Пропедевтичний вступ до теорії мислення в їх спільності, сукупності, сутності та в застосуванні до зрозуміння органічних начал обопільного роздвоєння суспільної продуктивності». І далі: «Хоч яку книгу розгортав Чичиков, на кожній сторінці – прояв, розвій, абстракт, замкнутість, зімкнутість, і чортзна-чого там тільки не було» [11]). Сам цей полковник Кошкарьов, ставши поміщиком, завалив господарство, зубожів, зате створив «ідеальну» систему управління маєтком у вигляді присутствених місць, комісій, підкомісій і документообігу між ними.

Чимало дошкульних стріл у незграбну книжну мову випустив прозаїк і сходовознавець Й.І.Сенковський. За часів формування російської літературної

мови він обстоював легкий стиль із короткими реченнями, критикуючи громіздкий, із задовгими періодами виклад.

Росіянин, уважав Й.І.Сенковський, зазвичай «мислить коротко, висловлюється стисло, пропускає всі зайві думки, перестрибує через усі маленькі паркани думки, і прагне прямо до мети» [12], невимушена російська мова «полюбляє говорити швидкими, короткими реченнями, і пов'язує їх суворою логічною послідовністю думок, а не всілякими сполучниками» [13]. Натомість багато-хто вполював витягувати важкі фрази «на величезні дистанції, куди око не сягне, думка не залетить», склеюючи їх сполучниками «бозна-якого століття й мови» – *ибо, кой, а потому, а посему*. «За допомогою цих негодящих слів вони так скалічили російську мову, що створили для себе окремий книжковий діалект, ... діалект, ані зворотами, ані періодом, ані розташуванням слів, ані логікою, ані гармонією, ані кольором, ані рухом, нічим не схожий на те, що ми бачимо в нашій природній російській мові» [14]. Прагнення витягувати всі речення «на півтора аршина довше ідей, які вони висловлюють» Й.І.Сенковський називав *довгоумством*. Звичку насичувати виклад важкими й довгими фразами він приписував мотиву «задля звітності», і теж добачав тут вплив німецького періоду, який «каменем лежить на грудях нашої мови й не дозволяє йому рухатися вільно й поготів мати свою національну ходу» [15].

В Україні шляхами розбудови літературної мови переймався І.С.Нечуй-Левицький, який закликав узяти за взірець книжної мови «язик сільської баби з її синтаксисом». Звісно, з висот сьогодення цей заклик бачиться суб'єктивним і навіть примітивним. Проте не забуваймо, що живе народне мовлення письменник вивищував саме на тлі незграбного стилю, поширеного в тогочасній літературі: «Замість довгих книжних періодів (у німців часом завдовжки з листок), котрими ніколи не говорив ні один народ на світі, народна річ вносить у книжки рубану, уривчасту мову, швидку, шпарку й живу, як сама життя. Нехай про одно те саме діло розкаже вчений чоловік таки українським язиком і про те саме діло розкаже сільська цікава баба. Вчений чоловік безперемінно буде сукати довгі стрічки по книжному звичаю, а сільська баба так чесне язиком, як кресалом, що аж посипляться іскри поезії» [16]. Якщо відкинути надмірну категоричність, у позиції І.С.Нечуя-Левицького залишиться цілком слушна думка про те, що між книжною та розмовною стихіями не повинно бути непрохідного муру. Зрештою, в історії української літературної мови взаємодія цих двох стихій була природною й приводила до їх взаємозбагачення.

Упродовж XIX ст., коли більшає кількість наукових публікацій, письменники діляться думками про «мовне обличчя» наукового стилю. Визнаючи безперечну суспільну вагу науки, вони разом із тим закидають ученим стилістичне недбальство, брак ясності й доступності.

Ось деякі характерні думки. А.П.Чехов: «Наші пани геологи, іхтіологи, зоологи та інші страшенно неосвічені люди. Пишуть такою суконною мовою, що не лише нудно читати, а навіть часом доводиться фрази переробляти, щоб зрозуміти. Зате важливості й серйозності хоч залийся. По суті, це свинство» [17]. І.Я.Франко: «...Учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватись мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою звичайною, витвореною історично, привичною для нас» [18]. Ф.М.Достоевський: «У наш час... уважають собі за особливу честь неясність, важкість і кучерявість стилю, імовірно гадаючи, що все це сприяє глибокодумності» [19]. М.В.Гоголь: «Не можна уявити, не відчувши, який шкідливий вплив виникає від того, якщо стиль професора в'ялий, сухий і не має тієї жвавості, яка не дає думкам ані на хвилину розсипатися. Тоді не врятує й сама вченість: його не будуть слухати» [20].

Гостро критичні оцінки давав Л.М.Толстой. «Нам здається, – писав він, – що наука лише тоді наука, коли людина... розводить на особливому науковому жаргоні туманні, самій їй напівзрозумілі теологічні, філософські, історичні, юридичні, політико-економічні мережива умовних фраз...» [21]. Він називає інтелігентів безсилимими людьми, що заплуталися у своїх неясних поняттях, виражених ще більш неясними словами: «І ці люди хочуть просвітити народ тією порожньою, бундючною і громіздкою балаканиною, яка зветься в них наукою та освітою» [22]. З наукових текстів, на думку Л.М.Толстого, чимдалі більше витісняють людську мову. Натомість «запановує науковий волапюк, який відрізняється від справжнього волапюку лише тим, що справжній волапюк називає реальні предмети й поняття, а науковий – нереальними словами називає нереальні поняття» [23].

У XX ст. письменники з різними художніми цілями стилізують науковий жаргон, пародіюють властиві йому штампи та кострубатості. Серед зарубіжних назвемо М.Твена (повість «Три тисячі років серед мікробів»), Дж. Джойса (роман «Улісс»), К.Чапека (роман «Війна із саламандрами»), Т.Манна (роман «Пригоди авантюриста Фелікса Круля»), З.С.Паперного (фейлетон «До питання про золоту рибку»). Серед українських – Ю.О.Івакіна (гуморески «Піп та

собака», «Герострат»), П.А.Загребельного (роман «Розгін»), О.Ф.Чорногуза (роман «Аристократ із Вапнярки») тощо. Як зразок стилізації наведемо уривок з роману П. А. Загребельного «Розгін»:

«У найзагальнішому вигляді її [математизацію – *авт.*] можна визначити як універсальну процедуру, що полягає в такому. Теоретичне зображення явища, тобто огрублена, схематизована й ідеалізована імітація нашої уяви, концептуальних уявлень певної наукової галузі, геометричних структур тощо. Дуже часто теоретичні зображення, побудовані з допомогою засобів однієї галузі, припускають імітацію засобами інших галузей. Відтворення теоретичних побудов одної галузі засобами іншої називають застосуванням першої до другої. Скажімо, якщо теоретичні структури хімії передано концептуальними засобами фізики, йдеться про фізикалізацію хімії. Такий же смисл вкладається в слова про арифметизацію класного аналізу, геометризацію алгебри, кібернетизацію біології та ін. У цьому розумінні вживається термін математизація» [24].

Термін *новомова* Дж. Орвелл запровадив у романі «1984» (1949), але відповідне явище описав раніше – в есе «Політика й англійська мова» (1946) 25. Прозаїк із тривогою відзначає занепад мови, бо її дедалі частіше використовують задля маніпуляцій, як засіб не виражати, а приховувати думку. Це стосується не лише політичної, а й наукової комунікації (Дж.Орвелл критично цитує англійських професорів). Автори мислять поверхово, недбало організують думки, неточно добирають слова, уникають конкретики й образів, здатних прояснити суть тексту. Замість простих дієслівних присудків уживають «розщеплені» присудки, замість герундіальних зворотів – номінальні, замість активного стану – пасивний. Найбільше мовлення потерпає від засилля беззмістовних слів і зворотів – штампів. Нанизувати їх нескладно, адже вони звільняють від необхідності думати самому. «Поганих авторів, – пише Дж.Орвелл, – надто в галузях науки, політики й соціології, переслідує думка, що латинізми й грецизми шляхетніші за слова давньоанглійського походження» 26. Лавина латинізмів застилає предмети, стираючи їхні обриси й приховуючи деталі. «Ніколи не вдавайтеся до чужих або наукових слів, і до жаргону теж, якщо можете підшукати відповідник з розмовної мови» – радив Дж.Орвелл [27]. Він був певен, що новомову в політиці й науці можна здолати, якщо критикувати й висміювати авторів, які нею пишуть.

У СРСР увагу до спотворення мови привернула книжка Корнія Чуковського «Живий як життя», у якій він охрестив бюрократичний жаргон словом *канцелярит* [28]. Ішлося, однак, і про недолугий стиль наукової літератури: канцелярит «укоренився... й у шкільні підручники, й у критичні статті, й навіть, хоч як це дивно, в дисертації, особливо з гуманітарних наук» [29]. Як можна, дивувався автор, писати про літературних класиків, справжніх майстрів слова, суконними й недорікуватими фразами, як-от *лінія відсутності, фронт нерозуміння, у силу слабкості світогляду, смуга застою, показ Пушкіним* тощо. Корній Чуковський припускав, що канцелярит розквітнув десь із середини 1930-х років, і відзначав, що на початок 1960-х уже почав занепадати [30]. Проте, як ми бачили, канцелярит у науці з'явився набагато раніше, а пізніше не тільки не занепадав, а розквітнув іще більше.

Із письменників початку ХХІ ст. наведемо думку американського прозаїка Д.Ф.Воллеса: «Вважаю англійську наукову мову [31] не стильовим різновидом, а безглуздим спотворенням літературної мови. Вона мені огидна навіть більше за пишномовну незв'язність президентських промов... або калічені розпатякування діловим жаргоном» [32]. Д.Ф.Воллес підозрював, що тексти затемнюють науковці, невпевнені в собі: у такий спосіб вони силкуються зажити слави інтелектуалів. Науковий жаргон письменник порівнював до ракової пухлини, що дала метастази й у гуманітарні, й у художні тексти [33].

Завершимо огляд письменницьких оцінок цитатою П.А.Загребельного: «Від нашого недавнього минулого ми одержали в спадок безліч другорядних кандидатів і навіть докторів наук, які вкрай примітивно мислять і ще примітивніше пишуть» [34].

З одного боку, всі ці несхвальні оцінки можна потрактувати як суб'єктивні. Адже якщо науковий текст незрозумілий письменникові, це не означає, що він незрозумілий іншим, що він неправильний і непотрібний. З другого боку, оцінки належать літературним класикам – найосвіченішим людям свого часу, людям, яким не відмовиш у мовному смаку, загостреній чутливості до слова. Через це маємо визнати, що раціональне зерно в їхніх міркуваннях є.

Критичні оцінки можна було б пояснити тим, що науковий стиль упродовж ХІХ ст. саме формувався, його норми й комунікативні якості ще не усталилися і більшість його зразків справді стояла далеко від вимог стилістичної досконалості (як ми її розуміємо сьогодні). Тим-то письменницька

критика була корисною, бо допомагала вченим шліфувати своє мовлення, а мовознавцям підказувала орієнтири для нормування наукового стилю. Але ми бачимо, що критика наукового жаргону лунала й у ХХ ст., коли науковий стиль уже більш-менш сформувався. Більше того, ця критика лишається актуальною й тепер.

Проблема наукової мови, її ясності й точності привертала увагу також багатьох філософів. І це зрозуміло. По-перше, гносеологія передбачає аналіз мови як засобу пізнання. По-друге, філософія оперує поняттями високого рівня узагальнення, часто – умоглядними, розмитими, що створює сприятливий ґрунт для неясності й термінологічної плутанини. Не заглиблюючись у суто філософську проблематику, простежимо, як оцінювали недоладне й малозрозуміле фахове мовлення філософи.

Першу розгорнуту критику зловживань мовою знаходимо в Дж.Локка [35]. Він уважав, що перед тим, як міркувати про засади правильного пізнання, доцільно проаналізувати практику мововжитку. Цей аналіз показує, що мова допускає безперешкодне жонглювання абстракціями й неточними словами, а тому її важко назвати досконалим знаряддям пізнання. Але винна в цьому не тільки мова. Неясність і плутанину в поняттях Дж.Локк ставить на карб і самим мовцям, які: 1) вживають слова, не маючи в голові відповідних понять; 2) не розуміють значення слів; 3) називають словами «нетверді» й плутані поняття; 4) уживають слова в незвичному значенні чи контексті. Як приклад Дж.Локк наводив хаотичне, необдумане використання термінів *субстанція, безконечність, вроджені ідеї*. Зазвичай мовні зловживання виникають ненавмисно: через брак знань, неухважність, невисоку культуру мислення. Проте від проникливого ока філософа не приховалися й корисливі мотиви. Оскільки термінологічні спекуляції нерідко справляють враження глибокої істини, вони є найлегшим способом захистити нісенітницю й домогтися незаслуженої слави [36].

Дж.Локк чи не найпершим підкреслив важливість комунікативних якостей мови. Вона має не просто повідомляти думки й передавати знання, а робити це якомога легше й швидше. Якщо мова не виконує цієї функції – нею зловживають [37]. Як із цим боротися? Англійський філософ радить точно вживати слова, обумовлювати їхні значення, послідовно дотримуватися цих значень, уникати слів, за якими не стоять поняття. У такий спосіб люди

зможуть позбутися помилкових поглядів. Мова, уважав Дж. Локк, покликана примножувати знання, а не затягати істину туманом.

Низька стилістична й термінологічна культура деяких філософських текстів давала підстави взагалі виводити ці тексти за межі науки. Так, К.А.Гельвецій уважав схоластичну метафізику не наукою, а «невтямним жаргоном» [38]: «Вона тішить тільки хибний розум, що пристосовується до безглузвих висловів; тільки неука, що слова бере за речі; тільки шахрая, що хоче людей морочити. Людина розумна зневажає її» [39]. Будь-яку не сперту на досвід метафізику К.А.Гельвецій називав мистецтвом зловживати словами. Д.Г'юм теж уважав, що метафізичні роздуми тривалий час дискредитує «незрозумілий жаргон», який робить філософію туманною, непроникною, хоч і надає їй подоби науки й мудрості. Єдиний універсальний засіб здолати його – точне й правильне міркування [40]. Для Е.Б. де Кондільяка брак ясності – серйозна перешкода на шляху до істини. Філософ пише про хибний синтез, який «обплутує істину купою неясних понять, думок, помилок і створює собі жаргон, який приймають за мову наук і мистецтв» [41]. «Немає такої гіпотези, хоч і якої невтямної, що її не можна було б захистити, користуючись цим жаргоном» [42].

На думку А.Шопенгауера, науковим жаргоном «можна цілими днями говорити, нічого не сказавши» [43], а суть його розкриває арабська приказка «Шум млина я чую, а борошна не бачу» [44]. Серед авторів малозрозумілих текстів найбільше перепало Г.Гегелю. Його філософію А.Шопенгауер без зайвих церемоній назвав нісенітницею, безглуздя, а його самого – бездарним і нахабним дурисвітом [45]. А.Шопенгауер обурювався, що розрекламоване університетами гегелівське вчення ввергло Німеччину в стан здичавіння та філософського безкультур'я, і пророкував, що в майбутньому воно залишиться пам'яткою німецькій дурості [46].

Роздратована критика А.Шопенгауера навряд чи цілком слушна, бо в гегелівській концепції він до ладу не розібрався. Щоправда, не тільки з власної вини, адже Г.Гегель, якщо зважити на мовне оформлення його праць, особливо й не намагався бути зрозумілим, у нього важко знайти щось викладене ясно [47]. Доречно зауважити, що сам А.Шопенгауер прагнув бути антиподом свого ідейного супротивника як у філософських ідеях, так і у викладі цих ідей. Його *magnum opus*, книгу «Світ як воля й уявлення» відомий історик німецької філософії А.В.Гулига оцінив так: «Яскраво написана, вона вигідно відрізнялася

від суконної прози професійного німецького гелертерства» [48]. Порівняймо також оцінку Ф.Ніцше: «Я розумів його так, наче він писав для мене» [49].

Серед російських мислителів XIX ст. «непроникність» наукових текстів найбільше непокоїла О.І.Герцена. Він уважав, що наука «навмисно говорить мовою незрозумілою, щоб за лісом схоластики приховати сутність основних думок» [50]. Цією мовою вона «наскільки висловлювалася, настільки ж і ховалася» [51]. Штучність і важкість наукової мови О.І.Герцен пояснював двома причинами. По-перше, наука довго розвивалася в академіях, осторонь життя, мало зважаючи на практичні потреби («Наука на палкі просьби про хліб подає каміння» [52]). По-друге, в минулому нові наукові істини суспільний загал часто сприймав неоднозначно, якщо не вороже. Тим-то вчені боялися бути зрозумілими їм, щоб уникнути переслідувань, мушили зберігати наукове знання в таємниці. Звідси – герметичність їхнього мовлення.

І хоч відтоді, веде далі О.І.Герцен, ставлення до науки поліпшилося, каста вчених і досі «оточує науку лісом схоластики, варварської термінології, важкою і потворною мовою» [53]. Молоді філософи не перекладають чужі терміни, а переносять їх у російські тексти живцем, додаючи лише питомі закінчення. Пишучи про філософські кола середини XIX ст., О. І. Герцен зауважує: «Ніхто в ті часи не відрікся би від отакої фрази: “Конкресцирування абстрактних ідей у сфері пластики являє собою ту фазу самошукаючого духу, в якій він, визначаючись для себе, потенціюється з природної іманентності в гармонійну сферу образного усвідомлення в красі”. Цікаво, – пише далі автор, – що тут російські слова... звучать ще іноземніше, ніж латинські» [54].

О.І.Герцен самокритично визнавав, що й сам замолоду вдавався до такого стилю. В.Г.Белінський оцінював його ранні «Листи про вивчення природи» як написані «тарабарською мовою». За словами критика, якщо він щось і зрозумів у «Листах», так це тільки тому, що має за собою «десяток нещасних років колобродства німецькою філософією» [55]. Згодом мова О.І.Герцена зазнала показової еволюції, і його твори зрілого періоду заслуговують на високу стилістичну оцінку.

У середині XX ст. заплутаність і малозрозумілість філософських текстів привели до «повстання проти метафізики» й появи цілого напрямку – лінгвістичної філософії. Його ключовою фігурою був австро-британський мислитель Л.Вітгенштайн. Інженер за фахом, він не терпів неясностей і

невизначеностей, а тому прагнув отримати у філософії, якою сильно зацікавився, такі ж строгі результати, що й у природничих науках.

Джерело неясностей він убачав не так у плутаному мисленні, як у мові. Через свою нечіткість, ускладненість, двозначність вона затемнює логічну форму думки, змішує правильні й безглузді висловлювання: «Мова маскує думку. І маскує так, що із зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки» [56]. Мова породжує безліч псевдопроблем, на які філософи марнують час і зусилля: «Більшість питань і суджень... зумовлені тим, що ми не розуміємо логіки своєї мови» [57]. Якщо попередники зводили появу філософських помилок і неясностей до невмілого вживання мови (власне, до мовлення), то у Л.Вітгенштайна неясність випливає з непристосованості самої мови (як системи) обслуговувати абстрактне мислення, адже генетично вона призначена для повідомлень про конкретні факти. Тобто, помилки породжує сама структура мови, її глибинна граматики.

Щоб усунути з метафізичних роздумів неясні поняття й вислови, Л.Вітгенштайн закликав до аналізу й критики мови: «Мета філософії – логічне пояснення думок... Філософія повинна пояснювати й чітко розмежовувати думки, що звичайно бувають доволі темні й невиразні» [58]. З недосконалості природної мови випливає його ідея створити ідеально-правильну наукову мову, яка б не допускала згаданих псевдопроблем і давала змогу втілити настанову «Усе, що взагалі можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна вповісти, можна вповісти ясно» [59].

Пізніше Л.Вітгенштайн пересвідчився, що спроба збудувати «ідеальну» наукову мову помилкова і нездійсненна. Він переглядає свою позицію й корінь метафізичних псевдопроблем починає вбачати в порушенні правил повсякденного слововжитку. Більш перспективним тепер йому видається аналіз природної мови. Філософія має зосередитися на її логічних і смислових відтінках, долаючи складнощі в кожному конкретному випадку. У результаті мають оприятитися приховані нісенітниці й псевдопроблеми зникнуть самі собою. Найвищим критерієм осмисленості речень Л.Вітгенштайн оголошує розмовне вживання слів. Саме з таких слів і мають складатися філософські пояснення.

Лінгвістична філософія, хоч і не досягла заявлених цілей, лишила глибокий слід як у філософії, так і в науці в цілому. Вона обґрунтувала вимогу вживати мову чітко, строго, осмислено. Вітгенштайнова теза «Усе, що взагалі

можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна вивісти, можна вивісти ясно» утвердилася як важлива методологічна засада наукового дослідження. Не менш важливою ця теза видається і як критерій стилістичного аналізу наукової мови.

Інший австро-британський мислитель ХХ ст. К.Поппер відомий як теоретик «відкритого суспільства» й критик його ворогів – апологетів «закритого суспільства». Серед останніх опинився Г.Гегель: з його вчення про державу, на думку К.Поппера, вирости тоталітарні режими ХХ ст. Гегелівську філософію він, услід за А.Шопенгауером, уважав «інтелектуальним шахрайством» [60]. К.Поппер заперечував пізнавальний потенціал гегелівської діалектики, а його філософію тотожності називав «безсоромною грою слів» [61]. Щоб читач не сприймав його «пишномовний і містифікований жаргон» усерйоз, К.Поппер наводить зразок гегелівської «тарабарщини»:

«Звук – це зміна конкретного стану ізольованості матеріальних часток і його заперечення – так би мовити, суто абстрактна або ідеальна ідеальність цієї конкретності. Та ця зміна, відповідно, є сама по собі безпосереднім запереченням конкретного матеріального існування; тому вона є реальною ідеальністю питомої ваги і зчеплення, тобто теплотою. Нагрівання тіл, що звучать, як від удару, так і від тертя, є проявом теплоти, яка виникає уможливно разом із звуком» [62].

Що криється в цьому пасажі? Глибина й насиченість думки чи щось інше? К.Поппер пропонує уважніше вчитатися в останнє речення, в якому «Гегель розкриває сам себе». Речення буквально означає: «Нагрівання тіл, що звучать... є теплотою разом із звуком» [63]. К.Поппер припускає, що Г.Гегель писав важко зрозумілою мовою навмисне, а поширенню його ідей сприяв авторитет пруської держави, якій філософ віддано служив. Успіх Г.Гегеля породив у суспільно-політичному житті інтелектуальну й моральну безвідповідальність, нову добу, «що нею правлять магія пишномовних слів і сила жаргону» [64]. Боротьбу з «поверховим жаргоном» К.Поппер уважав справою наскільки важкою, настільки ж і нагальною [65].

До найбільш «темних» і «нечитабельних» мислителів ХХ ст. зазвичай відносять М.Гайдеггера. Його тексти, особливо повоєнного періоду, сповнені складної, надзвичайно заплутаної термінології, у якій годі розібратися навіть тим, для кого німецька – рідна мова. Утім, ці складнощі випливають із новаторства його онтології та місця мови в ній.

М.Гайдеггер розрізняє два буття: несправжнє, яке ототожнює зі світом зовнішніх речей та явищ, і первинне, глибинне, істинне, яке тепер забуте, майже втрачене. Прослідки останнього збереглися хіба що в першоджерелах культури – мистецтві, поезії й особливо в мові. «Лише там, – пише філософ, – де для речі знайдено слово, річ – це річ. Лише так вона є» [66]. Слово надає речі буття, немає слова – немає й речі. Тому мова є оселею справжнього буття. Щоб пізнати це буття, треба навчитись уважно прислухатися до того, що «говорить мова», треба «вслухатися в мову». М.Гайдеггер руйнує традиційний поняттєвий спосіб мислення, прагне відродити первозданну дологічну мову, яка відбиває міфологічне сприйняття світу і яку витиснуло сучасне наукове мислення. Саме в таку нерозчленовану, синкретичну мову філософ і закликає «вслухатися».

Химерність текстів М. Гайдеггера – від того, що він намагається говорити «не мовою», а «від імені мови». Його думка настільки виривається вперед, що традиційний філософський інструментарій не годен відтворити її в усій точності й повноті. Тим-то мислитель, експериментуючи з мовою, розбудовує власну по няттєво-термінологічну систему. Вільно оперує коренями й афіксами, користується з легкості німецького словоскладання, наділяє новотвори й давні слова особливим сенсом, іноді – шляхом ускладненої метафоризації. Попри стереотипи, уникає запозичень і не цурається діалектизмів. Окремі ключові терміни використовує в кількох значеннях, нерідко – одночасно. Деякі слова, як-от *Philosophie*, *Ontologie*, навмисно не вживає, для інших створює заміники (замість *Mensch* «людина» – *Dasein* «існування, буття»). Займенники, прислівники, прийменники, сполучники під його пером субстантивізуються. Авторськими є його синтаксис і пунктуація. Оскільки мова, уважає М.Гайдеггер, у своєму справжньому вигляді збереглась у внутрішній формі слів, він часто вдається до етимологізування, вживає слова не в сучасному сенсі, а в першозначенні. Дефіс, поставлений у середині слова, виявляє його етимологічну структуру, відокремлює семантично значущі частини й надає слову інакшого значення.

Т.Адорно, сучасник і опонент М.Гайдеггера, у книзі «Жаргон справжності» [67] розкритикував поширення його мови в духовному житті Німеччини: вона, мовляв, сприяє консервації соціального режиму. Утім, тексти М.Гайдеггера навряд чи можна вважати жаргоном у нашому розумінні. Неясні вони не через свідоме затемнення, а через прагнення передати нові смисли, які неможливо висловити традиційними засобами. По суті, М.Гайдеггер намагався

вимовити невимовне. Якщо його твори й заслуговують на критику, то вона, очевидно, має бути не лінгвостилістична, а суто філософська.

Чи був властивий науковий жаргон творам радянських філософів? Незайве на гадати, що філософії як такої в СРСР не існувало. Замість розмаїття шкіл і напрямів насаджувалася «єдино правильна» доктрина – діалектичний матеріалізм. Філософи мусили обслуговувати панівну комуністичну ідеологію, коментувати класиків марксизму-ленінізму, а історію своєї науки подавати переважно як сутичку між ідеалізмом і матеріалізмом. Радянська філософія жила не так вільними дискусіями, як указівками владних інстанцій. Не дивно, що в такій атмосфері розквітло догматизм і начотництво, повіяло духом середньовічної схоластики.

Усе це закономірно відбилося на стилі. Е.В.Ільєнков, один із найбільш вільнодумних радянських філософів, визнавав: «Нашій філософській літературі часто закидають сірість мови, гнітючу монотонність викладу. І небезпідставно. Дуже довго строго академічний тон здавався цілком природним у науці, що прорікала абсолютні істини найвищого рангу» [68]. Серед радянських філософів, пише О.А.Івін, поширилося небажання й невміння висловлюватися ясно, категорично, висувати власну позицію, протиставляючи її позиціям інших. Дуже рідко можна натрапити на чітке формулювання тези, що її автор збирається обстоювати чи спростовувати [69]. Щоб розв'язати якусь надуману, відірвану від життя проблему, запроваджували численні штучні поняття, проводили між ними тонкі й «особливо тонкі» розрізнення, і все це робили такою неприступною мовою, що виникало відчуття якоїсь інтелектуальної фантасмагорії [70].

І.М.Дзюба, коментуючи працю «фахівця з національного питання» В.Ю.Маланчука, відзначає: «Доктор наук висловлюється таким “кодом”, таким спеціальним жаргоном, так “иносказательно”, що читачеві нелегко тут щось зрозуміти. Такий “стиль” дуже модний тепер, коли бояться називати речі своїми іменами» [71]. В іншому місці І.М.Дзюба стверджує, що цей «маскувальний» жаргон є наслідком розриву між теорією та практикою і виявляється в схоластичних загальниках, навмисно фальшивій фразеології, яка покликана заплутати сліди реальної політики [72].

Цікаво, що проблему жаргону невдовзі помітили й на високому партійному рівні. Завідувач відділу науки й освіти ЦК КПРС С.П.Трапезников зауважував: «...Деякі філософські праці викладаються такою важкою, заумною

мовою, яка створює штучні перепони для їх розуміння. Їхній зміст часом настільки огортається різними псевдонауковими слівцями, що втрачається суть і сенс викладених питань... Не можна допускати, щоб надмірною ускладненістю змісту, словесним жонгливанням приховувались іноді банальні думки, а то й просто беззмістовність» [73].

Стурбованість партійного керівництва зрозуміла: «важка, заумна мова» знижувала ефективність пропаганди «марксистсько-ленінського вчення» серед народних мас. У тогочасному посібнику з риторики читаємо: «Головний бар'єр, який заважає широкій пропаганді наукового знання, це – псевдоакадемізм, сірий і заумний науковий жаргон» [74]. Одна з постанов ЦК КПРС підкреслювала: «Теоретичні узагальнення, серйозний, вдумливий аналіз, що збагачує читача, слухача, часом підмінюються пишномовністю, зовнішньою наукоподібністю мови» [75]. Властиві такій мові словесну тріскотню, сірий і казенний стиль, багатократне механічне повторювання загальників, ця постанова закликала «рішуче викоринювати з практики» [76].

Очевидно, що в радянських філософських текстах, які висвітлювали питання ідеології та політики, науковий жаргон змикався і взаємодіяв із новомовою. В обох соціолектах багато спільного: брак чіткості, розмитість змісту, маніпулятивна спрямованість. Як новомова подає дійсність у вигідному, прикрашеному світлі, так і науковий жаргон створює видимість важливості й новизни для ідей, що насправді не є ні важливими, ні новими.

Серед відносно недавніх подій, що стосуються нашої теми, не можемо проминути скандал навколо статті «Порушуючи кордони: до трансформаційної герменевтики квантової гравітації» (1996). Стаття надійшла до редакції престижного культурологічного часопису «Соціальний текст». Її автор, професор фізики з Нью-Йорка А.Сокал, у річищі постмодернізму розмірковував про суспільні наслідки теорії квантової гравітації та спричинений нею радикальний злам у філософії. Свої думки підкріплював цитатами з праць як відомих фізиків (А.Ейнштейна, Н.Бора), так і не менш відомих французьких філософів (Ж.Лакана, Ж.Деррида). Авторитетне видання прорецензувало статтю, визнало актуальною й опублікувало [77]. Щойно вона вийшла, як А.Сокал у часописі «Лінгва франка» надрукував іншу статтю [78], в якій оголосив, що перша стаття жодного наукового сенсу не має, а є насправді розіграшем, злою пародією на стиль мислення та викладу модних французьких інтелектуалів. Увесь текст – безглуздий набір «учених» слів і

постмодерністських термінів, що маскують відверті дурниці. Жарт має на меті розплющити науковій громадськості очі на порожнечу сучасної постмодерністської філософії.

Публікація спричинила фурор і розголос – не лише в наукових колах, а й у ЗМІ. Ті, хто й раніше підозрював, що «король голий», сприйняли пародію із захватом. Натомість самі постмодерністи або прирівнювали Сокалову критику до «пошуку граматичних помилок у любовних листах», або закликали відправити автора на психіатричну експертизу.

На досягнутому А.Сокал не спинився. Щоб акція не лишилася простим розіграшем, він разом із бельгійським фізиком Ж.Брікманом невдовзі випустив книгу «Інтелектуальне ошуканство» [79]. За рік вийшло її друге, доповнене видання англійською мовою під назвою «Модні дуроці» [80], перекладене згодом кільканадцятьма мовами. Книга аналізує містифікації, навмисно затемнену мову, плутане мислення, некоректне вживання наукових понять. В окремих розділах проаналізовано праці філософів-постмодерністів – Ж.Лакана, Ю.Кристевої, Л.Іригарай, Б.Латура, Ж.Бодріяра, Ж.Дельоза, Ф.Гваттарі, П.Вірілію, які у своїх теоретичних побудовах охоче використовують ідеї та спеціальні терміни з математики, фізики й інших природничих наук.

Аналіз показав, що компетентність філософів у цих сферах сумнівна. Попри це вони без жодних застережень застосовують фізичні й математичні теорії, жонглюють термінологією точних наук, хизуються перед необізнаними читачами науковим жаргоном, анітрохи не турбуючись про його доречність і навіть зміст [81]. А.Сокал і Ж.Брікман доходять висновку, що постмодерністські тексти взагалі малоосмислені – це не що інше, як довільна компіляція слів. «Чи не йдеться про те, щоб з допомогою химерного наукового жаргону надати глибокодумного вигляду філософським і соціологічним банальностям?» – запитують автори [82]. І, розбираючи конкретні цитати, доводять, що за ними криється не просто слабка обізнаність нефахівців у фахових питаннях, а більше – байдужість, навіть зневага до фактів і логіки.

На сторінках книги відомі мислителі нагадують респектабельних політиків, яких зненацька застукали на хабарництві. Їхня роль у філософії – така ж, як і роль Т.Д.Лисенка в біології. Утім, А.Сокал і Ж.Брікман зауважують, що вістря їхньої критики скероване не на соціогуманітарні науки взагалі, а лише на окремих їх представників. Розуміючи важливість цих наук, фізики прагнуть застерегти колег-гуманітаріїв (надто молодих) проти шахрайства, а

також розвіяти міф, начебто постмодерністські тексти складні через те, що містять глибокі ідеї. Складні й незрозумілі вони з тієї причини, що нічого не значать [83]. Автори захищають канони раціональності й інтелектуальної чесності, які мають бути спільними для природничих і гуманітарних наук. «Наша мета – заохотити критичне ставлення не тільки щодо конкретних осіб, але й до тієї частини інтелігенції (і в США, і в Європі), яка мириться з такими текстами й навіть потурає їм» [84].

Можна вважати, що «Модні дуроці» досягли мети. Книжка викликала серйозну дискусію щодо недобросовісності в науці, загострила увагу до проблем мови гуманітарної літератури, її ясності й осмисленості.

На думку І.А.Гобозова, філософія, яка ще недавно була духовним провідником, торувала шляхи майже для всіх наук і мистецтв, сьогодні потрапила в глибоку кризу. Постмодерністи перетворили її в «порожній дискурс про все й ні про що» [85]. Їхні трактати позбавлені будь-якого здорового глузду і є, по суті, набором нісенітниць. Замість вдумливого аналізу вони жонглюють новими, беззмистовними термінами. «Любов до мудрості замінена любов'ю до мудрування» [86] – такий невтішний висновок І.А.Гобозова.

Філософія і справді зародилася як любов до мудрості, як пошук істини, як цікава, потрібна кожному наука. Давні тексти написані здебільшого простою розмовною мовою, деякі навіть у формі діалогу. Відтоді мова філософії змінилася до невпізнанності. Сьогодні це високоспеціалізована мова зі своїми термінологічними й стилістичними традиціями. Проте ми бачили, що самі ж філософи оцінюють трактати багатьох своїх колег як за складні й малозрозумілі. Ці трактати до певної міри дискредитували філософію серед нефахівців, створивши їй славу, а радше неславу, нудної й «заумної» науки. Не випадково термін *метафізика*, що первісно означав «учення про недоступні для досліду першопричини буття», у європейських мовах набув зневажливого значення «абстрактні, пустопорожні розумування». Те саме стосується й терміна *схоластика*: від значення «напрям середньовічної філософії, який логічно обґрунтовує релігійні догми» розвилосся переносне – «формальні знання; мертва, суха наука; догматизм».

Така репутація, хоч і небезпідставна, навряд чи цілком заслужена. Адже серед філософів було й чимало майстрів слова, авторів стилістично досконалих, естетично вишуканих текстів. Крім уже згаданого А.Шопенгауера, це Ф.Ніцше,

Х.Ортега-і-Гассет, І.О.Льїн, О.Ф.Лосев, Е.Фромм та ін. Ось, наприклад, відгук про літературний хист Л.І.Шестова: «Шестов пише не тільки цікаво і ясно, але на читача надзвичайно впливає рідкісна в письменників простота; відсутність будь-якої пишномовності й гонитви за “стилем”. Витонченість і сила слова якось своєрідно сполучаються в Шестова зі строгістю та чистотою словесної форми – і звідси невідступне враження справжності й правдивості. Напевно, саме ці властивості творів Шестова сприяли тому, що літературні кола цінували й цінують Шестова значно вище, ніж кола філософські» [87].

Як твердить Я.Хінтікка, на стороннього спостерігача сучасна філософія справляє враження гурту людей, які говорять і не чують один одного. Філософи аналітичного напрямку марнують винахідливість і здатність до точних формулювань на маловажливі технічні проблеми. Їхні опоненти герменевтичного й деконструктивістського напрямів «маніпулюють загальними поняттями на пишномовному жаргоні, призначеному, радше, затемнювати, ніж прояснювати ідеї» [88]. Здається, пише автор, ми спостерігаємо «кінець філософії», яка вироджується в розумний діалог заради розумного діалогу.

Такий безрадісний висновок стосується, мабуть, не тільки філософії. Проте інші соціогуманітарні науки – тема окремої розмови.

Наведені в цій статті погляди й оцінки однозначно засвідчують, що проблема наукового жаргону лишається назрілою вже не одне століття. Отже, поглиблене лінгвістичне дослідження цього явища є актуальним і потрібним.

1. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Пер. з лат.— К., 1993. — С. 74.

2. Там же. — С. 19.

3. Листи темних людей / Пер. з лат. — К., 1987.— С. 126.

4. Рабле Ф. Гаргантюа та Пантагрюель : У 2 т. / Пер. зі старофр. — Л, 2004. — Т. 1. — С. 235-240.

5. Свіфт Д. Казка бочки. Написана для загального вдосконалення людства / Пер. з англ. — К., 1958. — 40 с.

6. Виноградов В. В. Избранные труды : История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 60.

7. Греч Н. Чтения о русском языке : В 2 ч.— СПб., 1840. — Ч. 1. — С. 163.

8. Вяземский П. А. Полное собрание сочинений : В 12 т. — СПб., 1883. — Т. 8. — С. 488.

9. Гейне Г. К истории религии и философии в Германии / Пер. с нем.— М., 1994 .— С. 22.
10. Термін В. В. Виноградова (Виноградов В. В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей : От Карамзина до Гоголя. — М., 1990. — С. 297).
11. Гоголь Н. В. Мертвые души; Выбранные места из переписки с друзьями. — М., 2004. — С. 367.
12. Сенковский О. И. Собрание сочинений : В 9 т. — СПб., 1859. — Т. 8. — С. 212.
13. Там же. — С. 214-215.
14. Там же. — С. 209.
15. Там же. — С. 216.
16. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови : У 2 ч.— К., 1959. — Ч. 1. — С. 336.
17. Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем : В 30 т. — Письма : В 12 т. — М., 1976. — Т. 4. — С. 27.
18. Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1981. — Т. 31. — С. 46.
19. Достоевский Ф. М. Собрание сочинений : В 15 т. — СПб., 1993. — Т. 11. — С. 62.
20. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : В 14 т. — М. ; Ленинград, 1952. — Т. 8. — С. 29.
21. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений : В 90 т. — М., 1951. — Т. 30. — С. 190.
22. Там же, 1936. — Т. 38. — С. 289.
23. Там же, 1936. — Т. 26. — С. 319.
24. Загребельний П. А. Розгін : У 2 т. — Х., 2003. — Т. 2. — С. 279-280.
25. The English Language. Essays by Linguistics and Men of Letters : In 2 vol. / Ed. W. F. Bolton, D. Crystal. — Cambridge, 1969. — Vol. 2. — P. 217-228.
26. Ibid.— P. 221.
27. Ibid.— P. 228.
28. Чуковский К. Сочинения : В 2 т. — М., 1990. — Т. 1. — С. 467-651.
29. Там же. — С. 589.
30. Там же. Оскільки Корній Чуковський читав англійських авторів в оригіналі, заманливо припустити, що ідею «канцеляриту» могла нав'яти згадана стаття Дж. Орвелла. Щоправда, підтверджень цьому не виявлено. Твори Дж. Орвелла, якщо й доходили до СРСР, то зберігалися в спецхрані. А у Велику Британію Корній Чуковський по війні потрапив лише 1962 р., уже після появи своєї статті «Канцелярит» у московській «Литературной газете» (9 і 16 вересня 1961 р.).
31. Із контексту випливає, що авторів ідеться не так про наукову англійську (academic English), як саме про науковий жаргон (academese).

32. Wallace D. F. Tense Present: Democracy, English, and the Wars over Usage // Harper's Magazine. — 2001, April. — P. 55.
33. Ibid.
34. Письменники про мову й освіту. Павло Загребельний // Урок української. — 2004. — № 10. — С. 7.
35. Локк Дж. Сочинения : В 3 т. / Пер. с англ. — М., 1985. — Т. 1. — С. 548-582.
36. Там же. — С. 553.
37. Там же. — С. 563.
38. В оригіналі «jargon inintelligible» (Helvétius C. A. (Euvres completes : De l'homme. — Paris, 1818. — P. 156).
39. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Пер. з фр. — К., 1994. — С. 125.
40. Юм Д. Сочинения : В 2 т. / Пер. с англ. — М., 1996. — Т. 2. — С. 11,18.
41. Кондильяк Э. Б. Сочинения : В 3 т. / Пер. с фр. — М., 1983. — Т. 3. — С. 254.
42. Там же. — Т. 1. — С. 169.
43. В оригіналі «gelehrten Jargon» (Schopenhauer A. Der Satz vom Grunde: Über den Willen in der Natur. Die beiden Grundprobleme der Ethik. — München, 1912. — S. 299).
44. Шопенгауэр А. Миф как воля и представление : В 2 т. / Пер. с нем. — М., 1993. — Т. 2. — С. 21.
45. Там же. — Т. 1.— С. 6, 506; Т. 2. — С. 164.
46. Т. 2. — С. 12; Т. 1. — С. 516.
47. К. Капп, колишній студент Г. Гегеля, 1829 р. видав різко критичну книгу «Гете, Шеллінг, Гегель». У відповідь останні два герої книги надіслали авторові гнівні листи. З цього приводу відомий австрійський журналіст М.Г.Зафір не без гумору зауважив: «Філософи думають тьмяно, але сваряться досить-таки ясно» (Pinkard T. Hegel : A Biography. — Cambridge, 2001. — P. 615-616).
48. Гулыга А. В. Гегель. — 2-е изд. — М., 1994. — С. 141.
49. Ніцше Ф. Повне зібрання творів : У 15 т. / Пер. з нім. — Л., 2004. — Т. 1. — С. 289.
50. Герцен О. І. Вибрані філософські твори : У 2т. / Пер. з рос. — К., 1951. — Т. 1. — С. 11.
51. Герцен А. И. Сочинения : В 2 т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 188.
52. Герцен О. І. Вибрані філософські твори. — Т. 1. — С. 11.
53. Там же. — С. 41.
54. Герцен О. І. Минуле і думи / Пер. з рос. — К., 1957. — С. 231.

55. Анненков П. В. Литературные воспоминания. — М., 1989. — С. 253.
56. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Пер. з нім. — К., 1995. — С. 36.
57. Там же. — С. 36.
58. Там же. — С. 41.
59. Там же. — С. 42.
60. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : У 2 т. / Пер. з англ. — К., 1994. — Т. 2. — С. 90.
61. В оригиналі «shameless equivocation» (Popper K. R. The Open Society and its Enemies : In 2 vol. — London, 1952. — Vol. 2. — P. 40).
62. Поппер К. Зазнач. праця. — С. 35.
63. Там же. — С. 35.
64. Там же. — С. 35.
65. Там же. — С. 89.
66. Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. — Л., 2007. — С. 139.
67. Adorno Th. W. Jargon der Eigentlichkeit. — Frankfurt am Main, 1964. — 139 S.
68. Ильенков Э. В. Почему мне это не нравится // Культура чувств : Сб. статей. — М., 1968. — С. 21.
69. Ивин А. А. О схоластике в советской философии // Обществ. науки. — 1989. — № 4. — С. 177.
70. Там же. — С. 179-180.
71. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 2005. — С. 199.
72. Там же. — С. 188.
73. Трапезников С. П. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма. — М., 1974. — С. 46-47.
74. Ножин Е. А. Основы советского ораторского искусства. — 2-е изд. — М., 1981. — С. 103.
75. О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы : Постановление ЦК КПСС от 26 апр. 1979 г. — М., 1979. — С. 6.
76. Там же.
77. Sokal A. Transgressing the Boundaries : Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity // Social Text. — 1996. — N 46/47. — P. 217-252.
78. Sokal A. A Physicist Experiments with Cultural Studies // Lingua Franca. — 1996. — May/June. — P. 62-64.
79. Sokal A., Bricmont J. Impostures intellectuelles. — Paris, 1997. — 288 p.
80. Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense : Postmodern Intellectuals' Abuse of Science. — New York, 1998. — 274 p.
81. Ibid. — P. VII-VIII, 19.
82. Ibid. — P. 11.

83. Ibid. — P. 5-6.
84. Ibid. — P. 6-7.
85. Гобозов И. А. Куда катится философия : От поиска истины к постмодернистскому трёпу (Философский очерк). — М., 2005. — С. 5.
86. Там же. — С. 193.
87. Зеньковский В. В. История русской философии. — М., 2001. — С. 735-736.
88. Хинтиikka Я. Проблема истины в современной философии // Вопр. философии. — 1996. — № 9. — С. 46.

P. O. SELINEY. ACADEMESE ACCORDING TO WRITERS AND PHILOSOPHERS The paper explores critical appraisals of obscure academic discourse, given by writers and philosophers of various times and nations. Their appraisals testify that academese is really pending problem for some centuries. Keywords: academic discourse, academese, language attitude.

П. О. СЕЛІГЕЙ

СУЧАСНЕ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ: СИМПТОМИ ТА СИНДРОМИ

У статті йдеться про зловживання термінологією в сучасних наукових текстах. Воно виявляється в перенасиченні викладу малозрозумілими й зайвими термінами, невиправдано му залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук, у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Особливу увагу приділено зловживанню терміном «дискурс».

К л ю ч о в і слова: науковий термін, термінотворення, зловживання термінологією.

Попри не надто сприятливі історичні обставини, українську наукову термінологію розбудовано чи не для всіх галузей сучасного знання. Сьогодні вона повноцінно задовольняє практичні потреби суспільства й розвивається так само стрімко, як і сама наука. Звичайно, цей розвиток не позбавлений певних перешкод і ускладнень. Так, у нас багато пишуть про потребу очистити термінологію від слів-покручів, непотрібних росіянізмів та англіцизмів, ширше застосовувати питомі словотвірні моделі. У цій статті ми хотіли б спинитися на тих «хворобах» термінотворення, які спричинені не так іншомовним впливом, як невисокою мовною і термінологічною культурою деяких авторів. Ця невисока культура, точніше – безкультур'я, виявляється: 1) у перенасиченні тексту малозрозумілими й зайвими термінами; 2) у невиправданому залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук; 3) у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Ці три тенденції серйозно перешкоджають науковій комунікації й викликають тривогу за сьогоднішній і завтрашній стан української термінології. В основі статті – наші спостереження за вживанням термінів у гуманітарних (насамперед у мовознавчих) текстах.

1. Перенасичення тексту термінами. Як відомо, науковому стилеві властиве домірне вживання як термінології, так і загальної, нейтральної лексики. У текстах одних наук питома вага термінів може бути більшою, в текстах інших наук – меншою. На це співвідношення впливають конкретна ділянка дослідження, індивідуальні вподобання автора, читацький загал, якому призначено публікацію. Загалом, за різними підрахунками, у нормативному

науковому тексті спеціальна лексика становить 20-25% усіх слів [1], тобто вона поступається загальномовній лексиці.

У деяких наукових текстах, надто в науковому жаргоні, спостерігаємо тенденцію до якомога більшого уникання звичайних слів і вживання натомість «розумної» лексики – тобто вигадування термінів для тих понять, які можна висловити простішими й уживанішими словами. Часто доходить до абсурду: автори спеціально шукають привід, щоб удатися до якогось терміна, хоч зі змісту праці видно, що доконечної потреби в цьому немає. У результаті з'являється нібито науковий текст, який густо рясніє незвичними висловами на зразок: *багатови мірні маніфестації, інтерпарадигматичний характер, динаміка глибинних форм, реляційний вияв предмета, амбівалентний архетип, креативно-генера тивна величина, динамічно-конструктивний феномен, лінгвально-мислительні упорядкованості, векторне розгортання дефініцій, віртуальна спектральність когнітивних смислів, іманентно зумовлена конструктивність, асиметрична структурно-аккумулятивна взаємодія, парадигма ранжування, есхатологічна уява, конвенціональні тплікатури, соціокультурний гомоморфізм, евентуально-віртуальні парадигми, локація інстанціацій криптування в кустомізованих аплікаціях, презумпція дискурсивної компетенції в концепції семіотико-наративних аспектів мовленнєвої діяльності*. Лавина неоковирних утворень такого штибу накрила сучасні наукові видання.

Зрозуміло, що кожна конкретна наука, розвиваючи термінологічний апарат, прагне дедалі більше уточнювати свої поняття. І здається, що науковий текст, до краю насичений термінами, повинен був би мати велике змістове навантаження. Але прискіпливий аналіз виявляє, що за цими новотворами ніякого нового змісту чи специфічних відтінків зазвичай немає – вони тільки штучно ускладнюють авторську думку. Через це мав рацію Р.Будагов, який із сумом констатував: «Чи не в кожній книзі, присвяченій теоретичним питанням науки про мову, читачі виявляють безліч нових термінів, доволі часто некорисних і нікому не потрібних» [2]. Картина ця, либонь, властива не лише лінгвістиці. У багатьох науках виникло небезпечне становище, коли термінів побутує далеко більше, ніж реально існує понять.

Природно, якщо новим терміном позначають щойно відкрите явище чи поняття. Проте важко визнати природним безпідставне термінізування тих звичних предметів, дій та ознак, які досі називалися простими іменниками,

прикметниками та дієсловами. Ні в якому разі не можна заперечувати необхідності такого, наприклад, важливого терміна, як *комунікативний акт*. Але його доречно вживати там, де він справді потрібен. Немає жодної потреби писати *здійснювати комунікативні акти* в тих випадках і в тому контексті, де можна ту саму дію передати одним-єдиним дієсловом *розмовляти*. Характерні з цього погляду приклади наводить американський психолог Д. Мартін [3]. Проста теза «згруповані слова запам'ятовуються краще» в науковому жаргоні висловлюється так: *вплив таксономічної категоризації на здатність запам'ятовування вербального матеріалу*. Твердження «люди з етнічних груп живуть в одному районі через тиск із боку своїх сусідів» переробляється в такий спосіб: *ефект демографічної дистрибуції шляхом етнічних зв'язків як функція впливу групи рівних*. Однак такі ребуси читачеві зазвичай доводиться розгадувати у зворотному напрямі: *вплив афіліативної переваги на специфічні параметри людського сприйняття* – тобто «чи відрізняються люди у своєму сприйнятті інших людей залежно від членства у певних організаціях»; *вплив материнської зайнятості на агресивні тенденції сиблінгів* – тобто «чи б'ються частіше діти матерів, які працюють»? Формалізовану, перенасичену термінами наукову мову можна вважати своєрідним виявом сцієнтизму. Вона ж засвідчує якусь маніакальну недовіру до загальнономовної лексики, що міцно засіла в авторській свідомості деяких учених.

У науковій літературі нерідко надуживають деякими загальнонауковими термінами, як-от: *питання, проблема, завдання, система, структура, форма, архетип, аналіз, парадигма, напрям, комплекс, сукупність, множина, розвиток, процес, функція, елемент, модель, фактор*. Кожний із цих термінів має своє чітке лексичне значення, проте через високу узагальненість або універсальність цього значення не всі вловлюють той тонкий науковий зміст, який у ньому міститься. Звідси постає сприятливий ґрунт для всіляких спекуляцій, і така «універсальна» лексика часто відіграє суто ритуальну роль – надати викладові видимість наукової обґрунтованості й методичності, створити враження, що автор добре підкутий у теорії. Ці терміни перетворилися, по суті, на оздобники, наукові штампи, запас модних слів, які треба розсипати в тексті горохом, щоб не зажити репутації «невігласа». І оскільки в науковому жаргоні ці слова уживають частіше, ніж того вимагає зміст, вони втрачають свою інформативну вартість, а їхні тонкі наукові значення розмиваються, стираються, як мідяки. Так само поширилися набридливі кліше типу *системний аналіз, комплексний*

підхід, комплекс питань, проблемні питання, актуальні питання, структурно-системне явище, когнітивна парадигма, дискурсивні практики, іманентний процес, статусний підхід, процес розвитку тощо. Психолог Є.Климов, пишучи про дисертації з педагогічних наук, небезпідставно зауважує: «Читаємо, наприклад, що на захист виноситься (під номерами): “комплекс педагогічних умов”, які сприяють тому-то й тому-то; “методичний комплекс” у контексті такої-то підготовки. Неможливо зрозуміти, що тут захищають. Який комплекс? Які умови?» [4]. Від надто частого, недоречного вживання ці терміносполуки, схоже, втрачають свій глибокий зміст, семантично спустошуються й перетворюються на фрази-паразити, такі собі «заготовки» на всі випадки життя.

Помічено, що автори, які досліджують справді складний матеріал, намагаються писати просто, не вдаючись до рідкісної чи незрозумілої лексики. У них немає мотивів штучно ускладнювати виклад. Натомість термінологія задля термінології поширена в тих публікаціях, зміст яких доволі елементарний і самоочевидний, або там, де розв’язують давно розв’язані проблеми. Буває, що вчений усе життя працює над однією темою, зробив у цій ділянці все що міг, нічого нового винайти чи дослідити вже не може й відчуває «кризу ідей». Переключитися на іншу тематику бракує снаги чи бажання, а писати нові статті треба. Тож він і скеровує свої зусилля на розбудову нової термінології та пошук нових – складніших – способів вислову, підводячи під банальні ідеї солідну «наукову базу». Саме про два такі випадки жартома кажуть: «термінологія – це процес перетворення дрібного питання у велику теорію» і «коли науці бракує аргументів, вона розширює свій словник». Якщо звичайно нова термінологія виникає як наслідок роботи продуктивного, оригінального мислення, то тут вона радше виникає через його брак – як результат порожньої розумової забави. Ось чому штучно вигадані терміни не збагачують поняттєвого фонду науки, а призводять до його безпідставного самоускладнення.

У наукових текстах спеціальна лексика відіграє виняткову роль, але не можна з огляду на це применшувати роль слів розмовного походження. Описуючи результати своїх досліджень, варто дотримуватися розумного співвідношення між спеціально-науковою, загальнонауковою та загальномовною лексикою. Автор сам має відчувати цю межу, виходячи з власної інтуїції чи мовного смаку. Не забуваймо про доцільність термінологічного мінімуму: «Навіть наукову роботу, написану для фахівців, слід завжди писати з найменшим уживанням спеціальної термінології» [5].

Давати назви досліджуваним об'єктам і фактам справді краще спеціальними термінами, а ось зв'язки між ними (логічні, структурні, історичні, функціональні, причинно-наслідкові) цілком можна висловити за допомогою загальномовної та загальнонаукової лексики.

2. Невиправдане залучення термінів з інших наук. Автори суспільствознавчих розвідок нерідко запозичують поняття й спеціальну лексику з інших наук – як суміжних, так і «далеких» (точних і природничих), хоч досліджувана тема цього нітрохи не вимагає. Дивно, коли, наприклад, у суто лінгвістичному дослідженні натрапляємо на необгрунтовані запозичення з філософії: структурно-семантична трансценденція, буттєвий шар; логіки: імпліцитні дескрипції', математики: *вектор, девіація траєкторії ціннісної оцінки, асоціативні осі, диференційна точка, точка відбиття комунікативних аспектів, вхід у площину комунікативно-прагматичного бачення об'єкта*; інформатики: *квант інформації*; фізики: *поле резонації, центр перетину семантичної і формальної площин слова, які мають широкую амплітуду*; механіки: *сигналізатор, регулятор*; медицини: *трансплантація духовних пріоритетів*, і навіть геології: *мовний ландшафт, рельєф внутрішньоформної прогресії*. Така невдала метафоризація, крім того що викликана браком мовно-естетичного смаку, вихолощує специфіку гуманітарного дослідження, ніби підкреслюючи неповноцінність лінгвістичної термінології. Метафора в науковій мові має увиразнити, прояснити досліджуване явище, а тут вона, навпаки, затемнює його, обгортаючи беззмістовними й непотрібними асоціативними зв'язками. Важко пригадати, щоб хтось із класиків гуманітарних наук послуговувався такими малозрозумілими метафорами.

Не так давно чималого розголосу в науковому світі набула полемічна книга «Модні дуроці», яку написали фізики-теоретики А.Сокал (США) і Ж.Брікман (Бельгія) [6]. Серед іншого вони закинули сучасним постмодерністським філософам, що ті позичають природничі й технічні поняття без належних підстав, а відповідні терміни вживають поза контекстом, навіть не розуміючи їхнього значення. Ідеться не про загальнонаукові категорії (на кшталт *енергія, матерія, хаос*), а про вузькофахові технічні терміни типу *компактний простір*, які побутують лише в межах однієї науки. Часом доходить до відвертих маніпуляцій. Соціологові Ж.Бодріярові, наприклад, поставлено на карб уживання такого словосполучення, як *гіперпростір з множинним заломленням*. У фізиці, пишуть автори, існують терміни *простір*,

гіперпростір, заломлення, але разом їх ніколи не використовують, бо таке вживання не має жодного сенсу. Аналізуючи цитату з книжки П.Віріліо: «З цими геометральними фігурами й побудовами, з руйнуванням вимірів і трансцендентальною математикою ми досягаємо надможливих вершин наукової теорії», А.Сокал і Ж.Брікман зазначають, що свідомо написати таку фразу неможливо і що автор, не думаючи, просто компілює слова, які після включення в текст стають цілковито безглуздими.

Будучи нездатними виробити нове знання у своїй галузі, – ведуть далі автори, – ці філософи переймають ідеї та термінологію в точних науках (типологія, теорія хаосу, нечітка логіка, принцип невизначеності Гайзенберга) не стільки для потреб дослідження, скільки з метою вразити читача-гуманітарія, залякати його «ученими» словами. У такий спосіб використовується престиж природничих наук, а їхні розвідки дістають подобу наукової строгості. Через це причини їхньої популярності не стільки інтелектуальні, скільки соціологічні [7].

У суспільствознавчих (економіка, соціологія, мовознавство) і деяких природничих науках (біологія, медицина) часом вдаються до суто зовнішнього наслідування точних наук, застосовуючи математичну символіку та інші форми й методи (аксіоматичну побудову, систему дефініцій, логічну формалізацію тощо). «Успіхи математизації, – відзначає В. Кохановський, – викликають часом бажання “змережити” свій твір цифрами й формулами (нерідко без потреби), щоб надати йому “солідності й науковості”» [8]. Про те саме писав і відомий математик акад. Л.Понтрягін: «Високий рівень абстракції сучасної математики здатний гіпнотизувати тих, хто не є в ній фахівцем, і, очевидно, породжувати в їхньому середовищі марні думки, хибні уявлення, особливу пошану лише до кабалістичних формулювань [...] і недовіру до ясності та простоти справді наукових підтверджень» [9]. У результаті відбувається числова містифікація, своєрідна «гра формул», що не відбиває об'єктивної дійсності, а математичні терміни затуляють живе життя, ба навіть витісняють реальний зміст досліджуваних явищ.

Звичайно, статистична вірогідність результатів переконливо засвідчує доказовість, обґрунтованість наукової розвідки. Проте час показав, що абсолютизація формально-математичних методів пізнання, фетишизація символічних форм вираження думки в науках про людину й суспільство відчутних здобутків не принесли. Кількість, безперечно, – важливий вияв

предметів і явищ, але вони не зводяться тільки до цього вияву. Крім того, далеко не в усіх важливих ділянках гуманітарної сфери можна здійснювати статистичні вимірювання. Мають рацію ті вчені, які вважають, що методи формального аналізу, хоч би якими вони були досконаліми за технікою, спроможні виявити суто зовнішні ознаки. Ці методи забезпечують тільки перший етап роботи, за яким неодмінно має слідувати етап пізнання внутрішньої сутності явищ. Однобічний підхід, який прагне бачити речі лише під кутом зору кількості й нехтує якісний аналіз, ніколи не зможе виявити їхню глибинну основу. А математикам стає прикро, що їхню науку «залучають для бутафорії, для того, щоб сховати бідність і немічність тієї чи іншої спеціальної праці» [10].

Щоб уникнути псевдоматематизації та надуманих формул, фахівці радять застосовувати математичний апарат лише в тому разі, якщо зв'язки між явищами досить складні й не виявляються безпосередньо шляхом роздумів на рівні здорового глузду [11], не забуваючи при цьому, що для гуманітарних і суспільствознавчих наук кількісний підхід лишається допоміжним методом і аж ніяк не головним та визначальним.

3. Невиправдана заміна узвичаєних термінів. Декому із сучасних науковців здається, що без нових термінів оприлюднювати свою працю якось несолідно. Не запропонувати кількох нових термінів, а то й цілої термінологічної системи вони вважають мало не ознакою поганого тону. Через це давні й загальновідомі поняття такі дослідники іменують новотворами «власного виготовлення», які видаються їм ліпшими за вже усталені. Наприклад: *теорія – концептуальна модель, відмінність – диференційна характеристика, мовлення – вербально-комунікативна практика, уявлення – ментальний прообраз, перевірка на практиці – фактологічна апробація*. На матеріалі лінгвістики про це небажане явище писав С.Семчинський: «В синтаксичній теорії спостерігається справжня інфляція термінів. Необхідність окремих термінів інколи обмежується виключно інтересами авторів, що їх створили. [...] Дуже часто дискусії виникають саме внаслідок термінологічних непорозумінь і плутанини» [12].

Зазвичай такі заміни обґрунтовують пошуками найточнішого слова. Щоправда, на ділі «найточніші слова» виявляються синонімами традиційних, широковідомих термінів. З іншого боку, створюється ілюзія, що з новим словом народилося нове наукове поняття. Насправді ж ці новотвори не збагачують

теорії новими знаннями й нічого посутнього не вносять. Збільшують кількість синонімів, не збільшуючи кількості понять. Унаслідок цього дерево пізнання, образно кажучи, уподібнюється до старезного дуба, в якого листя щороку змінюється, а стовбур із гілками лишається тим самим і догори вже не росте. Відомий польський просвітник Ян Снядецький ужив у цьому випадку іншу рослинну метафору: «Купи необроблених слів, які означають те саме, є просто заростями будяка, а зовсім не розвитком і багатством мови» [13]. А його брат, «батько» польської хімічної термінології Єнджей Снядецький писав так: «Усі ці незвичні й новозліплені слова – не більше ніж наліт бруду, який забирає в наших думок їхню прозорість» [14].

Важлива вимога до розбудови термінології – не замінювати без доконечної потреби вже усталені назви [15]. Заміна традиційних термінів повинна бути природною, необхідною, вона має закріплювати нові здобутки й успіхи науки. Сьогодні ж термінологічний «свербіж» набуває самодостатнього характеру й різко випереджає справжнє прирощення знань. Терміни – це скорочені позначення наукових понять. Тому якщо новий термін є, а нового поняття за ним немає, вживання терміна перетворюється на зловживання. Або, як казав свого часу французький філософ і математик Ж.Кондорсе, зловживання науковою мовою перетворює в науку слів те, що має бути наукою фактів. Будь-який дослідник, безумовно, має право запропонувати новий, потрібний науці термін, але бездумно плодити псевдотерміни чи терміни-перейменування – такого права в нього немає.

На жаль, природна мова (на відміну від штучної) наче сама «потурає» таким невмотивованим, свавільним перейменуванням. Оскільки між річчю та звуковим комплексом, що її позначає, зв'язок не органічний, а довільний, умовний (у цьому сенсі мовний знак є немотивованим), слово не може розкривати ні суті речі, ні її причини – воно її тільки називає, вказує на відповідне поняття. Отже, річ можна позначати у принципі будь-якими знаками, а вже наявні позначення – замінювати іншими. З одного боку, ця корисна властивість знака зумовлює існування різних мов і діалектів, сприяє розвитку синонімії та фразеології, збагачує виражальні можливості мови, дає змогу точніше висловлювати думку. Власне, лексика і термінологія саме тому й розвиваються, що мова шукає все нові й нові форми для вираження думок. Але, з другого боку, довільність мовного знака створює плідний ґрунт для всяких псевдоноваторських замінів, на кшталт: *мислення – оперування ментальними*

репрезентаціями, товар – товарна маса, аналіз змісту – контент-аналіз, початок – ініціальна позиція, громадська думка – менталітет електорату, спосіб навчання – педагогічна технологія (щодо людини!). Універсальним у цьому плані виявився іменник *діяльність*, що його особливо уподобали прихильники наукоподібного викладу: *пізнання – когнітивна діяльність, мислення – розумова діяльність, пам'ять – мнемічна діяльність, творчість – креативна діяльність, мовлення – комунікативна діяльність, аналіз – концептуально-структуруюча діяльність* тощо. Про такі й подібні слова І.Кучеренко зазначив: вони «не прийшли разом із новим поняттям, що не мало раніше свого терміна. Їх ніби спеціально набрано для перейменування вже названого на догоду моді на науковидність». Хитромудру мову з незрозумілою і необов'язковою вторинною термінологією вчений слушно вважає не ознакою глибини наукової праці, а її серйозною вадою [16].

Про безпідставність кожної з таких заміन можна було б написати окремо. Тут ми докладніше спинимося лише на одному новому терміні – *дискурс*. Нині він став настільки модним, що цю «знахідку» чимало українських учених, не довго думаючи, залучили до свого термінологічного арсеналу. В їхніх текстах знаходимо: *політичний дискурс, літературознавчий дискурс, критичний дискурс, марксистський дискурс, а також філософський, економічний, видавничий, іронічний, любовний дискурс*. Трапляються ще *дискурс художнього твору, дискурс влади, дискурс сексуальності*. Намітилися варіанти: *науковий дискурс і дискурс науки*. За активністю вживання з іменником змагається похідний від нього прикметник: *дискурсивне мислення, дискурсивний раціоналізм, дискурсивна стратегія, дискурсивний контроль, дискурсивна операція, дискурсивна ситуація, дискурсивне пізнання, дискурсивна подія, дискурсивне осмислення, дискурсивні формації*. В одному тексті нам трапилася навіть *легітимація дискурсу*, а в іншому – *дискурсивна відмова від дискурсу*.

Американський філософ Ч. Морріс нарахував аж 16 типів дискурсу: науковий, міфологічний, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, політичний, теоретичний, легальний, моральний, релігійний, граматичний, космологічний, критичний, пропагандистський, метафізичний. Оскільки чітких критеріїв для виділення таких типів бракує, то за бажання перелік можна легко продовжити. Так робить, наприклад, С. Павличко, яка, зазначивши, що дискурс «може включати будь-яке висловлення як частину соціальної практики» (?), виділяє *чоловічий та жіночий дискурси, дискурс поезії*

та прози, політичного трактату, весільного тосту, похоронної промови, партійної пропаганди – «і так за кількістю форм життя до нескінченності» [17]. Дехто з мовознавців, крім усного й писемного дискурсу, віднедавна почав виділяти ще й розумовий дискурс, під яким, як впливає з контексту, розуміє внутрішнє мовлення. Всюдисущий термін проник навіть у статтю Президента України, надруковану в «The Financial Times»: «Тим часом, виконуючи очікування наших громадян, ми почали цього року проводити політику, яка створила новий політичний, економічний і соціальний дискурс у нашій країні» [18]. Як бачимо, слово воістину універсальне й усеохопне. Така безконечна, нічим не обмежена багатозначність, певна річ, суперечить самій природі наукового терміна. Неминуче постає питання про його лексичне значення.

У французькій мові, звідки запозичено цей іменник, він означає «мовлення, промова, роздум». Якщо проаналізувати практику його вживання в мовознавчій літературі, можна бачити, що семантично він наближається до таких традиційних термінів, як *текст*, *контекст*, *мовлення*, *стиль*, *жанр*, *висловлення*. Часом ним позначають якийсь непевний їхній різновид у значенні «спосіб говоріння», «тип мовлення», «тип тексту». Якщо до цього терміна вдаються так часто, можливо, явище, що за ним ховається, все-таки має свою специфіку? Цю специфіку, мала б зафіксувати така логічна операція, як визначення. Та, на жаль, і досі ніхто не спромігся запропонувати точне й більш-менш прийнятне тлумачення, що б відбивало сутнісну відмінність цього поняття й окреслювало його межі на тлі суміжних понять. Натомість численні визначення зводять дискурс до інших, давно відомих понять.

...

Як бачимо, дискурсом різні автори називають не те що близькі, а кардинально відмінні поняття, як-от *мовлення* і *стиль*, *абзац* і *діалог*, *спілкування* й *мовна картина світу* тощо. Термін попросту не витримує процедури логічного визначення. При уважному аналізі всі його тлумачення виявляються закамфльованими тлумаченнями традиційних філологічних понять. Виходить, що в дискурсі немає нічого такого, чого б не було в мовленні, стилі, тексті, жанрі тощо. Не випадково навіть адепти цього терміна самі визнають, що за його лінгвістичним уживанням «проглядаються спроби уточнення й розвитку традиційних понять мовлення, тексту й діалогу» [19]. Хоча, як уже зазначалося, уточнення й розвиток поняття навряд чи є достатньою підставою переназивати його, відкидаючи традиційну й цілком

прийнятну назву. Через це ми схильні вбачати тут не стільки «спроби уточнення й розвитку», скільки незнання вже відкритих істин, коли ломляться у відчинені двері, скеровуючи розвиток науки по другому колу.

Найпоширеніше в українському (як і в російському) мовознавстві розуміння дискурсу спирається на статтю Н.Арутюнової в «Лингвистическом энциклопедическом словаре». Вона описує дискурс як суто мовне явище, а визначає як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціо-культурними, психологічними та іншими факторами» [20]. Якщо ми вдумаємося в це тлумачення, то побачимо, що в ньому йдеться не стільки про текст як мовну реалію, скільки про спосіб його вивчення – з урахуванням позамовних чинників, яке потрібне для правильного його розуміння. По суті, сталася методологічна помилка: онтологічне поняття підмінено гносеологічним підходом. Об'єкт дослідження й метод дослідження названо тим самим терміном. На жаль, чимало мовознавців не помічають цієї різючої логічної суперечності й теж розуміють дискурс як «складну єдність мовної практики та екстралінгвістичних факторів». Ось іще одне логічно безпорадне визначення: «Поняття “дискурс” відрізняється від тексту тим, що воно представляє мову як процес, що враховує вплив екстралінгвістичних факторів у акті комунікації, і як результат, представлений у вигляді фіксованого тексту» [21]. Маємо тут нісенітницю чистої води: мова враховує вплив позамовних чинників! Точніше розуміння дискурсу саме як методу формулює В. Дем'янков: «У лінгвістичній літературі дискурсом найчастіше називають мовлення (зокрема, текст) у його становленні перед розумовим поглядом інтерпретатора» [22]. Виходить, що якщо текст не стає об'єктом дослідження, він зветься текстом, а якщо його починають вивчати, враховуючи позамовні чинники, то він перетворюється на дискурс.

Н. Арутюнова вбачає в дискурсі й іншу рису, яка начебто відрізняє його від інших виявів мови, – це «мовлення, “занурене в життя”» [23]. Тобто мовлення, що виражає соціальний зміст. Постає питання: чи може мовлення не бути «зануреним у життя»? Чи може воно бути позбавленим соціального змісту? Мовлення завжди пов'язане з життям, а тому завжди зумовлене історичними, соціальними й ідеологічними чинниками. Інша річ, що його можна досліджувати, абстрагуючись від цих чинників, як це роблять, наприклад, прихильники структурних методів, а можна досліджувати, враховуючи ці чинники. І перший, і другий підходи по-своєму виправдані й

принесли мовознавству чимало корисного. Похвально, коли мову намагаються вивчати в широкому контексті, «у зв'язку з життям» і різними сферами людської діяльності, незрозуміло тільки, чому цей метод треба називати дискурсом. Адже якщо певне явище вивчають у зв'язку з іншими, суміжними явищами, то такий підхід здавна зветься системним, або комплексним. Вагомих підстав відмовлятися від цих узвичаєних означень ми не бачимо.

Те саме можна сказати і про підхід Е. Бенвеніста. Як *discours* він розумів «мовлення, привласнене мовцем», «експлікацію позиції мовця у висловленні», «комунікативний намір мовця вплинути на слухача» [24]. Утім, важко уявити собі мовлення, яке не висловлювало б позиції мовця, а вплив на слухача (чи взагалі на адресата) – це найперша й найголовніша мета будь-якого мовлення, будь-якої комунікації. І перше, і друге насправді є невід'ємними ознаками мовлення. Інша річ, що вивчаючи мовлення, їх можна брати до уваги, а можна й не брати – все залежить від мети й завдання дослідника. Е. Бенвеніст майже не вживав терміна *parole* «мовлення», віддаючи перевагу звичному для французів іменникові *discours*. При цьому він, очевидно, й не претендував на відкриття нового явища – просто прагнув у такий спосіб увиразнити кілька важливих ознак мовлення. Через це, гадаємо, переклад французького *discours* українським *мовлення* є цілком адекватним. Українське слово передає всі ті ознаки, що й французьке.

Приклади вживання й розуміння цього терміна в немовознавчих публікаціях показують, що дослідники не досить чітко розрізняють і поєднують в одне ціле два різні явища – мовлення й мислення. Таке вживання зберігає давню омонімію фр. *discours*, яке позначало й «мовлення», й «роздум».

...

Мислення й мовлення, хоч і тісно пов'язані між собою, хоч і впливають одне на одне, все-таки якісно відмінні сутності, бо належать до різних сфер психіки і виконують різні функції. Позначення їх одним словом могло бути припустимим для французької мови минулих століть, але для сучасної наукової термінології є небажаним і небезпечним. Поєднувати сьогодні в одному понятті два абсолютно різних явища – означає робити великий крок назад і вдаватися до якогось химерного, ненаукового синтезу. Прихильники такого розуміння дискурсу ми моволі уподібнюють до давніх греків, які не розмежовували чітко слово й поняття, називаючи їх одним терміном – логос, або й до первісних людей – носіїв міфічної свідомості, які не розрізняли назву речі й

саму річ, вважаючи першу природною властивістю другої подібно до інших її ознак (як-от вага, розмір, колір тощо).

Представники деяких соціальних наук (політології, соціології, теорії комунікації, соціолінгвістики) в термін дискурс вкладають формулу «мовлення плюс дія» і витлумачують його приблизно як «вербальний складник діяльності соціальних інститутів». Тут також наявне змішування двох різних типів поведінки людини – мовної й немовної діяльності, мовлення та вчинків. Ще низка авторів як дискурс розуміють методологічну спрямованість певної розвідки чи наукового напрямку (напр.: *гендерний, європейський, екзистенційний дискурс*). Очевидно, що тут слово виступає зайвим дублетом термінів *методологія* і *методика*.

Оскільки межі поняття «дискурс» надзвичайно розмиті й невизначені, а за довільного визначення немає, деякі вчені (мабуть, щоб унеможливити від можливих закидів) застерігають, що вони розглядають дискурс у широкому розумінні. Але таке широке розуміння призводить до тавтологій типу «масло масляне»: *дискурсивні роздуми, дискурсивний жанр, дискурсивний текст, діалогічний дискурс, дискурсивний аналіз тексту, мовленнєвий дискурс, дискурсивно-розсудкове знання*. Інші ж дослідники, будучи неспроможними з контекстів уживання терміна прояснити його зміст, уловити його предметне віднесення, припускаються тавтології у визначенні (логічна помилка *idem per idem*): «Дискурс інтер претується як семіотичний процес, що реалізується в різних видах дискурсивних практик» [25] або «Дискурс – це висловлення, яке розглядається з погляду дискурсивного механізму, що ним керує» [26]. Такі «дефініції» нагадують епізод із п'єси Мольєра «Хворий, та й годі», де бакалавр-медик на іспиті стверджує: «Опіум присипляє тому, що він має снодійну силу», а на запитання, звідки в опіуму снодійна сила, відповідає: «Снодійна сила в опіуму від того, що він присипляє» [27]. Обидва типи тавтології свідчать про одне – подібно до мольєрівського бакалавра, у дослідників дискурсу немає чіткого уявлення про те, з чим саме вони мають справу.

Із дискурсом склалася вельми небажана для науки ситуація, коли його вживають у соціогуманітарних дисциплінах, у найрізноманітніших контекстах і майже в кожного автора він набуває інакшого змістового наповнення, тобто відсилає до зовсім різних понять. При цьому багатозначність терміна виявляється внутрішньо несумісною й іноді доходить до омонімії. Зрозуміло, що за таких умов дати йому визначення доволі важко. Автори однієї з

енциклопедичних статей про дискурс, не змігши запропонувати логічно прийнятної тлумачення, визнають натомість, що «чіткого й загальновизнаного визначення “дискурсу”, яке б охоплювало всі випадки його вживання, не існує, і не виключено, що саме це сприяло його широкій популярності» [28]. Таким чином, поняття «дискурс» таке популярне, бо воно нечітке й невизначене. Але відзначивши цю рису, автори тим самим мимоволі виносять його за межі науки. Бо ж відомо, що науковий термін має бути, по можливості, однозначним, а його вживання – якомога точнішим і осмисленішим. Натомість туманні й надто розмиті поняття слід або прояснити, або усунути.

Вимога давати точне визначення термінові – не якийсь там голий логіцизм, а неодмінна умова побудови наукової теорії. Бо якщо раптом виявиться, що ключовий термін теорії позначає порожнє місце, тоді сама теорія завалиться, подібно до будинку, зведеного на річковій кризі. Труднощі при спробах визначення терміна дискурс – не випадкові. Його семантика не тільки неясна, а й надзвичайно еkleктична, здатна позначати всі види використання мови. Він настільки всюдисущий і різноликий, що застосовується чи не в будь-якому контексті, замінюючи кільканадцять ключових мовознавчих термінів. Проте ця еkleктична семантика з'явилася не сама по собі. Її причина – брак у деяких дослідників точного мислення та звички продумувати, обґрунтовувати й визначати поняття, якими вони оперують. Якщо якийсь автор не може чи не хоче вжити точної назви, йому на допомогу приходять «дискурс». У такий спосіб наче прагнуть виразити власну оригінальність, свій погляд на мову, показати своє яскраве «я». А цитований уже В. Дем'янков так прямо й зазначає, що в останній чверті ХХ ст. використання поняття дискурсу стало «ознакою належності мовця до інтелектуальної еліти» [29]. Отже, головну причину активізації терміна «дискурс» ми вбачаємо не стільки в номінативних чи поняттєвих потребах, скільки в науковому марнославстві та прагненні «не відстати від моди». Хай дарує читач, але тут напрошується порівняння: у річку плюснули помий, а рибчина подумала, що це нова течія.

У латинській мові, де утворено цей іменник (*discursus*), він також мав кілька значень. Серед них були «розростання, розгалуження» і «безглузда біганина, суєта». Подальша доля слова, зокрема в сучасній українській мові, дивовижним чином «занурила в життя» ці два значення: безконечні семантичні приращення терміна є не чим іншим, як розростанням і розгалуженням, а його

невпорядковане й безсистемне вживання в науковій (і псевдонауковій) літературі нагадує безплідні блукання, безглузду біганину й суєту.

Зрештою, історії науки відомі випадки, коли якомусь поняттю важко було дати точне, логічно прийнятне визначення. Тоді вчені шукали вихід у тому, щоб чітко окреслити його місце в системі суміжних понять, а відповідним терміном заповнити лакуну в термінологічному апараті. Нині різні мовознавці намагаються знайти місце «дискурсу» в мовній системі, використовуючи це поняття у своїх лінгвістичних концепціях [30]. Утім, поки що важко сказати, чи зможе колись у цьому слові усталитися єдине термінологічне значення, так щоб його одностайно визнала світова лінгвістична спільнота. Шанси на таке визнання істотно зростуть, якщо теоретична модель, куди вписуватимуть це поняття, буде не надто складною і розбудованою, а потреба в ньому – справжньою, а не надуманою.

Ті, хто паразитує на непотрібній термінології, запровадження неологізмів виправдовує поняттєвими потребами: для точнішого висловлення думки, підкреслення певного відтінку чи аспекту потрібні, мовляв, нові слова, і якщо їх ви лучити або замінити, втрачатимуться зміст, ідея праці. Звичайно, учений, як людина творча, має цілковите право на свободу самовираження, на своє наукове «я». Однак тут треба враховувати не лише потреби автора, а й інтереси читачів, яким потрібна думка, висловлена ясно й чітко. Розросла синоніміка та дріб'язкове педантиство у термінології можуть цим інтересам тільки зашкодити. Називання то го самого поняття різними словами спантеличує читача, адже він може подумати, що йдеться про різні речі. О. Коваль-Костинська і М. Славова доходять сумного висновку, що «...сьогодні термінологічна багатоманітність і різнорідність інколи заступає і розмиває поняття, руйнує їх ієрархічність, а часом імітує глибоку наукову інформативність» [31]. І справді, замінивши одне слово чи словосполучення на інше, можна подати справу так, наче новий термін по-новому представляє давнє поняття, відбиває його «кардинальне переосмислення» чи «оригінальну інтерпретацію», можна навіть удати, що йдеться про відкриття «цілого наукового напрямку», який вимагає перебудови поняттєвого й термінологічного апарату. А насправді відбулася проста синонімічна підміна: форма оновилася, а зміст лишився той самий, і під виглядом нових ідей криється простий переказ загальновідомих істин. Ось чому й сьогодні лишається злободенним заклик російського філолога XIX ст. М.

Греча: «Запроваджувати непотрібні та смішні новотвори у мові залишимо тим, хто нічим іншим відзначитися не може» [32].

Зрозуміло, що оновлення й збагачення термінології – неминучий процес, адже він відображає успіхи наукового пізнання світу. Поняття постійно розвиваються, і часом виникає потреба давніший, менш удалий термін замінити на новий (як писав М. Рильський, «нове життя нового прагне слова»). Але це не означає, що спеціальну лексику можна запроваджувати за принципом «мені так заманулося». Для цього треба мати вагомі підстави. А саме: поява нового терміна повинна сигналізувати, що в науці виробилося нове поняття, яке ще не має своєї назви. Появу ж нового поняття взагалі можна прирівняти до наукового відкриття. Тим часом, якщо вже відомі явища та поняття просто позначити новими словами, то це ніяке не відкриття, а радше захаращення термінології. Набагато частіше в дослідницькій практиці трапляється не відкриття нового, а уточнення чи збагачення змісту вже відомого поняття. Це важливий етап процесу пізнання, й у ньому також відбивається поступ науки. Щоб відобразити це збагачення, мабуть, не варто вигадувати новий термін, а достатньо використати вже усталений, додавши до нього смисловий поширювач (наприклад, означення).

Нова термінологія дає змогу висловити нові думки і поняття. Але коли вони є! Тому якщо вчений таки наважується вдатися до новотвору, він мусить спеціально обумовити його значення і – що конче важливо – довести його необхідність і незамінність, показати, чим він відрізняється від уже відомих термінів. Читач повинен чітко побачити те нове явище (чи поняття), яке стоїть за новотвором і потребує своєї назви. Якщо ж нові терміни вживають без обґрунтувань і у великих кількостях, один незрозумілий термін пояснюють іншим незрозумілим терміном, це робить науковий текст явно нечитабельним. Щоб усвідомити й обміркувати зміст, читачам доводиться спочатку розчищати авгієві стайні псевдотермінології.

Термінів має бути рівно стільки, скільки їх справді необхідно. Запроваджувати їх доцільно тоді, коли їхня поява підготовлена попереднім розвитком науки, коли вдалося довести помилковість чи неповноту дотеперішніх уявлень або якщо наявний термін призводить до непорозуміння і плутанини. Нові терміни мусять відбивати справді нові поняття, які поліпшують мислення, поглиблюють розуміння, прояснюють наші уявлення про досліджуваний предмет. Тим-то великі вчені завжди вдумливо й обережно

ставилися до новотворів. Академік Д.Лихачов уважав, що якщо дослідник створює сотні нових термінів, він руйнує науку, десятки – підтримує її, два-три – рухає науку вперед [33].

Новотвір не зможе стати повноцінним терміном, якщо він не поширився, як що його не прийняла наукова спільнота. А скільки відомо випадків, коли вчений, запровадивши нові терміни, діставав науковий ступінь, а невдовзі виявлялося, що вони – мертвонароджені діти, бо їх ніхто не вживає. Яку користь можуть дати терміни, якщо їхнє вживання обмежується працями одного автора й навіть фахівці не розуміють, чим вони відрізняються від традиційних термінів? Якщо, наприклад, промисловий виробник забруднює шкідливими відходами довкілля, на нього накладають штрафні санкції. Чи не доцільно так само вчиняти й з авторами, які захаращують наше мовне довкілля непотрібними термінологічними новотворами? Скажімо, позбавляти наукового ступеня. Така вимога в жодному випадку не є «накладанням кайданів на пізнання» – вона покликана лише дисциплінувати вчених і вселити в них почуття високої відповідальності за стан і повноцінний розвиток спеціальної лексики.

Таким чином, низька термінологічна культура в усіх своїх виявах істотно утруднює сприйняття й розуміння наукового тексту. Засміченість незвичними словами, термінологічна мішура призводять до того, що фонові знання читача (навіть якщо він і фахівець із цієї галузі) виявляються недостатніми для повноцінного розуміння написаного. Зокрема, у його свідомості не виформовуються відповідні авторському задумові поняття, не встановлюються зв'язки між ними, і через це зміст і хід авторської думки залишаються загалом незбагненними. Можна припустити, що в межах однієї наукової праці людина спроможна адекватно сприйняти, зрозуміти й запам'ятати лише певну обмежену кількість нових термінів. Якщо ж їх рахунок перевищує за десяток і при цьому вони раз у раз уживаються з першої до останньої сторінки, збагнути таку працю досить-таки складно. Усе це перешкоджає термінології виконувати своє основне призначення – упорядковувати наукові поняття, якнайточніше передавати наукові істини, полегшувати спілкування між фахівцями.

1. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови : Структура наукового тексту. — К., 1970. — С. 211; Rachwałowa M. Słownictwo

tekstów naukowych. — Wrocław etc., 1986. — S. 74; Gajda S. Styl naukowy // Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmińskiego. — Wrocław, 1993. — S. 175.

2. Будагов Р. А. Сходства и несходства между родственными языками. — М., 1985. — С. 3.

3. Мартин Д. Психологические эксперименты : Секреты механизмов психики. — СПб., 2004. — С. 86-87.

4. Климов Е. А. О некоторых нежелательных тенденциях в работе диссертационных советов по педагогическим и психологическим наукам // Бюл. Высш. аттестацион. комиссии М-ва образования Российской Федерации. — 2002. — № 1. — С. 27.

5. Франк-Каменецкий Д. Научная журналистика глазами ученого // Наука и журналист. — М., 1970. — С. 192.

6. Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science. — New York, 1998. — 274 p.

7. Ibid. — P. 5.

8. Кохановский В. П. Философия и методология науки. — Ростов н/Д., 1999. — С. 100.

9. Понтрягин Л. О математике и качестве её преподавания // Коммунист.— 1980.— № 14. — С. 101.

10. Там же. — С. 104.

11. Лук А.Н . О глупости // Энергия: экономика, техника, экология. — 1989. — № 3. — С. 47-48.

12. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 185.

13. Цит. за: Lehr-Splawiński T. Język polski: Pochodzenie, powstanie, rozwój. — 2-e wyd. — Warszawa, 1951. — S. 328-329.

14. Цит. за: Парандовський Я. Алхімія слова. — К., 1991. — С. 243-244.

15. Mazur M. Terminologia techniczna. — Warszawa, 1961. — S. 15.

16. Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників // Українське мовознавство. — 1985. — Вип. 13. — С. 6-7.

17. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі. — 2-е вид., перероб. і доп. — К., 1999. — С. 21.

18. Yushchenko V. A Year On, Ukraine's Democracy is Showing Results // The Financial Times. — 2005. — 22 D. (http://www.president.gov.ua/en/news/data/26_5138.html).

19. Кибрик А., Паршин П. Дискурс (www.kmgosvet.ru/articles/82/1008254/1008254a7.htm; скопійовано 15.XП.2006). Прикметними в цьому плані є спроби повернути вживання терміна назад: «У русистиці дискурсивні явища (хоч і без уживання даної термінології) активно досліджувалися в 1970-1980-і роки...» (Там же). Кумедно виглядають колеги, які заднім числом оголошують, що вони вже давно вивчають дискурс, і як доказ наводять свою бібліографію. Виявляється, правда, що в назвах їхніх праць цього терміна немає, натомість є «стиль», «стилістика», «стилістичний». Виходить, раніше «дискурс» досліджували, навіть не підозрюючи це.

20. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 136.

21. Орлов Г. А. Современная английская речь. — М., 1991. — С. 14.

22. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // Язык. Личность. Текст : Сб. статей к 70-летию Т. М. Николаевой. — М., 2005. — С. 49.

23. Арутюнова Н. Д. Знач. праця. — С. 136.

24. Benveniste E. On discourse // The Theoretical Essays : Film, Linguistics, Literature. — Manchester, 1985. — P. 35-52.

25. Ильин И. П. Постмодернизм : Словарь терминов. — М., 2001. — С. 76.

26. Серю П. Анализ дискурса во Французской школе [Дискурс и интердискурс] // Семиотика : Антология. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2001. — С. 550.

27. Мольер. Комедии : Пер. з фр. — Х., 2004. — С. 478.

28. Кибрик А., Паршин П. Знач. праця.

29. Демьянков В. З. Знач. праця. — С. 48.

30. Серед українських див., напр.: Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2002. — № 453. — С. 30-34.

31. Коваль-Костинська О., Славова М. Літературознавча метамова — новий Вавилон чи дорога до діалогу? // Культура слова. — 2002. — Вип. 60. — С. 25.

32. Цит. за: Колесов В. В. Русская речь : Вчера, сегодня, завтра. — СПб., 1998. — С. 180.

33. Тюльпинов Н. Мудрость. Записки о творчестве Д. С. Лихачева // Знамя. — 1986. — № 10, — С. 208.

Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми

P. O. SELIHEY MODERN FORMATION OF TERMS: SYMPTOMS AND SYNDROMES The article deals with abuse of terms in present-day scientific papers. Misuse of terminology manifests itself in 1) interlarding one's texts with obscure and redundant terms; 2) unfounded borrowing of terms from other sciences; 3) excogitation new names for phenomena and notions, which already have the generally adopted terms. Special attention is given to misuse of the term «дискурс». Keywords: scientific term, formation of terms, abuse of terms.

Пилип Селігей

ЩО НАМ РОБИТИ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯМИ?

Науковий стиль, як жоден інший, багатий на слова чужомовного походження. І це зрозуміло: наука – явище міжнародне, тож вони є одним із найважливіших джерел поповнення термінології (*електрон, синус, вітамін, монтаж, реакція, автаназія*). Друге важливе джерело – терміни, утворені на власній основі (*корінь, пізнання, коло, тиск, вісь, теплообмін, жаротривкість*). Отже, в науковій лексиці співіснують чуже й питоме, інтернаціональне й національне. Перший складник єднає її з міжнародними стандартами, другий виявляє її самобутність, зберігає народний характер. Доведено, що для повноцінного розвитку термінології важливо дотримуватися рівноваги, оптимального співвідношення цих двох складових, тобто враховувати однаковою мірою як зарубіжні здобутки, так і національні традиції [7: 8; 10: 15; 6: 119, 185-186; 23: 17; 24: 89; 22: 190]. Стосовно української мови це означає, що в ній мають на рівноправних засадах побутовати терміни як запозичені із західноєвропейських мов чи утворені з греко-латинських елементів, так і посталі на ґрунті питомих (слов'янських) словотвірних засобів. Нехтування тієї чи тієї складової може зашкодити усталенню термінології, порушити її органічність, загальмувати розвиток наукового стилю.

Утім, і без спеціальних підрахунків неважко бачити, що сучасні наукові публікації, а надто науково-жаргонні тексти, переобтяжено невинуваними термінологічними запозиченнями. Інтернаціональна складова в них надмір переважає, а то й витісняє національну.

Один із виявів цього – давня традиція свідомо заміняти загальноживану слов'янську лексику неслов'янськими відповідниками. У минулі десятиліття в наукових текстах рясно траплялися такі, наприклад, заміни: *звертатися – апелювати; обмежувати – лімітувати; продовжувати – пролонгувати; пояснювати – експлікувати; показник – маркер; взаємозалежність – кореляція; однорідний – гомогенний; визначати склад – конституювати; розмежовувати – диференціювати*. Питомі українські слова, що колись займали в мові науки своє природне місце, нині виштовхнуті з обігу на задвірки – до пасивного словника.

Така ж доля в науковому стилі може спіткати й іншу «функціонально слабшу» слов'янську лексику, на зміну якій останніми роками приходять такі варваризми: *доречний, слушний, істотний, притаманний – релевантний; часовий – темпоральний; одночасний – симультанний; прихований – імпліцитний; явний, виражений, висловлений – експліцитний; довільний – арбітрарний; усувати – елімінувати; причино вий – каузальний; виражати, промовляти – артикулювати; виявляти – маніфестувати; висловлювати – вербалізувати; осмислювати – концептуалізувати; можливий – евентуальний; змінний, мінливий – варіабельний; сприйняття – реценція; розподілення – стратифікація*. Ці та багато інших слів видаються цілком органічними для англійського тексту, де їхні корінь і лексичне значення здебільшого прозорі. Але живосилом притягнуті в українську мову, вони втрачають цю органічність і набирають вигляду «чужоземця» чи «стороннього тіла».

...

Тим-то сучасний науковий жаргон за його лексичне наповнення жартома (але небезпідставно) називають латинським діалектом української мови або ж «українглішом». І справді: коли треба з'ясувати точне значення якогось слова, наприклад, *симультанний*, марно шукати його в українських словниках (навіть іншомовних слів) – треба відразу ж звертатися до словника латинської мови чи англо-українського словника. І виходить парадокс: перекладний словник замінює читачам наукових текстів тлумачний словник рідної мови.

Інший парадокс полягає в тому, що саму українську мову описують, чимраз більше послуговуючись чужою термінологією. Рік у рік вона зміцнює свої позиції, потроху витісняючи споконвічну лексику. Натепер *флексія* вже майже остаточно заступила *закінчення*, а *конотація* замінила собою *відтінок і забарвлення*. Покликаючись на небезспірну думку, що мова опису (метамова) має відрізнитися від об'єкта опису, сучасні мовознавці перевагу нерідко віддають не першим, а другим термінам: *мовець – комунікант, словесний – вербальний, мовний – лінгвальний, позамовний – екстралінгвальний, назва – номінація, називний відмінок – номінатив, родовий відмінок – генітив, (у)творення – деривація, зменшувальний – демінутивний, збільшувальний – аугментативний, протиставний – контрактивний, описовий – дескриптивний, приписів – прескриптивний, вторинний – секундарний, приставний – протетичний, питальний – інтерогативний, сполучуваність – валентність, зв'язність (тексту) – когерентність*. Саме ж запозичення дехто називає тепер

етранжизмом або *алієнізмом*. Не виключено, що завтра комусь знічев'я спаде на думку *відмінювання* замінити *деклінацією*, а *дієвідмінювання* – *кон'югацією*. І що дивує найбільше: до таких замін удаються мовознавці – вчені, які мали б найкраще знатися на можливостях української мови. Якщо таке нігілістичне ставлення в її охоронців і лицарів, то що ж тоді казати про решту науковців? З огляду на таку загрозливу тенденцію вважаємо, що варто всіляко оберегати й розвивати питому мовознавчу термінологію, а також повернути до неї такі слова, як *наросток* (*суфікс*), *приросток* (*префікс*), *дієйменник* (*інфінітив*), *складня* (*синтаксис*), *двозвук* (*дифтонг*), як пропонує О.Пономарів [13: 116]. Хоча, слід визнати, за нинішніх несприятливих умов термінам слов'янського походження закріпитися в ужитку важче, ніж їхнім неслов'янським відповідникам.

Деякі фахівці, вичитавши в іноземній літературі нові терміни, не обтяжують себе пошуками рівнозначників у рідній мові, а починають живосилом переносити слова з однієї мови в іншу. Ніж розбудовувати питому термінологію, гадають вони, простіше використати готові англійські слова, злегка їх слов'янізувавши (тут, як видно, відбувається своєрідне заощадження розумових зусиль, а, простіше кажучи, розумові лінощі). І виринають в українському тексті: *локація* (тобто *розмова*), *мутуальний* (*взаємний, обопільний*), *облігаторний* (*обов'язковий*), *евідентний* (*очевидний*), *партисипатор* (*учасник*), *акцептант* (*приймач*), *перпетуальний* (*вічний, безконечний*), *посибілятивний* (*можливий*), *пробабілятивний* (*імовірний*), *стипулятивний* (*обумовлений, причино вий*), *суплетивний* (*додатковий*), *субтракція* (*відняття, відбирання, видалення*), *інтерація* (*взаємодія*), *інтерпеляція* (*запит*), *девайс* (*пристрій*), *інжиніринг* (*розробка*). Чи стануть ці словеса окрасою нашої наукової мови – дуже сумнівно, зате безсумнівно, що вони розхитують норму й посилюють термінологічний різнобій.

Модний нині напрям, що його розробники називають «нейролінгвістичним програмуванням», є, по суті, одним із методів впливу на співрозмовника під час усного спілкування. Одним із ключових термінів напряму є *рапорт*. Що це таке? Термін уживається в таких фразах: *уміти встановити рапорт із співрозмовником; двоє людей знаходяться в рапорті; рапорт дозволяє побудувати місток до свого співрозмовника; коли рапорт встановлений, можна змінити свою поведінку* [див., напр.: 18: 102-103]. Схоже, теорія «нейропрограмування» виявила якесь дуже важливе психологічне явище

у спілкуванні, про яке ми раніше нічого не знали й не чули. Як зрозуміти його суть? Яке дати йому визначення? Спробуймо з'ясувати, як утворився термін. Оскільки напрям засновано у США, звертаємося до тамтешньої наукової літератури й виявляємо англомовний відповідник терміна – *rapport*. Але правильний переклад цього слова українською – *взаєморозуміння, домовіра, згода*. Виявляється, що в усіх наведених прикладах варваризм *рапорт* можна безперешкодно замінити цими точними українськими відповідниками. Отже, жодного психологічного відкриття насправді немає, є лише ілюзія відкриття, породжена неправильним перекладом.

Навряд чи науковець, який нехтує переклад і механічно запроваджує англіцизми, прислужиться упорядкуванню та нормалізації нашої термінології. По суті, будь-яку думку за бажання можна висловити латино-англійськими коренями в «слов'янізованій» морфологічній оболонці...

Так само, гадаємо, створюючи термін для нового поняття, здебільшого немає підстав віддавати перевагу чужим кореням. Неслов'янський термін може бути прийнятний тоді, коли він позначає явище чи поняття, що його вперше відкрили й описали за кордоном. Тим часом, якщо поняття зародилося в українській науці, природніше дати йому назву, використовуючи український (чи слов'янський) кореневий фонд. Адже для цієї мети він анітрохи не гірший від латинського чи англійського.

Чому лавина запозичень дедалі сильніше захльостує українську наукову мову? Коли для запровадження чужих термінів є вагомі підстави? Чому іншомовні слова декому видаються зручнішими за питомі українські відповідники?

Насамперед слід визнати, що англомовна термінологія є міжнародною, узвичаєною серед зарубіжних фахівців. Цей довід особливо важить тепер, коли постколоніальна Україна усвідомлює себе частиною Європи, наздоганяє цивілізовані країни в економіці й культурі, переймає в західних народів їхні науково-технічні здобутки. Дедалі більше співвітчизників отримує доступ до новітніх інформаційних технологій. І те, що наша наукова мова вирівнюється за міжнародним стандартом, а чимало семантичних прогалів у її терміносистемах заповнюється шляхом запозичень, видається на перший погляд цілком закономірним.

Другий аргумент – тенденція до лаконізму й однослівності. Щоб заощадити зусилля, мовці воліють позначити поняття одним запозиченим

терміном, аніж багатослівно-громіздким питомим зворотом. Легше сказати *самміт*, ніж *зустріч державних діячів на найвищому рівні*; *інавгурація* коротше, ніж *урочиста церемонія вступу глави держави на посаду*. Замість довгих описів увесь потрібний зміст зосереджується в одному-єдиному слові, від якого до того ж утворюються однослівні похідні. Якщо серед питомих запасів і справді не вдається підібрати точного однослівного відповідника, то це достатня підстава для запозичання. Але здебільшого його знайти неважко – треба або добре пошукати, або створити. Так, англ. *summit* слушно пропонують перекласти як *верхівка* або ж скористатися польським відповідником – *чолівка* [9: 19]. Що ж до інавгурації, то згадаймо, що англ. *inauguration* походить від латинського дієслова *inaugurare* зі значенням «посвячувати, висвячувати». Тож *посвячення* – і є придатною слов'янською назвою для згаданої церемонії.

Чуже слово однозначне, його семантика більш конкретна й чіткіше окреслена, воно деталізує наявне поняття, вносить новий смисловий відтінок, який важко чи неможливо передати питомим аналогом, – таким є третій аргумент щодо корисності запозичень. Наприклад, процес переведення військових підприємств на випуск цивільних виробів у економічній науці зветься *конверсією*. Якщо замість нього вживати іменники *перетворення* чи *зміна* (відповідники лат. *conversio*), то зникне спеціалізований відтінок значення, адже семантика слов'янських слів ширша й розмитіша. Отже, запозичення усувають синкретичні значення й дають змогу «більш точної диференціації наукової і технічної думки» [14: 94], інакше кажучи, відмежовують наукову думку від ненаукової.

Раціональне зерно тут є, але, гадаємо, його не варто перебільшувати. Насамперед тому, що наукова думка має сама себе відмежовувати – не стільки зовнішньою формою, скільки внутрішнім змістом, не так лексичною оболонкою, як глибокою науковою сутністю. Інша річ, коли цієї сутності катма, тоді й справді стає зручно приховувати банальності в малозрозумілій термінології.

Чи тільки за допомогою запозичень можна уточнити близькі за змістом поняття, розмежувати відтінки значення? Проаналізуємо інший приклад з економічної термінології. Родове поняття *торговий агент* (посередник, що веде торговельні операції на ринку чи біржі) конкретизується запозиченнями: *брокер* (спеціалізується на певному виді товарів чи послуг), *джоббер* (укладає угоди на біржі тільки з іншими біржовими посередниками), *дилер* (купує і продає цінні

папери), *дистриб'ютор* (збуває товари, вироблені певним підприємством), *комісіонер* (укладає угоди на користь і за рахунок довірителя, не від свого імені), *маклер* (посередник при укладанні торговельних угод), *прокурис* (укладає угоди за довіреністю торговельного підприємства), *ріелтор* (посередник із продажу нерухомості), *трейдер* (гуртовий торговець). Попри усталеність цих міжнародних термінів, майже всі згадані відтінки значення можна повноцінно передати питомою лексикою (*довірений, купець, перекупник, посередник, постачальник, представник, розподільувач, торговець*) або, принаймні, укоріненими запозиченнями зі слов'янськими морфемами (*біржовик, гуртовик, уповноважений*) чи давно засвоєними запозиченнями (*крамар*). Крім того, не забуваймо, що значення слова уточнюється, конкретизується самим контекстом. Тож коли йдеться про біржу, ринок товарів чи послуг, неважко втямити, в якому сенсі вживатимуться *посередник, представник, розподільувач, уповноважений* тощо.

Попри це, ми рясно залучаємо чужинецькі слова навіть тоді, коли можна без особливих зусиль побудувати український термін. У нас навіть не виникає сумнівів, чи потрібні такі запозичення, чи немає інших способів називати нові поняття, чи не можна ці поняття висловити по-своєму – так само точно і яскраво, а, може, навіть точніше і яскравіше.

Відмову од питомих ресурсів при термінотворенні часто пояснюють тим, що слов'янський корінь своїм прозорим походженням (внутрішньою формою, семантичною мотивацією) викликає зайві емоції. Тим часом неслов'янський корінь, маючи неясну внутрішню форму, ніяких додаткових асоціацій і семантичних зв'язків за собою не тягне, утворений на його основі термін не містить непотрібних смислових чи образних нашарувань, лишається нейтральним і однозначним (пор. *ворожнеча – антагонізм, зубожіння – пауперизація, невплата – дефолт, обмацування – пальпація*).

На нашу думку, такі побоювання здебільшого безпідставні й надумані. У науковому контексті питомі слова автоматично сприймаються у своєму другому – термінологічному – значенні (пор. численні приклади: *безхребетні, бігуни, білки, блискавка, відміна, вузол, гніздо, ключ, крива, крило, лист, матерія, міхур, особа, палець, погляд, прокат, речовина, ринок, родина мов, ссавець, супутник, тіло, тканина, хвиля* тощо). Коли науковці вживають термін у фаховому спілкуванні, його побічні асоціації для них просто не існують. Прозора внутрішня форма не тільки не перешкоджає функціонуванню такого

значення, а, навпаки, здатна краще передати суть поняття. Вона робить терміни зрозумілішими й полегшує сприйняття фахової літератури.

Про марність цих побоювань свідчить і той очевидний факт, що самі англомовні науковці воліють не вдаватися до запозичень, а утворюють нові терміни переважно на базі внутрішніх засобів, дарма що неологізми зберігають прозору семантичну мотивацію чи збігаються за формою із загальноновживаною лексикою [1]. Так, у свідомості англомовного науковця мирно співіснують два значення іменника *verification* – загальнономовне «перевірка» і термінологічне «підтвердження (фактами, практикою)». Американській психології аж ніяк не заважає те, що назва одного з чільних її напрямів *behaviorism* «поведінкознавство». І, звичайно ж, англомовні економісти зовсім не сприймають термін *marketing* як «базарювання», хоч в іменнику *market* первісним значенням є саме «базар, ринок», а «продаж, збут» – похідні. Природно сприймаються в науковому тексті такі, наприклад, прозорі за походженням терміни, як *approximation* «апроксимація» (букв. «наближення»), *liquid* «ліквідний» (букв. «рідкий, текучий»), *diffusion* «дифузія» (букв. «поширення»), *grant* «наукова субсидія» (букв. «дарунок»). Англомовних користувачів обчислювальної техніки нітрохи не бентежить, що в їхній мові *computer* має пряме значення «лічильник, обчислювач», *scanner* – «пильний споглядач», *site* – «місце»; буд майданчик», *driver* – «водій, кучер; рушій», *chip* – «тріска», *display* – «показ, виставка», *chat* – «балачка», «*Windows*» – «вікна», «*Word*» – «слово», «*Fine Reader*» – «хороший читач». (Так само й українці ніколи не сплутають значення слів *миша*, *собака*, *вікно*, *вірус*, *папка*, *пам'ять*, *кошик*, *меню*, *ключ*, *мережа*, *провідник*, *робочий стіл*, *завантажувати*, *зависати*, коли їх ужито в комп'ютерному контексті). Цей перелік неважко продовжити на матеріалі будь-якої терміносистеми. Тож і не дивно, що в галузях, які нині бурхливо розвиваються (молекулярна біологія, генетика, електроніка й обчислювальна техніка, інформатика, авіація, соціологія, економіка та фінанси, когнітивна й соціальна психологія), англійська мова розвиває власну термінологію.

...

Цікаво, що в українському професійному мовленні частотні англійські терміни з незрозумілою внутрішньою формою інколи переосмислюються відповідно до звукових чи образних асоціацій зі словами рідної мови. Характерним у цьому плані є комп'ютерний сленг: *дрова* (драйвера), *мило* (від

англ. e-mail), *момед* і *мопед* (модем), *мудем* (поганий модем), *нафігатор* (програма Netscape Navigator), *ніжамкер* (програма Page Maker), *трупонаскаль* (мова програмування Turbo Pascal), *шаровари* (умовно-безкоштовна версія програми, від англ. shareware), *чекіст* (програма Check It). Трапляються звукові зближення з власними іменами: *аська* (програма ICQ), *клава* (клавіатура), *єгор* (помилка, від англ. error), *лазар* (лазерний принтер) тощо. Як бачимо, ці новотвори виникають з настановою на жарт, каламбур, як своєрідне змагання в мовній дотепності. Звісно, вони аж ніяк не можуть претендувати на статус науково-технічних термінів – це радше їхні неофіційно-розмовні заміники, тобто професіоналізми. Проте в цій невимушеній грі є один дуже істотний для нас момент. Ніби відчуваючи суцільну чужорідність комп'ютерної лексики, мовці несвідомо намагаються наблизити її до рідної мови й «віднаходять» для термінів семантичну мотивацію на власному ґрунті. По суті, ця мовна забава є своєрідним виявом сучасної народної етимології і – яскравим доказом того, наскільки неприродно, коли термінологія розвивається винятково за рахунок запозичень, і наскільки важливо, щоб належне місце в ній посідала питома лексика.

Наступна причина запозичень – деякі іншомовні слова прищепилися в науковій мові через естетичні або етичні міркування. Ними можна пояснити появу таких, наприклад, термінів, як *рептилії* (замість питомого *гади*) *суїцид* (замість *самогубство*), *летальний* (замість *смертельний*), *лібідо* (букв. *потяг*, *хтивість*), *гендерний* (букв. *статевий*), *обценний* і *пейоративний* (замість *лайливий*). Особливо ця тенденція далася взнаки в медичній термінології: *абсцес* (замість *гнояк*), *фурункул* (замість *чиряк*), *педикульоз* (замість *вошивість*), *лейкома* (замість *більмо*), *епілепсія* (замість *падуча неміч*), *лепра* (замість *проказа*), *фавус* (замість *парші*), *канцер* (замість *рак*, хоч із погляду етимології це спільнокореневі слова), *урина* (замість *сеча*), *урологія* (пор. *сечознавство*), *вівісекція* (замість *розтин тіла*). Ці запозичення дають змогу «затемнювати» відповідні явища, тобто вони є до певної міри евфемізмами й часом допомагають лікарям у роботі. Р.Етьємбль наводить характерний випадок: коли одній пацієнтці запропонували пройти гістеректомію, та, зачарована незвичним терміном, відразу ж погодилася, хоч і не знала, що він означає.

Чужі слова жваво проникають і тоді, коли окремі суспільні прошарки захоплюються культурою іншого народу. Тоді запозичення вкорінюються не

стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити суть справи, скільки з бажання мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість, з претензій на розумову або ділову перевагу, з міркувань моди чи снобізму, а також з метою маніпуляції – щоб створити видимість чогось нового чи незвичайного. Приклади подибуємо в нашому житті чи не на кожному кроці: *уряд* тепер офіційно іменується *кабінетом міністрів*, *міністерство сільського господарства* – *міністерством аграрної політики*, *установу* частіше називають *адміністрацією* чи *офісом*, *відділ* та *управління* – *департаментом*, *посольства* потрохи перетворюються на *амбасади*, *виставки* – на *експоцентри*. Іншомовне слово – це й перевірений засіб підвищити власний авторитет, надати ваги третьорядним чи не надто престижним професіям: *помічник* – *референт*, *постачальник* – *провайдер*, *розповсюджувач* – *дистриб'ютор*, *перекупник* – *дилер*, *гуртовик* – *трейдер* або *мерчандайзер*, *товарознавець* – *маркетолог*, *кравець* – *кутюр'є*, *охорона* – *сек'юриті*, *пірнальник* – *дайвер*, *підспівувач* – *беквокаліст*, *нянька* – *бебісітер*, *хатня робітниця* – *хаускіпер* (ну, а той, хто взагалі не має роботи, міг би «підвищити» свій статус, назвавшись *джобсікером*) (Правда, історія мови свідчить, що запозичення теж із бігом часу втрачають свої «ушляхетнювальні» властивості, набувають «буденних» відтінків, і їм на зміну можуть прийти евфемізми нового покоління: *кадровик* – *менеджер персоналу*, *пропагандист* – *піар-технолог*, *асенізатор* – *оператор очисних робіт*. Пор. ще ланцюжок, який розвинувся через те, що первісне запозичення-евфемізм утратило свої пом'якшувальні функції: *каліка* – *інвалід* – *особа з обмеженими фізичними можливостями* – *людина з особливими потребами* – *людина, яка потребує особливого ставлення*). Це той самий жаргон, про який іще в позаминулому столітті один класик сказав, що ним можна «будь-яку пакість таким чином висловити, що од неї війне зовсім не пакостями, а пахощами!» [15 VI: 134]. Схоже, тут ми маємо справу з рецидивом міфічної свідомості: зачарована «магією імен», вона упевнена, що коли змінити ім'я речі, зміниться й сама річ. Охочі до таких перейменувань виростають у своїх очах (як їм здається), але насправді мало чим відрізняються від тієї міщаночки, яка свідомо купувала ліки лише з латинськими назвами, бо в українському перекладі вони на неї «не діяли».

Це «міщанське» віяння неважко простежити й у науковому жаргоні. Автор міг би вдовольнитися звичним терміном, але воліє вжити натомість щось новомодне, уважаючи це ознакою «вишуканості»: *річ* – *реалія*; *сприйняття* –

рецепція; поняття, образ – концепт; мовлення, текст, стиль – дискурс; зразок – патерн; підтверджувати – верифікувати – хоч із контексту випливає, що другі терміни порівняно з першими ніякої особливої специфіки не відбивають. Правомірність таких замінів викликає сумніви.

...

Окремі науковці, як випливає з їхніх роздумів, досі чомусь вважали, що мета науки – лише збирати й описувати факти. І коли вони виявили для себе ще одне її призначення – пояснювати ці факти, це стало для них справжнім відкриттям. Відкриття, очевидно, було настільки дивовижним, що вони вирішили для настанови на пояснення запозичити якусь чужомовну назву...

...вживання чужих слів часто-густо випливає не з потреби точно передати наукові істини, а набуває самодостатнього характеру – запозичення задля самого запозичення. Такі автори не вміють чи не хочуть перекладати, цураються питомої лексики, хочуть показати свою «оригінальність». У науковому жаргоні непотрібні запозичення надають викладові штучної наукоподібності. Будучи заповненим якоюсь англоманією, дехто з науковців мислить словами рідної мови, а пишучи, наспигає текст англіцизмами. Не інакше, відбувається аномальне змішання внутрішніх кодів, своєрідний «мовно-розумовий білінгвізм». (Це, між іншим, нагадує дводумство радянських часів, коли думали одне, а говорили зовсім інше). Практика постійних замінів узвичаєних слів на чужі наводить на хибну думку, ніби англійська – найдосконаліша й найкультурніша мова, ніби сучасні ідеї можна висловлювати тільки нею (хоч насправді її термінологія теж хвибує на різні вади й незручності).

До зайвих запозичень і тих, хто ними козирає, вчені та культурні діячі різних народів ставилися загалом неприхильно. Вони підкреслювали інтелектуальну залежність любителів чужоземного, їхнє невміння думати самостійно, брак критичності й творчого підходу. Ось лише деякі оцінки. Український економіст К.Воблій: «У молодих авторів спостерігається інколи намагання насичувати свою мову іншомовними словами. Цим гадають надати своїй праці «ученості». Це глибоко помилковий погляд» [3: 158]. Український фізик А.Наумовець: «На жаль, ми є свідками бездумного й масового впровадження іншомовних (переважно англійських) термінів навіть у тих випадках, коли для них було б зовсім неважко знайти прості й точні вітчизняні відповідники. ...З погляду іноземців це може розглядатися як фактичне

визнання меншовартості, нерозвиненості української мови. Прикро, що філологічна наукова спільнота (і не тільки вона, звичайно), на мій погляд, дуже слабо протидіє цьому ганебному явищу» [9: 19]. Російський логік С.Поварнін: «Чим більше хтось уживає без потреби іноземні слова, тим імовірніше, що він не здатен до самостійного мислення» [12: 45]. Л.Толстой про псевдо ліберальну інтелігенцію: вони «лише повторюють те, що Європа сказала, самі своїм розумом не думають» [17: 31]. Польський прозаїк Я.Парандовський любительів запозичень називав «герольдами загального занепаду інтелектуальної культури» [11: 245], а його співвітчизник С.Є.Лець, відомий майстер афоризму, запропонував одинадцять заповідей – «не чужослов!».

Перші нездорові симптоми американізації української мови почали з'являтися ще в 1970-х рр. Але тоді наша філологічна громадськість більше переймалася захистом од невмотивованих росіянізмів і повзучого суржику, а на американізми належної уваги не звертала. Потік запозичень стократ посилювався, коли Україна здобула незалежність і стала відкритішою світові. Спричинені економічними негараздами суспільна нестабільність і розгубленість тільки посилювали варваризацію лексики. Сьогодні сильного англомовного впливу зазнають чи не всі стилі української мови, але в науковому цей вплив відчувається найбільше. Співвідношення питомих і чужих термінів стрімко змінюється на користь останніх. Словники не встигають фіксувати нові запозичення, і коли людина, яка не знає англійської, натрапляє в українському тексті на незрозумілі варваризми, вона опиняється у безвиході. Якщо англо-американська повинь триватиме й далі, то побоювання, що з часом гості витіснять із наукової мови господарів і посядуть їхнє місце, не видаються аж такими перебільшеними. Тоді словники іншомовних слів переважатимуть за обсягом словники питомих лексики, а ці остання доведеться вдавати чи то як словники архаїзмів, чи то як Червону книгу.

Нині економіка та культурне життя України, як і решти країн світу, невідворотно глобалізуються. Ці процеси підживлюють поступ української мови, розширюють її інформативні потужності та сферу застосування, але, з іншого боку, призводять до мовних змін, що розхитують літературну норму й дестабілізують мовне життя [1: 54]. Українська мова починає розвиватися ніби «в тіні» англійської. Слов'янські корені останнім часом якщо не припинили, то помітно сповільнили своє зростання, афікси обслуговують здебільшого запозичені корені. «Самоусунувшись» від процесів термінотворення й ставши

пасивним споживачем чужих слів, наша наукова мова, по суті, пориває з тим, що загальнонаціональна мова нагромаджувала століттями. Багатючі виражальні можливості, відшліфовані під пером українських класиків, лишаються в ній не зжитими й незапитаними.

Це корисно чи шкідливо? Тут доречно провести аналогію з життєвими функціями організму. Коли ми щоразу, аби подолати будь-яку, навіть невелику відстань, будемо послуговуватися автівками, а на другий-третій поверх підніматимемося ліфтом, то наша серцево-судинна система від бездіяльності дуже швидко де тренується й деградує. Щоб підтримувати її у здоровому, працездатному стані, їй треба щоразу давати розумне фізичне навантаження. Те саме і з пам'яттю: щоб вона лишалася дієвою і невідкладною склерозові чи забудькуватості, слід повсякчас щось запам'ятовувати. Нерухомий камінь мохом обростає – так образно цю ідею узагальнює румунське прислів'я.

«Обростання мохом» загрожує і словотворові: якщо цю систему не навантажувати, вона рано чи пізно знесилиться й застаріє. Якщо мовці, замість карбувати слова на основі питомої лексики та власних словотвірних засобів і моделей, сліпо копіюватимуть чужомовні зразки, а ми, мовознавці, будемо цей сумнівний досвід незворушно пропагувати, тоді самотність української мови бачиться в не вельми світлих барвах. Коли мова покірливо переймає вироблене іншою мовою, буквально загрузаючи в позичках, вона втрачає здатність до саморозвитку. Запозичення, хоч і збагачують мову, хоч і розширюють її словник, але водночас притлумлюють її внутрішні сили та можливості. І тоді збагачення парадоксальним чином обертається на збіднення.

Не забуваймо, що чужі слова – важливий, але не єдиний засіб позначати нові речі. Крім зовнішніх, є ще й внутрішні типи номінативних засобів: це і творення нових слів, і переосмислення вже наявної лексики (розвиток багатозначності), й утворення словосполучень. Для задоволення потреб літературної мови ці внутрішні джерела видаються природнішими, ніж запозичення. На жаль, у наші дні, щоб заповнити термінологічні порожнини, до цих ресурсів удаються дуже рідко. Це спричинює застій у розвитку питомих морфемних ресурсів, вони втрачають гнучкість і динаміку, а система потроху робиться творчо неспроможною.

1. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48-54.

2. Артеменко О. «Житло ХХІ століття» піднімає цілину девелоппменту // Дзеркало тижня. – 2003. – 22-28 березня (№ 11).
3. Воблий К.Г. Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка). – 3-тє вид. – К., 1969. – 178 с.
4. Демьянков В.З. Интерпретация как инструмент и как объект лингвистики // Вопросы филологии. – 1999. – № 2. – С. 5-13.
5. Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов. – К., 2002. – 302 с.
6. Дяков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000. – 218 с.
7. Жовтобрюх М.А. Науковий стиль української мови // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 3-13.
8. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине ХХ века // Язык и наука конца ХХ века. – М., 1995. – С. 144-238.
9. Наумовець А.Г. Імплементация англіцизмів в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. праць. – К., 2001. – Вип. IV. – С. 19-20.
10. Панько Т.І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 14-21.
11. Парандовський Я. Алхімія слова. – К., 1991. – 374 с.
12. Поварнин С.И. Спор. О теории и практике спора. – СПб., 1996. – 160 с.
13. Пономарів О.Д. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К., 2002. – 240 с.
14. Пумпянский А.Л. Функциональный стиль научной и технической литературы // Вопросы языкознания. – 1977. – № 2. – С. 87-97.
15. Салтыков-Щедрин М.Е. Полное собрание починений: В 20 тт. – М.; Л., 1933-1941.
16. Тищенко К.М. Метатеорія мовознавства. – К., 2000. – 350 с.
17. У Толстого. 1904-1910: «Яснополяние записки» Д.П.Маковицкого. – Кн. 4. – М., 1979. – 490 с.
18. Хоменко І.В. Еристика: мистецтво полеміки. – К., 2001. – 192 с.
19. Щур І.І. Словник комп'ютерного сленгу української мови. – К., 2006. – 144 с.

20. Etienne P. Au secours, Athena! Le jargon des sciences. – Paris, 1996. – 130 p.
21. *Gilman W.* The Language of Science. A Guide to Effective Writing. – New-York, 1961. – 248 p.
22. *Jurkowski M.* Kultura języka w nauce i technice // Frycie St., Jurkowski M., Sicinska K. Kultura języka polskiego. – Warszawa, 2005. – S. 184 – 198.
23. *Mazur M.* Terminologia techniczna. – Warszawa, 1961. – 252 s.
24. *Nowicki W.* Podstawy terminologii. – Wrocław [etc.], 1986. – 156 s.
25. *Sauvageot A.* Français d’hier ou français de demain. – Paris, 1978. – 188 p.

Пилип Селігей

ЩО НАМ РОБИТИ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯМИ?

(Закінчення)

Закликаючи більше послуговуватися питомими багатствами, ми неминуче виходимо на давню філологічну проблему пуризму. І, можливо, після першої частини статті до читача закралася підозра, що автор цих рядків якийсь вузьколобий консерватор. Що ж, від цих міркувань і справді дещо відгонить пуризмом. Ми ризикуємо зажити не вельми привабливої репутації «слов'янофіла» чи «антизахідника». Навіщо ж, мовляв, замикатись у власній хаті? Відкрита лексична система є дієвою і живучою, а от спроби штучно відгородити її від будь-яких контактів неприродні й суперечать законам мовного розвитку. Науці практично невідомі мови, які не зазнавали б зовнішніх впливів. І тим більше при творенні термінології жодна мова не може обійтися лише власними ресурсами.

Треба змиритися з дійсністю: американізація – об'єктивний, а тому неминучий процес. Англomовний світ випереджає решту країн у культурному й економічному розвитку, англійською мовою викладають безліч винаходів і відкриттів, нею оприлюднюють три чверті наукових досліджень. Тож і не дивно, що переважна більшість нових термінів виникає в англійській мові й далі поширюється по всьому світові, потрапляючи і в українську. І тут нема підстав хвилюватися: запозичення не позбавляють нашу термінологію своєрідності, адже вони підпорядковуються нормам української мови, швидко пристосовуються до її словотвірної та морфологічної систем, не порушуючи їхньої стабільності. Крім того, сьогочасне захоплення англійською мовою та американською культурою – лише мода, а вона, як і будь-яка мода, недовговічна й швидкоплинна.

Намагаючись убезпечити рідну мову від чужих впливів, пуристи спираються не на об'єктивні критерії, а на суб'єктивні оцінки. Але розвиток мови сильніший за особисті симпатії й антипатії. Навіть якщо мовець дуже авторитетний, його смак іще не є достатньою підставою для заборон. З психологічного погляду пуризм відображає таку від'ємну рису людської натури, як консерватизм – прагнення заперечувати мовні зміни, чіплятися за

старе й не приймати нового. Насправді ж мовці відчують чужорідність іншомовного слова хіба що на першому етапі засвоєння. Чим далі воно вживається, тим більше до нього звикають, і невдовзі воно вже не сприймається як неологізм. Уся історія української лексики – це історія запозичень. Вони були вже у праслов'янській мові. Навіть такі побутові й, здавалося б, питомі слова, як *хліб, картопля, борщ, ковбаса, харчі, кіт, собака, кишеня, торба, хата, козак, кавун, кобза, дякувати, чекати, мусити, малювати* та багато-багато інших теж запозичені. Переймаючи з-за кордону передові науково-технічні й культурні здобутки, ми закономірно переймаємо і їхні назви. Адже ці назви вже готові, а власні відповідники треба ще видумувати, утворювати, запроваджувати, та ще й без певності, що вони прищепляться.

Ось чому свавільні намагання пуристів заборонити чи бодай обмежити вживання якогось слова – марні. По-перше, щодо давніх запозичень, як писав А.Криський, «нашої філологічної заборони ніхто не хоче слухатися» [7 III: 132]. По-друге, сувора мовна регламентація властива радше тоталітарним державам. Ліберальне ж суспільство надає мовцеві якнайбільше свободи: нехай сам обирає слова й вислови, що йому до вподоби. Демократизація літературної мови – важливий стимул її поступу.

Отож чи виправдана пуристична настанова тепер, у добу глобалізації, коли Україна дедалі більше зближується із Заходом? Чи не зашкодить нашій термінології штучна самоізоляція у вузько національних рамцях?

Наведені доводи можна визнати за слушні, якщо вони стосуються крайнього, ригористичного пуризму. Потуги залишити мову в незмінному вигляді, відгородити її від будь-яких запозичень справді безперспективні, антинаукові та шкідливі. Питомі варіанти не можуть надаватися абсолютно на всі випадки, тож запозичення – історична необхідність, явище природне й нормальне. Багато чужих слів добре вписалися в українську мову (саме слово *пурист* запозичене; ті, кого ним називають, пропонували замінити його словом *чистяк*), розширили її пізнавальний простір та синонімічні можливості. Натомість суворі пуристичні заборони-застороги пригальмовують розвиток лексики, а мовці, оглядаючись на них, починають розмовляти зі страхом припуститися помилки. Закликати до архаїзації лексики – означає прирікати на архаїзацію і саму мову.

Отже, хибна думка, що все запозичене – погане. Однак не менш хибна думка, що все запозичене – хороше. Візьмімо культуру загалом. Її

самобутності, стверджує культуролог І.Лосів, «не шкодять запозичення, причому не тільки зі споріднених, а навіть із зовсім чужих культур. Але перевищення міри корисного запозичення призводить до розчинення однієї культури в іншій, до асиміляції, до цілковитої втрати духовного суверенітету культури» [9: 23]. Ця проста істина цілком слухна й щодо мови (бо вона – ключова частина культури). Якщо чужомовні впливи перебирають через край, то природно активізується пуристична протидія їм. Коли бачиш, що в науковій термінології чужа лексика перевищує всі розумні межі, а питомі слова при цьому зухвало витісняються, тоді хоч-не-хоч доводиться ставати пуристом.

Тим-то пуризм буває різний. Чи він корисний, чи шкідливий – залежить од конкретних історичних умов, у яких побутує мова. Тож і ставлення до нього має бути конкретно-історичним. Знаний український лінгвіст О.Ткаченко пише, що носії мов із міцними соціолінгвістичними позиціями загалом толерантно ставляться навіть до значних запозичень. Зовсім інакше до них ставиться той народ, чюю мову загрожує поглинути інша, сильніша мова. Слабша мова не має права на лексичне змішування, бо це може стати початком її кінця. Без пуризму вона приречена на поступове витискання й у кінцевому підсумку на повне вимирання [16: 233, 245]. Цю ж думку розвиває Н.Клименко: «Тенденція до активізації власних мовних ресурсів у лексиконі, намагання позбутися кальок або й узагалі одиниць спільного лексичного фонду властиві будь-якій мові на етапі утвердження в статусі державної або офіційної» [6: 105]. За таких умов, як писав Р.Будагов, пуризм перестає бути власне пуризмом і перетворюється на «важливий громадський і патріотичний рух за утвердження й подальший розвиток своєї національної культури, можливостей і багатств своєї рідної мови» [2: 94].

Усі ці тези яскраво підтверджує мовний досвід народів Німеччини, Франції, Греції, Ісландії, Угорщини, Туреччини, Чехії, Польщі (у XVIII–XX ст.ст.). Словотвірні системи їхніх мов (зважмо: належних до різних родин!) щоразу виявлялися досить дієвими, щоб відповідати викликам часу й легко карбувати потрібні наукові назви, не вдаючись до зайвих запозичень. Цей досвід засвідчив, що в дилемі «запозичати чи творити власне» вибір залежить не стільки від суто мовних чинників, скільки від розвиненої національної свідомості та суспільно-політичних настанов мовної спільноти, її прагнення самій плекати власну культуру.

Отже, на етапі формування літературних мов, при зміцненні їхніх лексичних норм пуризм є закономірним і виправданим. Уважати його «дитячою хворобою» чи «маторською витівкою» – означає виявляти культурну сліпоту й нечуливість. Сьогодні ж, на початку ХХІ ст., пуристичні бар'єри потрібні, щоб захиститися від згубних наслідків глобалізації та руйнівних чужинецьких агресій. За часів міжмовної конкуренції або мовного імперіалізму, коли слабша мова пересичується запозиченнями, які не збагачують її, а стирають питомі грані, поміркований пуризм лишається чи не єдиним засобом зберегти її своєрідність. Його роль у мові можна прирівняти до політики захисту вітчизняного виробника в промисловості чи, скажімо, в кіномистецтві.

Іноді висловлюють заспокійливу думку, буцімто мова сама себе захищає, сама регулює міру корисного запозичення: те, що її дійсно збагачує, залишає, а те, що не відповідає її природі, суперечить її духові, – завжди відкидає. Отже, не варто панікувати, треба, мовляв, покластися на здатність мови до природного відбору та стихійного самоочищення [19: 526; 8: 83]. Такі заклики, слід сказати, не позбавлені підстав. Свого часу в нас не прижилися іншомовні *аероплан, дефравдація, індагація, інсургент, конклюдія, курація, обсервація, опінія, офензива* тощо – перемогли питомі *літак, розтрата, допит, повстанець, висновок, лікування, спостереження, громадська думка, наступ*. Та хоч лексична система і справді може відсівати непотрібне, цю її властивість не варто перебільшувати – на жаль, вона не всесильна. Поетичні натури часто порівнюють мову з рікою. Хоч доказова сила порівнянь у науці не надто велика, ми теж вдамося до цієї аналогії (не дарма ж бо кажуть потік або наплив запозичень). Відомо, що природні водойми мають здатність до самоочищення – але тільки до певної межі. Якщо шкідливі викиди перевищують припустимі обсяги, водойма забруднюється так сильно, що очищувати її доводиться за допомогою спеціальної техніки. Продовжуючи цю аналогію, доходимо висновку, що для мови, аби захистити її від надміру шкідливих вливань, теж потрібні спеціальні «фільтри».

У нашій соціолінгвістичній літературі ще від часів «розвиненого соціалізму» мовним контактам приписується винятково позитивна роль. Уважається, що в ході взаємодії обидві рівноправні мови впливають одна на одну й таким чином взаємозбагачуються. Схвальну оцінку діставали й закономірні наслідки цих контактів – лексичні запозичення. При цьому, однак, лишалися в тіні дві істотні речі.

По-перше, назва «мовні контакти» (а надто «міжмовні контакти») створює враження двостороннього процесу – взаємодії і взаємовпливу мов. Утім, цей термін найчастіше застосовували до ситуацій однобічного впливу. Коли, наприклад, ішлося про співіснування української та російської мов у ХХ ст., підкреслювався не лише вплив російської на українську, а й української на російську. Хоч, як добре знаємо, за потужністю ці два процеси були аж ніяк не рівноцінні: вплив російської на українську призводив до суржику, асиміляції, до масового зречення рідної мови, тоді як вплив української на російську був мізерним і зовсім не загрожував розхитати її нормативні засади чи обмежити царину побутування. Вплив насправді був односпрямованим, без жодної паритетності. Це був монолог, а не діалог. Виходить, термін «мовні контакти» викривляв, затушковував сумну реальність. Ним називали те, що насправду треба було назвати мовним месіанством, а то й лінгвоцитом.

Нинішні впливи англійської мови на українську теж називають «мовними контактами», хоч картина тут та сама: потік запозичень плине лише в один бік, українська мова виступає в ролі «приймача», «підлеглої» мови. Стосунки між мовами аж ніяк не партнерські, тож знову маємо не обопільний, а однобічний вплив. Ось чому процеси, які називають *мовними контактами*, в багатьох випадках точніше було б іменувати *мовними впливами*.

По-друге, впливати на мову – не завжди означає збагачувати її. Добре, коли розумна кількість іншомовних слів поповнює лексику, підтримуючи її виражальні можливості на рівні сучасних вимог. А от навала запозичень, нескінченна й неконтрольована, криє в собі небезпеку мовної ерозії: сильніша мова, вторгаючись в інші, менш потужні чи відверто слабкі мови, пересичує їх численними запозиченнями, через що ті кінець кінцем потрапляють у лексичну залежність від мови-давця. Ще Л.Булаховський попереджав: корисність запозичення обертається на свою протилежність, коли через невпинний чужомовний тиск у мовців занепадають власні творчі сили й слабшає контакт з прямими носіями рідномовної стихії. Рабське запозичання, хай навіть і культурних слів, за певних умов може загрожувати цілісності народу й призвести до його розпаду [3 I: 270].

В.Гумбольдт, як відомо, розглядав мову як породження народного духу. Від того, наскільки дієво цей дух впливає на мову, залежать її неповторність, багатство, бурхливість розвитку [4: 47]. Застосовуючи цю тезу до нашого сьогодення, замислимося: якщо в українській літературній мові – речника

творчого генія нації – нові явища й поняття нині іменуються *переважно* за рахунок запозичень, а власних слів закріплюється обмаль, то чи свідчить це про те, що український національний дух є слабким, притлумленим, нездатним до мовотворчості?

Власне, завзяті «імплементатори» запозичень наче й дають нам зрозуміти, що питома лексика не дає нам змоги точно висловити потрібну думку, і породжувати нові терміни, обслуговувати науково-технічний прогрес удатна лише англійська мова, а рідна неспроможна, бо неповноцінна. (Цікаво, що цей новочасний стереотип перегукується із середньовічним упередженням, буцімто науку можна розвивати виключно латиною, а національні мови на це непридатні через свою вульгарність). Звісно, таке ставлення радше свідчить не про об'єктивну неповноцінність мови, а про суб'єктивний комплекс неповноцінності «імплементаторів» щодо власної мови. Мабуть, тут проявляється такий вид психологічного захисту, як проєкція, коли суб'єкт власні вади позасвідомо переносить на зовнішні об'єкти. Людині, яка вважає себе освіченою, важко визнати, що вона погано знає українську мову, тим-то вона приписує недорозвиненість самій мові.

Наведені міркування, як нам здається, пояснюють, чому поміркований пуризм закликає більше дорожити ідною мовою, віддавати перевагу питомим словам, активно їх утворювати, а до чужомовних удаватися лише тоді, коли для потрібного смислу бракує точного українського відповідника. Навіть якщо нам і здається, що питоме слово неточно передає якийсь смисловий відтінок, то це тільки тому, що його досі замало вживали у відповідному контексті. Потрібні відтінки, власне, і з'являються у слові саме від того, що мовці починають ним виражати ці відтінки. Бо ж відомо: значення слова – це його вживання. Те саме стосується й питомих синонімів європейської лексики. Скажімо, іменники *неділка, червень, рівнобіжник, робітня*, що ними пуристи минулих років пропонували замінити терміни *атом, елемент, паралель, лабораторія*, тепер «ріжуть вухо», для наукового стилю видаються незвичними й недоречними. Проте, хтозна, якби свого часу ці новотвори підхопили й поширили, до них би звикли, і сьогодні вони не здавалися б нам аж такими чудернацькими (як не здаються такими терміни *важіль, вимикач, кисень, сполука, струм, холодильник* тощо).

З позицій національної гідності пуризм обстоює самодостатність рідної мови: своїми питомими засобами вона цілком спроможна точно передати

більшість нових понять і термінів (та ж англійська мова яскраво це підтверджує). Орієнтація мови на власні сили зміцнює її внутрішню будову, посилює і гармонізує взаємодію лексичного та словотвірного рівнів, а головне – творчо розвиває її. Зайве позичати, коли у своїй мові можна створити рівнозначні слова й до того ж більш милозвучні. Як кажуть у народі, свої сухарі кращі за чужі пироги. Розбудова власних терміносистем, їх широке функціонування мають і суспільну значущість, адже засвідчують високий науковий потенціал країни. Ось чому твердження на кшталт «Спроби пуристів усіх часів чинити опір прогресивному явищу, очищати мову від запозичених слів завжди зазнавали краху» [14: 148-149] слід відкинути як безпідставні й поверхові. Значно ближча до істини думка відомого польського мовознавця З.Клеменевича: «Поміrkований пуризм, спертий на об'єктивні наукові засади, сприяє здоровому поступові мови на шляхах, визначених її властивостями, її попереднім одвічним розвитком, її службовою функцією щодо вимог, які висуває суспільне життя» [18: 20].

Можуть закинути: пуризм – це консервативна тенденція. Так, але це здоровий консерватизм! Він робить корисну справу – підтримує природний баланс між споконвічним і запозиченим, що необхідно для самобутнього розвитку лексики. У повазі до мовної традиції, у прагненні зберегти українську мову українською, у бажанні розбудовувати термінологію на питомих багатствах немає нічого ганебного чи вартого осуду. Тому закиди в «хуторянстві», «обласництві» чи «примітивізмі» теж слід відкинути, тому що ці закиди самі примітивні й впливають із легковажного ставлення до можливостей рідної мови. Звісно, цікавість до чужих мов і культур – дуже похвальне явище. Освіченій людині ХХІ ст. (а науковцеві й поготів) мало знати лише рідну мову – треба володіти й кількома іноземними. Погано тільки, коли любов до них супроводжується браком патріотизму, національної свідомості, зневагою до рідної мови й невірою в її творчу спроможність.

Ще в декого може виникнути сумнів: чи доцільно сьогодні підтримувати самоцінність української термінології, якщо фахове словництво загалом тяжіє до інтернаціоналізації? Наука, мовляв, кордонів не знає, тож національні терміносистеми доцільно уніфікувати відповідно до світових стандартів (причому під «світовими стандартами» тут зазвичай розуміють англійську термінологію), Вигоди від цього очевидні: єдність наукової лексики

пришвидшує обіг інформації, поліпшує співпрацю вчених різних країн, спрощує опанування чужих мов.

Виходить, на вівтар «міжнародної зрозумілості» треба покласти простоту і доступність власної термінології. Дуже дивна позиція! Вона тільки позірно ґрунтується на «природній необхідності», а насправді нагадує доводи тих, хто намагається виправдати занепад і відмирання національних мов, посиляючись на всюдисущу глобалізацію. Так, наука – явище міжнародне, але ж не можна на цій підставі одмовлятися від питомої основи в термінології. Бо якщо послідовно керуватися принципом «мінімальних розходжень» і позаміняти власні терміни англійськими, то в один прекрасний день виявиться, що грамати́ка наукової мови лишилася українською, а лексика – всуціль неукраїнською. Може, тоді логічніше взагалі відмовити рідній мові у праві на науковий стиль і перейти на мову міжнародного спілкування?

Українські мовознавці різних часів намагалися якось подолати цю суперечність. Висувалися здебільшого тези, в яких чи то інтернаціональне втілюється в національному, чи то національне втілюється в інтернаціональному. Наприклад: «Інтернаціональне є складовою частиною національного» [1: 263-264]; «Інтернаціональне реалізується через національне. [...] Інтернаціональне не протистоїть національному, а втілюється в ньому» [5: 8-9]; «Інтернаціоналізація термінологічних систем є одним із природних і вагомих шляхів їх самобутнього розвитку» [12: 167]. Такий «діалектичний» підхід, як нам здається, не в змозі розв'язати згадану суперечність, бо він сам внутрішньо суперечливий і нагадує, до речі, сумнозвісне положення марксистсько-ленінської ідеології про те, що «шлях до формування нової історичної спільноти – радянського народу пролягає через повний розквіт національної культури кожного народу».

Більше рації має польський мовознавець Е.Шманьда, який пише: «Деякі автори наукових творів дотримуються погляду, що вживання іноземних висловів у професійному лексиконі робить польську наукову думку більш доступною для зацікавлених читачів із-за кордону. Є в цьому, може, трохи правди, хоч цю функцію радше має виконувати іншомовне резюме. Не підлягає сумніву, що польською мовою пишуть перш за все для поляків» [20: 29]. Отже, авторові треба чітко визначити, на кого розраховано публікацію: на співвітчизників чи на міжнародні наукові кола. Для перших пишуть рідною мовою, використовуючи природну й питому для неї термінологію, для других –

мовами міжнародного спілкування. При цьому важливо пам'ятати, що змістову тотожність українських та чужомовних має закріплювати не так спільна зовнішня форма, як їхні визначення та поняттєва віднесеність. Таким чином, процеси глобалізації та мовної інтернаціоналізації зовсім не звільняють нас від потреби розбудувати власний науковий лексикон. Вилучення з української літературної мови питомої термінології, як і взагалі занепад наукового стилю, безперечно, збіднить її.

Уже сьогодні різні народи світу б'ють на сполох через посилену англізацію їхніх мов. Годі сподіватися, що вона якимсь дивом обмине українську мову. Досі вважалося, що наше наукове словництво є національним у своїй основі з тенденцією до інтернаціоналізації. Але якщо процеси жвавої англізації триватимуть і далі, воно може стати інтернаціональним у своїй основі з ледь помітними прослідками національного. Свого часу мовознавці доклали багато зусиль, щоб очистити нашу мову від непотрібних росіянізмів. Сьогодні освічений українець навряд чи скаже **столова*, **міроприємство*, **співпадати*, **на слідуочий день* тощо. Так от, схоже, що невдовзі фахівцям із культури мови доведеться переключатися на «англо-американський напрямок», адже зайві англіцизми нічим не кращі за невмотивовані росіянізми.

Роботи тут непочатий край. Її вихідним пунктом має стати та проста істина, що українська наукова мова, подібно до інших європейських мов, своїм корінням міцно пов'язана із загальнонародною мовою. Хоч національних наук немає, як і немає національної таблиці множення, але мова науки, щоб не виродитися в космополітичний жаргон, не повинна поривати зі своїм національним ґрунтом. Свідома орієнтація на живомовні джерела цілком виправдана, оскільки національний критерій норми обов'язковий і для наукового стилю: для цього природне й правильне все те, що є традиційним, питомим, своєрідним. Кожна літературна мова має право плекати власні термінотворчі традиції. І немає підстав одмовлятися від них на користь традицій якихось інших, хай і більш розвинених, мов.

Не забуваймо, що науковий словник може успішно поповнюватися не лише запозиченнями, а й народною лексикою. Чимало побутових, суто розмовних українських слів були переосмислені й набули абстрактно-термінологічного значення: *биття*, *вага*, *варити*, *вибори*, *вина*, *відміна*, *вік*, *довгота*, *додаток*, *дослід*, *живий*, *закінчення*, *кислий*, *кільце*, *кулак*, *поточний*, *рівняння*, *рух*, *середній*, *сила*, *спостереження*, *струм*, *судження*, *увага*, *хвиля*,

частка, явище тощо. Безперешкодно термінізувалися (зокрема, шляхом метафори) десятки загальноповживаних іменників, що позначають конкретні предмети: *бабка, барабан, батіг, віночок, вічко, ворота, вузол, гніздо, гусениця, джерело, дуга, журавель, зуб, китиця, ківш, кільце, клітина, клубочок, книжка, ковадло, ковпачок, кожух, коло, кора, корінь, коромисло, кошик, курінь, лопатка, лялечка, мішок, палець, підошва, піч, подушка, поле, полотно, пояс, пробка, ребро, рукав, свічка, сережка, стовпчик, тарілка, тіло, трубочка, хвіст, хомут, чашечка, шийка, яма* та багато інших. Причому народно розмовне минуле цих термінів зовсім не надає їм якогось «зниженого» відтінку й не перешкоджає повноцінно функціонувати в книжній науковій мові.

Крім спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської, в різних українських терміносистемах вживається й самотня лексика, постала на основі власних словотворчих засобів: *дієслово, іменник, наголос, узгодження; здібність, розуміння, уява; виш, іспит; злочинець, недоторканість, спадкоємець, судочинство; громадянин, держава, діловодство, прізвище, службовець, урядовець; виробник, прибуток, споживання; брунька, гайворон, глей, довкілля, кажан, комаха, людина; пухлина, струс, сухоти; добриво, рільництво, соняшник, тваринництво; добуток, множина, обчислення, похибка; густина, заломлення, речовина, струм; водень, вуглець, кисень, рідина, сполука; важіль, вмикач, вмикач, знаряддя, лецата, підойма, рушій; вантажівка, залізниця, літак, пальне; винахідник, галузь, ділянка, дослідник, облік, обсяг, підсумок* тощо. Усі ці приклади доводять величезні словотвірні можливості української мови. Утім, якби вона мала сприятливіші умови для розвитку, оригінальних термінів у ній, безперечно, було б значно більше. Неусталеність власних термінологічних традицій примушує нас сьогодні більше запозичати, ніж творити самим.

На нинішню лавину запозичень ми, мовознавці, дивимося переважно очима об'єктивно-відстороненого спостерігача: фіксуємо нові слова, досліджуємо їх фонетичне й морфологічне засвоєння, а свого ставлення воліємо не виявляти. А якщо й виявляємо, то принагідно й опосередковано, цитуючи вряди-годи несхвальні оцінки науковців, письменників, інших культурних авторитетів. Але чи можна в цій тривожній ситуації й далі лишатися незворушними фіксаторами? Гадасмо, це не той випадок, коли вчений має приховувати власну думку. Нам варто більше впливати на лінгвістичні смаки співвітчизників, цілеспрямовано формувати громадську думку щодо

шкідливого чужослів'я. глибоке вивчення процесів, які відбуваються тепер в українській лексиці, має послужити підставою для надання фахових оцінок стосовно доречності чи недоречності тих чи тих термінологічних запозичень. Цих рекомендацій потребують і укладачі словників, і літературні редактори, і самі науковці.

Відомо, однак, що мова розвивається радше стихійно, ніж планово. Вона дуже неохоче підкоряється спробам щось різко змінити в її фонетичному чи граматичному ладі. Тут її внутрішня самостійність виявляється сильнішою за довільне втручання людини. Натомість лексичний склад більше піддається свідомому регулюванню. Особливо це стосується термінології – чи не найбільш керованої групи слів. На відміну од решти лексики, вона великою мірою є справою домовленості й може вдосконалюватися за згодою чи за рішенням авторитетних термінологічних комісій. Нині запозичання наукових термінів відбувається головним чином хаотично й нерідко розхитує лексичні норми, вносить різнобій, а часом навіть суперечить внутрішній природі української мови. Навряд чи її самобутність виграє, якщо цей важливий процес і далі пускати на самоплив. Ця ділянка вже давно потребує дієвішого нормування та більш принципового лінгвістичного контролю, поготів що українське термінознавство має великий досвід стандартизації та уніфікації.

Тут у когось може виникнути природне застереження: за допомогою мови ми виражаємо свою індивідуальність, тож чи доцільні цензурні пута в цій делікатній сфері, тим більше в демократичному, відкритому суспільстві? Утім, не забуваймо, що демократія – це не лише права, це й обов'язки. Свобода слова має бути врівноважена відповідальним ставленням до цього слова, тобто дисципліною мови. Нині зайве доводити, що освіченій людині треба неухильно дотримуватися літературних норм, надто в публічному мовленні. Мова не є чияюсь належністю – це наше спільне багатство. Ми вільні майже в усьому, що стосується нас особисто, однак у тому, що стосується інших людей, мови та культури, наша свобода обмежена.

Сучасна громадська думка, наприклад, чітко усвідомлює необхідність охорони довкілля: природою можна користуватися, нею можна насолоджуватися, але її не можна забруднювати. Тож до екологічних заборон, покарань забруднювачів і браконьєрів ми ставимось з розумінням. У нас є природоохоронне законодавство, працює спеціальне відомство – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (Відповідно до

лексичних норм української мови й задля стислості цю установу ліпше було б називати *Міністерством охорони довкілля*), у структурі якого діє Державна екологічна інспекція, що контролює рівень забрудненості повітря, води, ґрунтів.

На жаль, наша суспільна свідомість наразі не дійшла розуміння того, що так же організовано, з державною опікою слід пильнувати й чистоту мовного вередовища. Адже чим культурніше суспільство, тим більш небайдуже воно до мови, тим свідоміше прагне керувати мовними процесами. Продовжуючи порівняння, скажемо, що на своїй ділянці лінгвіст має бути не лише ботаніком, а й садівником або санітаром лісу. Ось чому вже давно назріла потреба взяти приклад із європейських країн і створити в Україні Державну мовну інспекцію, яка б підтримувала мовний порядок, відстежувала дотримання літературних норм у публічному використанні мови (зокрема й щодо небажаних запозичень), а в разі потреби – вдавалася б до різних санкцій (адміністративних попереджень, фінансових стягнень, позбавлень ліцензій тощо). (Ідеї карати за огріхи в публічному мовленні виникали й раніше. Пор. намір Л.Толстого: «Якби я був царем, то видав би закон, що письменник, який ужив слово, значення якого він не може пояснити, позбавляється права писати й отримує сто ударів лозиною» [17 LXII: 438]). Діяльність такої інспекції, безперечно, зробила б суспільне ставлення до мовних норм більш відповідальним і шанобливим. А поки що ситуація в нас така: якщо громадянин порушує закон чи, скажімо, правила дорожнього руху, йому загрожує відповідальність, якщо ж він привселюдно порушує мовні норми, ніхто ніякої відповідальності на нього не накладає.

Та попри доцільність обмежень та інших адміністративно-примусових заходів, слід визнати, що це не єдиний і тим більше не найкращий спосіб зберегти національне обличчя мови. Варто не стільки забороняти чуже, скільки розвивати своє. Заперечуєш варваризм – пропонуй натомість питомий відповідник. Дуже слушною в цьому плані видається думка О.Ткаченка: «Щоб українська мова стала цілком суверенною і самобутньою, набувши при цьому рис високорозвиненої і багатой мови, слід використати досвід найрозвиненіших мов світу, які, крім запозичень, максимально вдавалися до внутрішніх ресурсів – багатств діалектів, попередніх періодів розвитку, калькування, творення нових слів засобами словотвору і словоскладання» [16: 246].

Власні джерела української мови аж ніяк не вичерпалися, їхні можливості воістину безмежні. Однак при розбудові наукової термінології їх використовують дуже мало. Нові речі, явища, абстрактні поняття з'являються постійно й неминуче, тож наша мова має бути досить гнучкою і рухливою, щоби швидко породжувати відповідні назви. Мовознавцям варто не тільки вивчати, а й пропагувати питомі словотворчі механізми, показувати їхні широкі можливості для збагачення термінології. Якщо ми хочемо, щоб завтра українська мова не потонула в океані глобалізації, а збереглася як мова сильна й самобутня, вона має стати передусім творцем, вже потім наслідувачем. Це аж ніяк не означає, що її треба наглухо одгороджувати від іншомовних впливів і заповзято викорінювати вже усталені запозичення. Не варто вихлюпувати разом із купіллю й дитину! Йдеться про те, щоби збільшити кількість і частотність питомих слів, активізувати українські корені.

Отже, назріле завдання в розбудові й нормуванні нашої термінології – усунути нерівновагу між питомих і запозичених, досягти гармонії між цими двома складниками. Як досягти цієї мети? На сьогодні нам бачиться три реальних шляхи.

По-перше, не забуваймо, що до багатьох поширених запозичень у нас є питомі синонімічні відповідники: *акумулювати* – *збирати, нагромаджувати, накопичувати*; *асептичний* – *зnezаражувальний*; *вакцинація* – *щеплення*; *вібрація* – *коливання*; *деградація* – *занепад*; *деформація* – *викривлення, нівечення*; *дисиміляція* – *розподібнення*; *спорадичний* – *поодинокий*; *стратифікація* – *розподілення, розшарування*; *транзитивний* – *перехідний*. За нашими (далеко неповними) підрахунками, серед загальнонаукової та найпоширенішої спеціальної лексики таких пар налічується не менше тисячі, причому до одного запозичення часом існує по кілька питомих синонімів. Зазвичай їх наводить тлумачна частина словників іншомовних слів.

Традиційно вважалося, що синоніми в термінології небажані, а тому їх варто усувати, причому кандидатом на вилучення («елімінацію») часто-густо ставало питомих слово [див., напр., 5: 120-121]. Обґрунтовувалося це потребою функціонального розмежування синонімів: оскільки у власних відповідниках, мовляв, послаблено відтінки книжності й офіційності, їх слід уживати в розмовному й художньому стилях, а для наукового природніші запозичення, бо вони входять до інтернаціонального фонду. З погляду поміркованого пуризму така настанова видається хибною і несправедливою. Інакше, як лексичною

«сегрегацією», її не назвеш. Ми не бачимо підстав, чому, приміром, у науковому тексті замість питомих слів *різномірний, роззброєння, описовий, визначати, зумовлювати, спричиняти, порівняльний, відповідник, згущувати, ущільнювати, очищений, вторинний* конче мають уживатися запозичення *гетерогенний, демілітаризація, дескриптивний, детермінувати, компаративний, еквівалент, конденсувати, рафінований, секундарний*. Далєбі, перші нічим не гірші за других, а здебільшого навіть кращі. Огульно забороняти запозичення – значить штучно збіднювати лексику, але й нехтувати питоми синоніми в науковому стилі означає те саме. Оскільки поява у термінології вітчизняних дублетів – «процес цілком природний, його не позбавлена жодна з формованих літературних мов» [13: 249], то на роль цих дублетів можна поглянути й по-новому: для наукової мови вони не перешкода, а основа й поштовх до становлення власної термінології.

Частину термінів-синонімів становлять кальки (*демократія – народовладдя, об'єкт – предмет, орфографія – правопис*). Калькування – другий важливий шлях породження спеціальної лексики на питомих засадах. Строго кажучи, це теж запозичення, але особливе: якщо у звичайному запозиченні переймають і зовнішню, і внутрішню форми, то при калькуванні копіюють значення та спосіб будови терміна, а зовнішню форму передають власними морфемами чи словами. По суті, калька є буквальною, семантико-словотвірним перекладом, лексико-морфемним перелицюванням, і тому сприймається як мотивоване слово.

Нашу термінологію збагатили чимало кальок з різних мов. Наприклад, з давньогрецької: *милозвучність, православний (...)*; з латинської: *землеробство (agricultura), підмет (subjektum), запалення (snflummatio)*; з французької: *міжнародний (international), розвиток (developpment)*; з німецької: *землетрус (Erdbeben), мовознавство (Sprachwissenschaft), перевиробництво (Uberproduktion), півострів (Halbinsel), підприємство (Unternehmen), поняття (Begriff), світогляд (Weltanschauung)*. Коли чуже слово в одній частині калькується, а в іншій запозичається, виникають напівкальки: *конкурендоздатність (нім. Konkurrenzfähigkeit), антитіло (фр. anticorps)*. Ра радянських часів багато кальок утворилося з російської мови: *викрутка, гуртожиток, гучномовець, запобіжник, напівпровідник, народознавство, невагомість, обчислювач, сільрада, співробітник, співдружність*.

Часом деякі загалом непогані кальки в літературній мові не приживалися: *філософ – любомудр, астрономія – зорезнавство, геометрія – землемірство*. Інколи пропонувалися кальки невдалі, що суперечили духові мови. Як і звичайне запозичення, кальку слід уважати зайвою, якщо в мові вже укорінився питомий відповідник: *попередити помилки* (з рос. *предупредить ошибки*) замість *запобігти помилкам*, *робити вигляд* (з рос. *делать вид*) замість *удавати*, *науковий співробітник* (з рос. *научный сотрудник*) замість *науковець*, *видавничий дім* (з англ. *publishing house*) замість *видавництво*. Інколи нова фразеологічна калька змагається з давнішою, намагаючись її витіснити: **кидатися в очі* (з рос. *бросаться в глаза*) замість раніше усталеного *впадати в очі* (з нім. *in die Augen fallen*); **приймати участь* (з рос. *принимать участие*) *брати участь* (з фр. *Prendre part a...*) тощо.

Та попри ці недоречності та дещо «плагіаторську» репутацію, калькування – більш осмислений спосіб збагачувати термінологію, ніж сліпе запозичання. Кальки точніше передають сенс оригіналу, а головне – краще вписуються в лексичний і словотвірний рівні мови. Раніше вони виникали здебільшого при перекладі історичних та релігійних текстів, а в останні століття – науково-технічної літератури. Вдалі кальки пропонують ті перекладачі, які добре знають обидві мови й підходять до справи творчо, намагаючись не утруднювати розуміння тексту зайвим чужослів'ям. Коли якесь іншомовне слово не має точного відповідника, фаховий перекладач не поспішає запозичувати його, а пробує передати засобами своєї мови.

Саме тут і закорінені важлива роль кальок – пришвидшувати розвиток лексики. Якщо прямі запозичення притлумлюють зростання питомих коренів, то кальки, навпаки, збуджують їхні словотвірні можливості. У цьому разі вплив іншої мови виявляється дуже корисним. В історії різних європейських мов калькування поживавлювалося як реакція мовців на засилля запозичень. Воно й тепер лишається характерною рисою мовного розвитку, підтверджуючи, як пише Н.Клименко, надійний імунітет розвиненої літературної мови, її здатність оперативно відбивати найновіші реалії життя [6: 99].

Звісно, у калькуванні теж потрібне почуття міри. В умовах посиленого російського тиску наша термінологія аж надмір перестилася кальками. Натомість сьогодні, за часів англомовної гегемонії, ми калькуємо хіба що словосполучення (*гаряча лінія, дорожня мапа, тіньовий кабінет, відмивати гроші*), а слова воліємо позичати в готовому вигляді. Мабуть, даються знаки

структурна близькість російської та віддаленість англійської мов. Отже, передбачення, що «при посиленні контактів між певними мовами посилюватиметься процес калькування» [15: 183], слід сприймати із застереженнями. На жаль, розвідок з теорії та історії калькування в нас обмаль. Словника кальок немає, розпізнати їх часом буває важко, і точної їх кількості в українській мові ми не знаємо. Ця тема лишається перспективною ділянкою для досліджень. Корисно було б зібрати ті кальки, які пропонувалися в різні часи, але в літературній мові не прищепилися.

Третім способом розбудови питомої термінології є породження своїх назв. Відомий термінолог Д.Лотте слушно вважав його пріоритетним [10: 56, 58], бо для самобутнього розвитку лексики він є найважливішим і найкориснішим. Але, на жаль, цей шлях зовсім заріс бур'яном: практика оригінального термінотворення в нас зовсім занедбана, перебуває в зародковому або, точніше, приспаному стані. Читач у цьому легко пересвідчиться, коли спробує пригадати хоч якісь оригінальні українські терміни – не запозичення й не кальки, утворені за останні десятиліття й узвичаєні в нашій науковій мові.

Той, хто сьогодні наважиться запропонувати науковій громаді українські відповідники якихось чужих термінів, ризикує стати жертвою комплексу мовної неповноцінності своїх колег. Замість подати ліпші варіанти, ті у кращому разі скептично нагадають йому «мокроступи» чи поплескають по плечу як «шароварника», а в гіршому – закинуть вульгаризацію наукової мови, хуторянські потуги завести її на манівці примітивізму та відрубності. (Хоч неологізми англійського походження ці принципові товариші сприймають з пієтетом, вважаючи їх цілком органічними, придатними до запозичання й широкого вжитку.) Якщо раніше своєрідності української наукової мови найбільше вадили політичні перешкоди й заборони, то сьогодні на заваді стоїть якась упереджена, зашкарубла невіра мовної спільноти в її творчі можливості.

Сумну картину, правда, трохи роз погоджує той відрадний факт, що нинішнє розкріпачення літературної мови дещо торкнулося й термінотворення. Лише один приклад. На лінгвістичному порталі «Mova.info» (<http://mova.info/>) розвивається відкритий проект, який має на меті виробити українські відповідники для сучасних термінів (зокрема, комп'ютерних). Відвідувачі можуть не лише довідатися про можливі способи їх перекладу, а й запропонувати власні варіанти. Ось деякі вдалі, на наш погляд, переклади

комп'ютерних термінів: *browser* «програма для роботи в інтернеті» – *пересувка*, *cd-rom* «зовнішня пам'ять комп'ютера» – *кружало*, *cell* «елемент електронних таблиць» – *комірка*, *cookies* «відомості про минулі звертання користувача до певного сервера» – *реп'яшки*, *double click* «два натискання миші» – *двотиск*, *hard-drive* «жорсткий диск» – *записник*, *homepage* «основна сторінка веб-вузла» – *домівка*, *hosting* «послуги з розміщення інформації на веб-вузлах» – *притулок*, *key* «клавіша» – *гудзик*, *performance* «продуктивність» – *швидкодія*, *space* «символ, що позначає пропуск між словами у тексті» – *прогалик*, *usability* «зручність роботи» – *ужитковість*. Ще кілька прикладів з інших терміносистем: *action film* «художня стрічка зі жвавим розгортанням подій» – *дійовик*, *business* – *заповзяток*, *businessman* – *заповзятник*, *mobile communication* – *пересувний зв'язок*. Поки що ці варіанти – лише пропозиції, але потенційно вони цілком могли б збагатити нормативну термінологію. Приємно, що пересічні мовці теж не байдужі до її розбудови на питомих засадах. Щоправда, робити це тільки на любительському рівні, мабуть, замало. Найкраще, коли термінологією опікуються досвідчені фахівці, які поєднують професійні знання з лінгвістичними.

Допомагати українській науковій мові оперативно пристосовуватися до сучасних поняттєвих потреб і при цьому не поривати з питомою спадщиною – такою бачиться нам основна мета термінологічної діяльності сьогодні. Щоб розмови не залишалися самими розмовами, а задуми втілювалися в конкретних справах, у цій діяльності слід зміцнити організаційне, координаційне начало. Потрібно розширити права Комітету наукової термінології НАНУ з перспективою відновлення Інституту української наукової мови. У складі Комітету варто створити комісії з різних галузей знання, які б регулярно видавали збірники обов'язкових і рекомендованих термінів. Обговорювати пропонувані варіанти доцільно на демократичних засадах – за участю найширшого кола зацікавлених осіб і установ. Прийняті рішення мають бути обов'язковими для всіх міністерств, відомств, науково-освітніх закладів, підприємств, редакцій і видавництв. Це не тільки дасть змогу подолати белад у терміносистемах, а й заощадить багато часу й коштів.

В Україні й досі немає Центру реєстрації нових термінів (або загальніше – Центру мовних новотворів). Заслуговує на втілення ідея акад. А.Наумовця організувати комісію швидкого мовного реагування, яка б оперативно відстежувала появу в літературі та ЗМІ нових запозичень і пропонувала

натомість питомі відповідники [11: 20]. Щоб українська мова нарощувала власні сили для передавання нових понять, треба всіляко заохочувати перекладацьку роботу, а в університетах розпочати підготовку майбутніх термінознавців і наукових перекладачів. Важливо також цілеспрямовано формувати громадську думку, адже, як ми бачили, головною перешкодою для становлення самобутніх національних терміносистем є не стільки внутрішні особливості мови, скільки суспільна байдужість, несприйняття мови як культурної цінності.

Багато ще належить зробити й у суто теоретичному плані. Першочергове завдання тут – поглиблювати теорію термінологічних запозичень з огляду на сучасні глобалізаційні реалії. Зокрема, треба з'ясувати, які типи й обсяги зовнішніх впливів є корисними для української мови, а які – руйнівними. При термінотворенні варто позбуватися російського посередництва й поступово відходити від англоцентризму. Натомість корисно цікавитися досвідом передавання наукових понять різними мовами. Серед слов'янських (крім російської) це може бути польська й чеська, серед західноєвропейських – німецька, французька, ісландська. Чекає на своїх дослідників світовий досвід пуризму – як різні народи захищаються сьогодні від надмірних англомовних впливів. Усе корисне з цього досвіду доцільно узагальнити, аби по можливості застосувати на українському ґрунті.

Окреслені завдання тісно пов'язують термінознавство з еколінгвістикою – молодого галуззю, що з'ясовує, як різним мовам у добу глобалізації уникнути занепаду й не втратити свого первородства, як зберегти мовне розмаїття на Землі. Оскільки завдання будь-якої науки – не лише описувати і пояснювати, а й передбачати майбутнє, фахівці з еколінгвістики ставлять за мету об'єктивно спрогнозувати шкідливі наслідки мовних впливів і намагаються цим наслідкам запобігти. Уже тепер ясно, що протягом ХХІ ст. народам світу доведеться не просто плекати свої мови, а й учитися свдомо боронити їхню чистоту й самобутність.

На жаль, загрозливі зміни в українській термінології поки що відчують не всі, а тому пуристичні заклики комусь можуть видатися недоречними, комусь – ідеалістичними, ще комусь – утопічними. Утім, чи варто чекати, доки непрохані гості зачеплять осердя української лексики? Адже тоді зміни набудуть якісного, невідворотного характеру. Тож не уподібнюймося до героя відомої приказки «грим не гряне – лежачий не встане»! Охорона й оздоровлення

мови вже сьогодні мають стати щоденним обов'язком і лінгвістичної спільноти, і державної влади.

Якою мовою розмовлятимуть українці завтра? Чи залишиться українська мова українською? Чий творчий геній вона виражатиме – нашого народу чи якогось іншого? Сьогодні цими питаннями дедалі більше переймаються небайдужі до її долі. Так, треба й далі неухильно розширяти сфери застосування рідної мови. Але не менш важливо захистити її від шлаку непотрібних запозичень, сприяти її творчому саморозвиткові з питомих джерел, розвивати в ній здатність легко й точно передавати нові науково-технічні здобутки. Саме від цього залежать її життєздатність і конкурентоспроможність. Саме цим вона засвідчить культурну вартість нашого народу та його творчої думки.

1. *Акуленко В.В.* Интернациональные элементы в лексиконе языков // Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. – Кишинев, 1971. – С. 251-264.

2. *Будагов Р.А.* Очерки по языкознанию. – М., 1953. – 280 с.

3. *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: У 5 тт. – К., 1975-1983.

4. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. – М., 2001. – 400 с.

5. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Харьков, 1980. – 208 с.

6. *Клименко Н.Ф.* Неологізми у різних стилях сучасної української та новогрецької мов // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 99-105.

7. *Кримський А.Ю.* Твори: У 5 тт. – К., 1972-1974.

8. *Крысин Л.П.* Современная литературная норма и ее кодификация // Русский язык в школе. – 2002. – № 1. – С. 82-87.

9. *Лосев И.В.* Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. – К., 1995. – 224 с.

10. *Лотте Д.С.* Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М., 1982. – 152 с.

11. *Наумовець А.Г.* Імплеєнтація англіцизмів в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 19-20.

12. *Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П.* Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 216 с.
13. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. – К., 2001. – 392 с.
14. *Сімонок В.П.* Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній мовній картині світу. – Харків, 2000. – 331 с.
15. *Ткаченко В.А.* Теоретические и практические аспекты калькирования // Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К., 1989. – С. 178-191.
16. *Ткаченко О.Б.* Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004. – 272 с.
17. *Толстой Л.Н.* Полное собрание сочинений: В 90 тт. – М.; Л., 1928-1958.
18. *Klemensiewicz Z.* Jezyk i zargon // Ze studio nad jezykiemi stylem. – Warszawa, 1969. – S. 15 – 20.
19. *Ropa A.* O najnowszych zapozyczeniach w jezyku polskim // Poradnik jezykowy. – 1974. -- № 10. – S. 518 – 526.
20. *Szmanda E.* Jezyk narodowy czy miedzynarodowy? (Zagadnienie zapozyczen jezykowych) // Jezyk Polski. – 1979. – № 1. – S. 26 – 34.

Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова : монографія. Вид. 2-ге, доп. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 336 с.

Ірина Фаріон

МОВНА НОРМА: ЗНИЩЕННЯ, ПОШУК, ВІДНОВА

<...>

Розділ 4. ГРАМАТИЧНІ (МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНІ) НОРМИ ЯК ОЗМІСТОВЛЕНА ФОРМА

*Як у годиннику пружина чи якийсь
інший механізм рухає стрілки, так і мову
приводить у рух граматики.*

І. Вихованець

<...>

4.1. Граматичні норми категорій іменника

4.1.1. Нормативність категорії роду

Інтерферентність у категорії роду

Граматичний рід – незалежна та абсолютна власність іменника [9, с. 153], з побутуванням якого рід теж може змінитися, як, наприклад, це сталося з іменником *міль*, що тепер належить до жіночого, а не чоловічого роду. Порухення норм роду найчастіше має інтерферентну основу, а тим більше між українськими та російськими родовими характеристиками, які попросту протистоять одні одним, на відміну від спільности роду українських іменників у західнослов'янських та сербській і хорватській мовах:

укр. *омана, пара, лука, тополя* – жіночий рід;

ступінь, біль, напис, полин – чоловічий рід;

серб. і хорв. *обмана, пара, лука, тополя* – жіночий рід;

ступан, бол, натпис, пелен – чоловічий рід [72, с. 261].

Зіставна форма роду іменників в українській та російській мовах:

українська мова	російська мова
чоловічий рід	жіночий рід
<i>біль</i>	<i>боль</i>
<i>дріб</i>	<i>дробь</i>
<i>живопис</i>	<i>живопись</i>
<i>запис</i>	<i>запись</i>
<i>кір</i>	<i>корь</i>
<i>літопис</i>	<i>летопись</i>
<i>машинопис</i>	<i>машинопись</i>
<i>напис</i>	<i>надпись</i>
<i>опис</i>	<i>опись</i>
<i>перекис</i>	<i>перекись</i>
<i>пил</i>	<i>пыль</i>
<i>підпис</i>	<i>подпись</i>
<i>полин</i>	<i>попынь</i>
<i>поступ</i>	<i>поступь</i>
<i>продаж</i>	<i>продажа</i>
<i>пропис</i>	<i>пропись</i>
<i>розсип</i>	<i>россыпь</i>
<i>рукопис</i>	<i>рукопись</i>
<i>Сибір</i>	<i>Сибирь</i>
<i>степ</i>	<i>степь</i>
<i>ступінь</i>	<i>степень</i>
<i>ступінь</i>	<i>степень</i>
<i>толь</i>	<i>толь</i>
<i>тюль</i>	<i>тюль</i>
<i>ярмарок</i>	<i>ярмарка</i>

Запозичений із церковнослов'янської мови іменник *путь*, на відміну від чоловічого роду в російській мові, в українській належить до жіночого роду.

Завжди величніша
путь на Голготу,
ніж хід тріумфальний.

Леся Українка

Запам'ятаймо: до **чоловічого** роду належать *нежить, псалтир, рояль, розпач, тунель;*

до **жіночого** – *антресоль, бандероль, вермішель, мігрень, розкіш, ретуш.*

Водночас у **чоловічому** та **жіночому** роді вживають: *ганж, дроз, купіль, фальш, жузіль, кужіль, харч.*

Існує низка іменників, що, з огляду на нульове закінчення та закінчення **а**, мають паралельну форму роду:

абрикос – абрикоса

банкнот – банкнота

вольєр – вольєра

жираф – жирафа

зал – зала

змій – змія

кахель – кахля

клавіш – клавіша

ковил – ковила

оазис – оаза

пантофель – пантофля

парасоль – парасоля

сусід – сусіда.

Ці слова не слід плутати з тими, де закінчення **-а** змінює значення слова:

адрес 'вітальна листівка' – *адреса* 'місце проживання'

віл – віла ‘русалка’

вольт – вольта ‘тканина’

девіз – девіза ‘вексель, чек’

жовтобрюх ‘змія’ – *жовтобрюха* ‘пташка’

кар’єр ‘місце добування копалин’ – *кар’єра* ‘просування в діяльності’

криз ‘медичний термін’ – *криза*

меліс ‘сорт цукру-піску’ – *меліса* ‘рослина’

округ ‘територіальна одиниця’ – *округа* ‘навколишня місцина’

рік – ріка.

Рід невідміюваних іменників іншомовного походження

1. Назви предметів та явищ належать до **середнього** роду: *замовне таксі, цікаве інтерв’ю, передбачуване дежавю*.

2. Назви істот – до **чоловічого** або **жіночого** роду відповідно до статі: *поважний маестро, міс підійшла, нічний порт’є*.

3. Назви тварин – до **чоловічого** роду: *маленький поні*.

4. У словах іншомовного походження – географічних назвах рід визначають за словом, що позначає родові поняття:

зелений Капрі (острів), *зелене Сочі* (місто), *зелений Сочі* (курорт), *глибока Міссісіпі* (ріка), *Чилі* (державна) *уклала договір*.

Примітка: Рід незмінюваних аббревіатур визначають за основним словом: *ОУН – Організація Українських Націоналістів* – жіночий рід.

Частина незмінюваних іменників змінила родову належність **відповідно до родової ознаки тематичного слова:**

чоловічий рід: *сироко, памперо, майстро, грего* (‘різновиди вітрів’), *сулугуні* (‘сир’), *бефстроганов* (‘страва’), *шимі* (‘танець’);

жіночий рід: *авеню* (‘вулиця’), *бере* (‘груша’), *кольрабі* (‘капуста’), *салямі* (‘ковбаса’), *бері-бері* (‘хвороба’), *страдиварі* (‘скрипка’), *альма-матер* (‘мати-годувальниця’), *цеце* (‘муха’), *івасі* (‘риба’);

жіночий і середній рід: *есперанто* (‘штучна мова’);

жіночий і чоловічий рід: *колібри* ('пташка');

чоловічий і середній рід: *статус-кво, бренді*.

Щодо нової грошової одиниці *євро*, то за чинними приписами цей іменник незмінюваний і належить до середнього роду: *надійне євро*. З огляду на Правопис 1929 р., якого ми дотримуємося, – це так само змінюване слово, як іменник типу *село*: *валюта в єврах, нема єврів*, тому очевидно, що належить до середнього роду.

У запозичених змінюваних іменниках із кінця 80-х років ХХ ст. спостерігаємо тенденцію уживати їх у жіночому роді: *зала, генеза, оаза, візита, бензина, папіроса, оркестра* (поряд із нормативними в радянські часи і зараз *зал, генезис, оазис, візит, бензин, папірос, оркестр*, але не *кризис*, хоч із словотвірно нелогічним похідним прикметником *кризисний* поряд із правильним *кризовий*). Конкуренція форм чоловічого і жіночого роду зумовлена в основному їхнім запозиченням через посередництво або **польської** (у жіночому роді), або **російської** (у чоловічому роді) мов. Якщо західнослов'янські мови орієнтувалися при запозиченні відповідних слів на їхній граматичний рід за їхніми формальними (фонетичними) ознаками в **німецькій** або **грецькій** мовах, то в російській мові їх оформляли в чоловічому роді за формальними (фонетичними) ознаками **французької** або **грецької** мов. Слушно завважує І. Огієнко, що в XVII – на початку XVIII ст. посередником при запозиченні іншомовних слів російською мовою була саме українська [57, с. 87].

Рід іменників в офіційно-ділових документах

Офіційними, основними назвами професій, посад, звань слугують іменники чоловічого роду. У ділових документах їх уживають незалежно від статі особи: *академік доповіла, доповідав; прем'єр-міністр скасувала, скасував засідання; секретар РНБО запізнилась, запізнився*. Така граматична форма вмотивована позамовним чинником: зазвичай зазначені професії, посади,

звання обіймали чоловіки. Очевидно, що зі зміною гендерної політики офіційно-діловий стиль поповнюватимуть словоформи, позначені суфіксами жіночого роду: *прем'єрка, президентка, завідувачка, директорка*, як це ми вже спостерігаємо в публіцистичному, художньому та розмовно-побутовому мовленні: *доповідачка, лікарка, редакторка* тощо. Гадаю, що в резерві такий продуктивний суфікс, як **-ин(я)**: *продавець – продавчиня, кравець – кравчиня*, який, можливо, доєднається до твірних основ *нотаріус, хірург, мер* тощо. Ненормативними є утворення з оцінними суфіксами **-ш(а), -их(а), -ис(а)**, на зразок *генеральша, прокурориха, директриса*, тим більше, що дві перші форми можуть називати дружину того, хто за посадою *генерал* чи *прокурор*. Іноді, як завважує А. Капелюшний, лексичні значення спільнокореневих слів – назв осіб чоловічої та жіночої статі – не збігаються: *друкар – друкарка, машиніст – машиністка* [22, с. 92].

Якщо іменник чоловічого роду вживають на позначення жінки й імени особи тоді не називають, то узгоджене означення і присудок ставлять у формі чоловічого роду: *наш керівник захворів*. Словосполуки, на зразок *мер Василевська, директор Лугова* вимагають, щоб присудок мав форму жіночого роду, натомість означення набуватиме форми чоловічого роду: *досвідчений мер Петрівська вирішила; щойно обраний директор Лугова доповіла*.

4. 1. 2. Нормативність категорії числа

Ненормативне вживання форм числа

Крім однини і множини, низка іменників має форму **лише однини** (збірні поняття: *каміння*; назви речовин: *паливо*; назви дій, якостей, почуттів: *голосування, безвідповідальність, хода*) і **лише множини** (назви предметів, парних за будовою: *двері*; деякі збірні назви: *меблі*; назви дій, станів, почуттів: *заздрощі, жнива*; географічні назви: *Черкаси*). Проблема полягає в тому, що

помилково від іменників тільки однини утворюють форму **множини**, а від іменників тільки множини – форму **однини**.

1. Утворення форм однини від іменників тільки множини:

Саме тоді він отримав децю з вищезгаданої мебелі (замість меблів) як сюрприз від співробітників. Увесь дріт і пиломатеріал (замість пиломатеріяли) були на базі. На рибній консерві (замість на рибних консервах) не зазначено дати придатності.

2. Утворення форм множини від іменників тільки однини:

У кіоску продавали сувеніри з символіками (замість із символікою) чемпіонату. Ярмарок вражав асортиментами (замість асортиментом) продукції. Просимо зазначити вартість упакувань і транспортувань (замість упакування і транспортування). Багато гіль (замість гілля) зрубано. У продаж надійшли канцелярські приладдя (замість надійшло канцелярське приладдя).

3. Іменники, що позначають узагальнену назву дії як багаторазової, так і повторюваної, не визначеної ні за кількістю циклів, ні за обсягом, ні за тривалістю, – треба вживати **тільки в однині**: *прилади для вимірювань (замість для вимірювання); для багаторазових згинань (замість згинання)*. Натомість терміни-іменники на позначення завершеного процесу можна вживати в множині, якщо обсяг подій визначено: *кілька визначень напямку* [11, с. 37].

Деякі зіставні форми числа іменників в українській та російській мовах:

українські

волосся

двері

листя

ліки

меблі

похорон

чорнило

російські

волосы

дверь

листва

лекарство

мебель

похороны

чернила

4. 3. Особливості правопису та відмінювання імен, імен по батькові та прізвищ

4. 3. 1. Нормативність імен та імен по батькові

Формам власних імен, на відміну від загальноживаної лексики, властива більша варіантність. Певною мірою це зумовлено тим, що абсолютна більшість наших імен запозичена з грецької мови: *Василь, Дмитро, Оксана*; латинської: *Віктор, Максим, Наталія*; гебрайської: *Захар, Михайло, Марія*; зі скандинавської: *Ігор, Олег, Ольга*. Входячи до нашої мови, вони зазнавали різного пристосування. До питомо наших імен належать: *Всеволод, Людмила, Ярослав*; кальковані з грецької (буквально перекладені): *Віра* (грец. *Pistis*), *Надія* (грец. *Elpis*), *Любов* (грец. *Charts*), *Богдан* (гр. *Theodotos*), *Богодар* (грец. *Theodoros*) [43, с. 111].

Серед **нормативно-варіантних** такі імена:

Анастасія – Настасія

Антін – Антон

Гнат – Ігнат – Ігнатій

Григорій – Григір

Ілля – Ілько

Ірина – Ярина

Йосип – Осип

Зеновій – Зиновій – Зіновій

Констянтин – Кость

Наталія – Наталя

Олександра – Олеся – Леся

Олексій – Олекса

Остан – Євстахій – Євстафій – Стахій – Стах

Охрім – Єфрем

Панас – Опанас – Афанасій

Свирид – Свиридон – Спиридон

Севастьян – Севастіан – Себастьян

Софрон – Сопрон – Супрун

Теодор – Тодор – Федір

Тиміш – Тимко – Тимофій

Тихін – Тихон

Тодосій – Тодось – Феодосій

Устим – Устин – Юстим – Юстин

Юлія – Уляна – Оляна тощо.

Про визначальну роль імени в житті людини яскраво свідчить оповідка від Е. де Мелло.

НАЗВАТИ ПЕРВІСТКА

Коли прийшов час назвати первістка, чоловік та жінка почали сваритися. Вона хотіла назвати його на честь свого батька, він – на честь свого. Врешті-решт звернулися по допомогу до равина, щоб той розсудив їх.

– Як звали твого батька? – запитав равин чоловіка.

– Абія.

– А як звали твого батька? – запитав він його дружину.

– Абія.

– То у чому річ? – збентежено дивувався равин.

– Бачите, раві, – мовила жінка, – мій батько був людиною ученою, а його батько був конокрадом. Як же можу я дозволити моему синові мати ім'я такого чоловіка.

Равин задумався, позаяк справа справді була делікатна. Він не хотів, щоб якась одна сторона почувалась у виграші, а інша в програші. Отож, врешті-решт він сказав:

– *Ось що я вам пропоную зробити. Назвіть хлопчика Абієм. Тоді почекайте та подивіться, чи стане він ученим, чи конокрадом. Тоді знатимете, на честь кого ви його назвали [15, с. 177–78].*

Низка імен має своєрідний правопис:

– зберігаємо подвоєння:

Алла, Аполлон, Белла, Ганна, Геннадій, Іванна, Ілля, Інна, Жанна, Елла, Емма, Нонна, Палладій;

– апостроф ставимо після губних **б, п, в, м, ф**; задньоязикових **г, к, х**; дрижачого **р** перед йотованими **я, ю, є, ї**: *Дем'ян, Лук'ян, Валер'ян, Мар'ян;*

– м'який знак не пишемо:

Касян, Омелян, Уляна, Тетяна, але Люсьєна;

– імена *Ігор, Лазар* (на відміну від *Віктор – Віктора, -ом, Макар – Макара, -ом*) належать до м'якої групи, тому в родовому та орудному відмінках матимемо *Ігоря, Ігорем; Лазаря, Лазарем* (але *Ігорович, Лазарович*);

– ім'я *Лев* при відмінюванні має паралельні форми: *Лева, Левові та Льва, Львові*.

Від імен утворюють присвійні прикметники, що означають належність чогось чи когось іменованій особі. Імена, що належать до першої відміни (закінчення **-а, -я**: *Сава, Марина*), утворюють присвійні прикметники з допомогою суфіксів **-ин** (*Савин, Маринин*), **-ійн** (*Надійн*), **-ін** (лише *Іллін*). Якщо їхні основи закінчуються на **г, к (шк), х**, то перед суфіксом **-ин** вони змінюються на **ж, ч (ш), ш**: *Ольжин, Лучин, Мелащин, Явдошин*. Імена, що належать до другої відміни (закінчення **нульове та -о**: *Сергій, Петро*), утворюють присвійні прикметники з допомогою суфіксів **-ів (-ев, -єв)**: *Василів брат – Василєва сестра, Андрійв конверт – Андрієва папка*.

Імена по батькові від власних імен утворюють тільки з допомогою суфікса **-ович, -івна (-ївна)**: *Васильович, Петрович, Сергійович; Василівна, Петрівна, Сергійвна*. У родовому відмінку однини імена по батькові на **-івна (-ївна)** мають форму *Сергійвни, Петрівни* (а не *Сергійвної, Петрівної*).

Низка імен по батькові має паралельні форми:

Ілля, Ілько – Ілліч, Іллівна; Ількович, Ільківна;

Кузьма – Кузьміч, Кузьмівна і Кузьмович, Кузьмівна;

Лев, Левко – Левович, Львович, Левівна, Львівна; Левкович, Левківна;

Лука – Лукич, Луківна і Лукович, Луківна;

Микола – Миколайович, Миколаївна і рідше Миколович, Миколівна;

Хома – Хомович, Хомівна і Хоміч, Хомівна.

4. 3. 2. Нормативність прізвищ та топонімів

Прізвища, залежно від називання статі та залежно від будови, почасти і від походження, мають різні типи відмінювання.

1. Чоловічі прізвища іменникового типу, що мають нульове закінчення (*Щербак, Рись*), **-к-о** (*Кривко*), **-енк-о** (*Петренко*), відмінюють так, як іменники другої відміни: *вулиця Івана Франка, брати Клички, разом з Литвином.*

2. Жіночі прізвища іменникового типу, що мають нульове закінчення (*Щербак, Рись*), **-к-о** (*Кривко*), **-енк-о** (*Петренко*), не відмінюють: *зустріч із пані Щербак, приїзд спортсменок (змагунок) Кривко, книга письменниці Петренко.* Характерно, що Правопис 1929 року востаннє подавав паралельну норму: незмінюваність прізвища й утворення прикметникової моделі з допомогою **-ова (-ева, -єва)**: *пані Щербак і пані Щербакова* та іменникової **-к-а**: *пані Антонович і пані Антоновичка* [61, с. 71].

3. Чоловічі прізвища прикметниково-присвійного типу з суфіксами **-ів (-їв)** мають два способи відмінювання: з чергуванням звука [і] з [о], [е] і без нього. У прізвищах на **-ів** звук [і] чергується з [о] після твердих приголосних (*Степанів – Степанова, бо Степан*), [і] з [е] після м'яких та шиплячих приголосних (*Іванців — Іванцева, бо Іванець, Лукашів — Лукашеву, бо Лукаш*).

Н. Павлів

Ковалів

Р. Павлова, Павліва

Ковалева, Коваліва

Д. Павлову, Павліву

Ковалеву, Коваліву

З. Павлова, Павліва

Ковалева, Коваліва

О. Павловим, Павлівим

Ковалевим, Ковалівим

М. при Павлові, -у, Павліві, -у

при Ковалеві, -у, Коваліві, -у

Кл. Павлове, Павліве, Павлів

Ковалеве, Коваліве, Ковалів

4. Жіночі прізвища з суфіксами **-ів (-їв)** мають два варіанти відмінювання: незмінність прізвища і відмінювання за прикметниковим типом: *Оксани Лесів – Оксани Лесевої (Лесевій, Лесеву, Лесевою, при Лесевій)*.

5. Чоловічі прізвища прикметниково-присвійного типу з суфіксами **-ин, -ін (-їн), -ишин (-їшин)** відмінюють як іменники відповідної відміни, однак в орудному відмінку мають прикметникове закінчення **-им**.

Н. *Василишин*

Р. *Василишина*

Д. *Василишинові, -у*

З. *Василишина*

О. *Василишиним*

М. *при Василишині, -ові, -у*

Кл. *Василишине, Василишин*

6. Жіночі прізвища з суфіксами **-ин, -ін (-їн), -ишин (-їшин)** не відмінюють або набувають закінчення **-а** в називному відмінку, відмінюючись за прикметниковим типом.

Н. *Савина*

Р. *Савиної*

Д. *Савиній*

З. *Савину*

О. *Савиною*

М. *при Савиній*

Кл. *Савино, Савина*

7. Чоловічі прізвища з суфіксом **-ин**, які під час виникнення були назвами осіб за національністю (*Волошин, Сербин, Литвин, Русин*), а в окремих випадках – назвами осіб за населеним пунктом (*Комарнянин* від с. Комарно),

відмінюють за іменниковим, а не прикметниковим типом. Зокрема, в орудному відмінку вони набувають закінчення **-ом**, а не **-им**: *Русином*. Жіночі прізвища цієї моделі – незмінні.

Н. *Русин*

Р. *Русина*

Д. *Русинові, -у*

З. *Русина*

О. *Русином*

М. *при Русинові, -у*

Кл. *Русине, Русин*

8. Прізвища, що за характером кінцевого звука випадають з відмінкової системи іменників чоловічого і жіночого роду, не змінюють: *Вільде, Трублаїні, Бару, Куїнджі*.

9. Чоловічі і жіночі прізвища прикметникового типу відмінюють, як прикметники: *Гайовий, Гайового; Гайова, Гайової; Волоська, Волоської*. Вважають за нормативні прізвища з варіантними суфіксами **-івський, -овський, -а**: *Кожухівський, -а – Кожуховський, -а*.

10. Подвійні прізвища та псевдоніми чоловічого роду відмінюють переважно в обох складових частинах: *Білецького-Носенка, Карпенка-Карого, Квітки-Основ'яненка*. Винятки з цього правила – це ті подвійні прізвища, першу частину яких сприймають як прикладку, а не як окреме прізвище: *Кос-Анатольського, Яр-Кравченка*.

Особливості правопису прізвищ

1. Складні прізвища мають паралельне функціонування утворень і нормативним переходом [о] в [і] у закритому складі другої частин прізвища і без нього: *Кміть – Кметя, Чорновіл – Чориовола, Товсторіг – Товсторога, Білозір – Білозора і Довгонос – Довгоноса, Тягнибок – Тягнибока* [28, с. 30, 37, 182; СД ВІЛ, с. 311–315].

2. При словозміні прізвищ відбуваються властиві українській мові чергування:

а) приголосні **г, г, к, х** чергуються з **дз, з, ц, с** перед закінченням і в давальному та місцевому відмінках: *тирлига – тирлидзі, Мишуга – Мишузі, рука – руці, Муха – Мусі*;

б) голосні **о, е** чергуються в закритому складі з **і**: *Корінь – Кореня, Макогін – Макогона, Ківш – Ковша (за винятком Куліш – Куліша (кулеша), Кисіль – Кисіля (кисіль – киселю))*;

в) голосні **о, е** чергуються з нульовим звуком: *Бурячок – Бурячка, Кравець – Кравця (за винятком Жнець – Жнеця (хоч жнець – женця), Швець – Швеця (хоч швець – шевця))*. Коли відмінюємо чеські і польські прізвища – суфіксальний **е** зберігаємо: *Гашек – Гашека, Чапек – Чапека*.

3. Прізвища, що закінчуються на **-р, -ар, -яр** належать до трьох груп: твердої, м'якої, мішаної: *Вихора, -ом; Бондаря, -ем; Дігтяра, -ем*. Невмотивовані винятки становлять прізвища *Гончар, Гайдар – Гончара, -ом, Гайдара, -ом*, що відмінюють за твердим типом, хоч *гончар – гончаря, гайдар – гайдаря*.

4. На відміну від однозвучних загальних назв, що мають у родовому відмінку однини закінчення **-у (-ю)**, прізвища у цьому відмінку закінчують на **-а (-я)**: *Вітер – Вітра, Сніг – Сніга, Мед – Меда*.

5. М'який знак не пишемо у прізвищах, які закінчуються на **р, губні** та **шиплячі** приголосні: *Лимар, Чижмар, Царков, Голуб, Марич*; після **н** перед **ч** та суфіксом **-ськ(ий)**: *Зінчук, Панчишин*.

6. Апостроф у прізвищах ставимо після:

а) **б, п, в, м, ф** перед **я, ю, є**: *Пилип'юк, Клим'юк*;

б) після префіксів: *Під'яроків*;

в) після твердого **р**: *Кир'ян, Мар'яненко* (але *Рюмса, Буряк*);

г) у похідних від імени *Лук'ян*: *Лук'яненко, Лук'янець*.

Апостроф не пишемо, якщо перед губним приголосним є інший приголосний, крім **р**, що належить до кореня: *Ужвюк, Лихвяк*, але *Щерб'юк*.

Написання **без апострофа** прізвищ типу *Максимюк, Зубюк, Вязовий* – **помилкове і неприйнятне.**

7. Подвоєні приголосні пишемо за загальними правилами правопису – при збігові однакових приголосних:

а) префікса і кореня (*Беззубко*);

б) кореня або основи на **-н** і суфікса **-н(ий), -ник** (*Винник*).

Правописна асиміляція українських прізвищ та топонімів

Асиміляція українських прізвищ – складник загальнономовних процесів уподібнення української антропонімійної системи з російською. Втручання в український іменний простір, зокрема топоніми, започаткувала Єкатеріна II. Її особливий винахід – всеохопна кампанія перейменування назв поселень: с. *Микитине* стало *Нікополем*, с. *Матвіївна* – *Павлоградом*, містечко *Новоселиця* – м. *Новомосковськом*, с. *Домаха* – *Маріуполем* тощо. У радянські часи цей винахід набув абсурдно-тотального характеру: комуністично-імперська машкара покривала найперше давні історично-традиційні назви: *Студеники* стали *Жовтневе*, *Копані* – *Войковський*, *Горішні Плавні* – *Комсомольськ*, *Бахмут* – *Артемівськ*, *Грушки* – *Ульяновка*, *Софіївка* – *Карло-Марксове*, *Молочне* – *Орджонікідзе*, *Шарапкине* – *Свердловськ*, *Пулини* – *Червоноармійськ*, *Обухівка* – *Кіровське*, *Січеслав* – *Дніпропетровськ*, *Звягель* – *Новоград-Волинський*, *Олешки* (центр Січі Війська Запорозького) – *Цюрупи* (прізвище наркома продовольства) тощо... [50, с. 7). Розуміла імператриця та її ідейні імперсько-большевицькі наступники, що ім'я не тільки “іменна” справа, а найперше духова і політична. Це справа волі або рабства. Це один із визначальних способів індивідуалізації етносу. Зі зруйнуванням імени зникає весь пласт культури, чого і треба було досягнути. Велика помилка називати чужі речі своїми іменами, а свої чужими. Це сигнал кризи духу. Спотворені назви творять нову систему буття: відчужують українця від його мови, історії, культури. **Серед спотворених топонімів та назв держав: Белгород-**

Дністровський, Беларусь, Венгрія, Ровно, Сєвєродонецьк, Словакія, Старобельськ, Турція – правильно Білгород-Дністровський, Білорусь, Угорицина, Рівне, Сіверськодонецьк, Словаччина, Старобільськ, Туреччина.

Закономірно, що 1888 року цар Олександр III видав указ “*Про заборону вживати в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами*” [53; 67, с. 66].

Марійка стала Машею,

Малий Сашко став Сашею,

Іванко став Ванюшею

Катрусечка – Катюшею.

Даринка стала Дашею,

Наталочка — Наташею,

Грицько кумедний —Грішею,

Мишко кирпатий — Мішею.

Рідні діти — мов нерідні,

Тато й ненька — мов чужі.

Не тому народ наш бідний,

Що до всього збайдужів?

В. Маснюк

Асиміляція в системі прізвищ полягала не лише в приписуванні до українських коренів російського суфікса **-ов**: *Сушко* ставав *Сушковим*, *Степанко* – *Степанковим*, *Роговець* – *Роговцевою*, *Гонта* – *Гонтіним*, а у спотворенні їхньої кореневої будови, як це сталося з прізвищами предків видатних українських наукових і політичних діячів *Донцова* (*Донець*) і *Єфремова* (*Охріменко*). Сьогодні спостерігаємо такі основні асиміляційні спотворення у прізвищах:

1. Кореневі спотворення **і** на **є**: *Побєгайло*, *Нємчин*, *Пехота* замість *Побігайло*, *Німчин*, *Піхота*; **и** на **і**: *Дубіна*, *Каліта*, *Півовар* замість *Дубина*, *Калита*, *Пивовар*.

2. Суфіксальні спотворення: **-ик** на **-ік** (*Дончік — Дончик*); **-иченко** на **-іченко** (*Мірошніченко — Мірошниченко*); **-ович, -евич, -ич** на **-овіч, -евіч, -іч** (*Базилевіч — Базилевич, Мотріч — Мотрич*); **-пиши** на **-ішин** (*Кифішин — Кифишин*); **-ин(а)** на **-ін(а)** (*Федіна — Федина*); **-ин** на **-ін** (*Карпін — Карпин*); **-инськ(ий), -ицьк(ий)** на **-інськ(ий), -іцьк(ий)**: (*Карпінський — Карпинський, Жиліцький — Жилицький*).

Засадничий припис побутування прізвищ – збереження їхньої питомої твірної основи та суфіксів (*Денисов, а не Денісов, Лебедев, а не Лебедєв*).

Загальні закони мови так само поширюються на прізвища, як закони держави на всі прошарки населення. Закон мови мови має абсолютну вищість над особистісними примхами носія імені та прізвища. Прізвище спершу складник мовної системи, а лиш по тому ідентифікаційно-іменний знак особи.

О. Пономарів наголошує, що *“не варто обстоювати спотворені історичними обставинами форми прізвищ. Треба відродити справжні прізвища, як і цілу націю. Це явища одного порядку”* [43, с. 114]. Для цього досить звернутися до місцевого паспортного столу і вимагати зміни форм прізвища відповідно до фонетико-граматичних законів української мови. Але для цього потрібно набагато більше: україноцентричний переворот у свідомості. Спотворені прізвища – знаки колоніальної доби. Зміна прізвищ та імен – це перехід в іншу систему буття. Відродження національної самосвідомості змушує змінювати імена та прізвища на питомі, натомість найменша зміна національної форми імені та прізвища – це крок до асиміляції.

<...>

4. 4. Граматичні норми прикметника (нормативність у межах ступенювання прикметників)

1. Утворення ступенів порівняння – одна з основних характеристик якісних прикметників. Однак низка якісних прикметників, з огляду на їхнє

значення та згрубіло-пестливі суфікси і префікси, ступенів порівняння не утворює:

а) прикметники з суфіксами суб'єктивної оцінки: **-еньк-** (*низенький*), **-есеньк-** (*малесенький*), **-енн-** (*страшений*), **-уват-** (*холоднуватий*), **-ат-** (*щербатий*), **-ист-** (*срібlistий*), **-яв-** (*білявий*) тощо;

б) прикметники з префіксами **пре-** (*препоганий*), **над-** (*надзвичайний*), **ультра-** (*ультрасучасний*), **архі-** (*архіважливий*) тощо;

в) прикметники, що утворені складанням чи повторенням основ: *синьо-жовтий, білосніжний, синій-синій*;

г) прикметники з абсолютним виявом ознаки: *німий, сліпий*;

г) прикметники – назви кольорів, що походять від назв предметів: *коричневий, вишневий, салатний*.

Найогидніші очі порожні,
Найгрізніше мовчить гроза,
Найнікчемніші дурні вельможі,
Найпідліша брехлива сльоза.

В. Симоненко

2. Утворюючи ступені порівняння від інших якісних прикметників, зазвичай допускають такі помилки:

а) сплутують дві форми ступенювання прикметника – просту (синтетичну) й складену (аналітичну): *найбільш цікавіший проєкт* замість *найцікавіший* або *найбільш цікавий проєкт*;

б) для найвищого ступеня порівняння використовують слово *самий* (*самий головніший, саме головне*), що є **означальним займенником**, який уживають:

– у сполученні з вказівними займенниками: *той, та, те, ті, цей, ця, це, ці, такий, така, таке, такі*, підкреслюючи тотожність із ким-, чим-небудь або подібність до когось, чогось: *той сáмий* (а не *той же самий*);

– на позначення часу з прийменниками *з, від, до, на, перед, під* та ін.: *з сáмого ранку; дійти до сáмого будинку;*

– з іменниками, підкреслюючи найвищий вияв чогось: *у сам розпал сесії; на сáмі свята.*

Поширеність помилки при ступенюванні з допомогою *самий* має своє досі чинне радянське джерело – “Словник української мови” в одинадцятьох томах, у дев’ятому томі якого читаємо: “*самий* – (розм., рідко) з якісними звичайного і вищого ступеня – для творення форм найвищого ступеня, з якісними найвищого ступеня – для їх підсилення: *Ти саму велику біду мені робиш, ти губиш мене (Кв.-Осн.)*” [СУМ ІХ, с. 27]. Характерно, що жоден правопис ХХ ст. не подавав такого припису, а надто граматики та джерела з культури мовлення.

В місті, у селищі, в універсамі,

В клубі, у школі – скрізь чуємо “САМІ”:

Самі ми бідні, самі ви рідні,

Самі нещасні, самі сучасні.

Не самі бідні, а найбідніші,

Не самі рідні, а найрідніші,

Не самі нещасні, а найнещасніші,

Не самі сучасні, а найсучасніші.

В. Маснюк

3. Порівнюючи особи або предмети, неправильно узгоджують прикметник вищого ступеня порівняння з іменником чи займенником:

рівень життя вище, ніж у Росії – треба вищий, ніж у Росії (пор. російське *уровень жизни выше, чем в России*);

він дужчий тебе – треба вжити прийменників від, за, порівняно з, проти або сполучників *ніж, як*:

він дужчий **від** тебе; він дужчий, **ніж** ти (пор. російське он сильнее, чем я).

З огляду на це, у справедливих слова популярної пісні закралася помилка:

Лавра вище Кремля.

Гривня ліпше рубля.

правильно

*Лавра вища **від** Кремля.*

*Гривня ліпша **від** рубля.*

4. Вживання **вищого** ступеня порівняння прикметників замість **найвищого** у значенні абсолютної міри якості (найкращої чи найгіршої):

*кращий політик року – треба **найкращий** політик року;*

*вища міра покарання – треба **найвища** міра покарання;*

*десяток кращих районів – треба **десяток найкращих** районів;*

*конкурс на кращий проєкт – треба **конкурс на найкращий** проєкт*

(пор. російське лучший политик года; высшая мера наказания тощо).

Однак цілком прийнятні такі форми у субстантивованих прикметниках, на зразок *призначити когось старшим у цій групі*; в усталених номенклатурних протиставленнях, коли йдеться не про межовий вияв ознаки, а про її більший чи менший ступінь вияву в певній ієрархії: *початкова – середня – вища освіта*; *старший співробітник – молодший співробітник*; як ввічливе найменування літніх людей (особливо в Західній Україні): *старший пан, старша пані*.

Скажу я вам, друзі, сьогодні до слова:

***Найбільше** багатство – то є наша мова.*

*А **найрідніша** нам наша домівка*

*І **наймиліша** – дитяча голівка.*

*На чужині, певно, жити **найважче**.*

*На Батьківщині своїй – то **найкраще**.*

В. Маснюк

5. Сьогодні спостерігаємо закономірну перевагу простої (синтетичної) форми творення ступенів порівняння прикметників над складеною (аналітичною): *складніший (найскладніший) спосіб – більш (найбільш) складний*. Щодо вживання останньої, то вона найбільш доречна для вираження спадної міри ознаки: *менш (найменш) цікавий*, а також у протиставних конструкціях: *цей чинник має не менш, а більш важливе значення, ніж попередній* [57, с. 55].

*Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто **найдужче** любить життя.*

В. Симоненко

6. Одна з найяскравіших сучасних тенденцій ступенювання прикметника – це утворення ступенів порівняння від **відносних прикметників** із якісно-оцінними нашаруваннями в їхніх лексичних значеннях (*масштабніший розмах, динамічніша позиція, інформативніша передача, найтиражніша газета*), а також від **діеприкметників** (*збалансованіший бюджет, найзавантаженіші вулиці, найпостраждаліший від голоду район, найзахищеніша верства населення*). Поки що граматичні праці не фіксують цього явища, однак практика щораз більше розширює можливості творення різного вияву ознаки не лише від якісних прикметників.

7. Окремі прикметники ступенюють паралельно за допомогою **-ш-, -іш-**:

*гіркий – гірший / гіркіший,
тихий – тихий / тихіший,
здоровий – здоровий / здоровіший.*

Деякі з цих форм використовують для відтінків значення:

*рідкий (випадок) / рідкіший (гребінь),
старий (віком або посадою) / старіший (тільки за віком),
товща (дошка) / товстіша (гладкіша).*

4. 5. Граматичні норми числівника

4. 5. 1. Відмінювання числівників

Одна з головних проблем культури мовлення – відмінювання числівників. Її легко вирішити, якщо систематизувати **власне кількісні** числівники в основні типи відмінювання :

1. а) Числівники від *п'яťох* до *тридцятьох*, а також від *п'ятдесяťох* до *вісімдесяťох* мають паралельні форми: *п'яťох*, *п'яти*; *п'ятдесяťома*, *п'ятдесяťма*.

Увага! У назвах десятків перший складник **незмінний**: *шістьдесяти* (-*ьох*), *шістьдесяťма* (-*ьома*). Звідси *правильно* *поети-шістьдесятники*, *вісімдесятилітній ювілей*, а не *поети-шестидесятники*, *восьмидесятилітній ювілей*.

б) Складні назви сотень *двісті*, *триста*, *дев'ятсот* змінюють в обох частинах, однак першу частину змінюють лише за іменниковим типом: *шестисот*, *шестистам*, (а не *шістьохсот*, *шістьомстам*). В орудному відмінку є паралельні форми : *шістьмастами*, *шістьомастами*.

в) Числівники *сорок*, *дев'яносто* (не забуваймо про *дев'ятдесят!*), *сто* у всіх відмінках (крім називного і знахідного, в разі сполучення з назвами неістот) мають закінчення **-а**:

сорока, *дев'яноста*, *ста*, хоч у народі і досі побутує відмінювання цих числівників: *сорокма*, *дев'яностами*, *стами*.

г) У складених кількісних числівниках відмінюють кожне слово:

ста шістьдесяти (-*ьох*) *восьми* (*вісьмох*).

У сучасному усному та писемному мовленні спостерігаємо розширення **форм родового відмінка кількісних числівників при назвах істот**, які донедавна паралельно співіснували з формами називного відмінка: *врятували п'яťох людей* (*врятували п'яť людей*). Ця тенденція зазнає обмеження, якщо вживають:

а) складені числівники: *Вашингтон втратив чотириста тридцять миротворців;*

б) наголос на збірності: *до парламенту обирають чотириста п'ятдесят депутатів;*

в) числівники у конструкціях з прийменниками, що не поєднуються з назвами істот: *понад десять студентів, помістили по два депутати* [58, с. 59].

2. а) У складних порядкових числівниках перші складники два-, три-, чотири- можуть мати такі варіанти:

двохтисячний, трьохтисячний (і тритисячний), чотирьохтисячний (і чотиритисячний).

Їхній другий складник відмінюють за прикметниковим типом: *двохтисячного, двухтисячному, двухтисячним.*

б) На початку складних слів (прикметників, іменників) числівники **один, два, три, чотири** мають форми *одно-, дво-, три-, чотири-*: *однотисячний, двоверховий (не двухверховий), триярусний (не трьохярусний), чотирикутний (не чотирьохкутний).* Форми *двох-, трьох-, чотирьох-* уживають тільки перед частинами, що починаються з голосного: *двохатомний, чотирьохактний.*

3. У складених порядкових числівниках відмінюють тільки останній складник:

дві тисячі восьмий рік, дві тисячі восьмого року, дві тисячі восьмому рокові, дві тисячі восьмим роком.

4. У дробових числівниках чисельник відмінюють як кількісний числівник, а знаменник – як порядковий. Якщо першою частиною є нуль цілих, то слово *цілих* залишають незмінюваним (*нуля цілих, нулю цілих*), у всіх інших числівниках слово *цілих* відмінюють *п'ятьох (п'яти) цілих, п'ятьома (п'ятьма) цілими.*

5. а) Збірні числівники із суфіксом **–еро (четверо)** в непрямих відмінках втрачають цей суфікс і відмінюють як відповідні кількісні: *чотирьох, чотирма.*

б) збірні числівники *обидва* (чоловічий і середній рід), *обидві* (жіночий рід), *обоє* (особи різної статі – і він, і вона; середній рід; тільки множина) при відмінюванні мають форми числівника *оба*, що зберігся лише в діалектах: *обох, обом, обидва (обох), обома, на обох*.

<...>

4. 7. Граматичні особливості дієслова

4. 7. 1. Безособові дієслівні форми на -но, -то та пасивні дієприкметники -н-ий, -т-ий

Серед найпоширеніших помилок – уживання при безособових (або безпідметових) дієслівних формах **-но, -то** назв осіб в орудному відмінку: *археологами розкопано, схвалено Пшевозняком, його побито Мельничуком, підписано членами “Нашої України”;* *питання підготовлено нами, мною* *призначено перевірку, нами викуплено, озвучена мною* замість правильних *археологи розкопали, Пшевозняк схвалив, Мельничук його побив, підписали члени “Нашої України”;* *ми підготували питання, я призначив перевірку, ми викупили, я озвучив.*

Основна ознака цих дієслівних форм – передавати безособове значення, що виражене через суфікси **-но, -то**, і зосереджувати увагу на дії. Інакше, це створення таких безпідметових речень, де “*вся сила вислову зосереджена на присудкові*” і де орудний відмінок дійової особи зайвий і неможливий з логічних причин: нема потреби *копати архітекторами* чи *підписувати членами “Нашої України”* – логічно це робити *лопатами* чи *ручками*... У цих випадках можливе лише одне запитання *чим?*, а не *ким?* [4, с. 244, 290; 28, с. 55]. Така модель вираження присудковості (лише при можливому іменниковому додаткові знахідного відмінка: *написано листа*) – своєрідна

ознака нашої мови, що вирізняє її з-поміж інших слов'янських. У найдавнішій обрядовій пісні співали:

*В неділеньку рано
по всім селу заграно.
Заграно, забубнено.
Бояри пробуджено.*

або

*Ой у полі жито
Копитами збито
Під білою березою
Козаченька вбито.
Ой убито, вбито
Затягнуто в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.*

Порушуючи ці давні закони нашої мови, читаємо в пресі такі трагікономічні тексти:

Близько 3.30 зловмисниками було закидано поліетиленовими пакунками з вогненебезпечною рідиною дачний будинок в селі Тинному, у якому в той час знаходилися [очевидно, перед тим десь загубилися??? – І. Ф.] дочка Х та батьки його дружини.

Або з оголошення на дверях лікарні:

Покуси тваринами приймаємо позачергово.

Присудки на **-но**, **-то** означають дію **лише живої істоти**, хоч і невідомої або просто неназваної, як, наприклад, *книгу написано* (про людей), *його призначено* (хтось із представників влади), але неправильно вживати таких структур, де не йдеться про неназвану особу: *небо захмарене* (а не *небо захмарено*), *гори вкриті лісом* (а не *гори вкрито лісом*), *як це збудоване* (а не *як це збудовано*). Допустимі такі форми лише в художній літературі зі стилістичною метою як своєрідна безсуб'єктна персоніфікація [49, с. 200]:

*Дивлюся ранком –
Вже заволочено серпанком
сіреньким небо.*

Леся Українка

У XIX – початку XX ст. дієслівні форми **-но**, **-то** були одні з найпродуктивніших і найхарактерніших для українського синтаксису, про що, зокрема, свідчить мова таких велетів нашої культури, як Олени Пчілки та Ю. Шевельова: *“Перш за все скажу, що друга течія вдиралась в наше особисте життя ще, можна сказати, при самому нашому народженні, бо вже ж і самі наші наймення родинні **давано** нам на зразок... Міша, Ваня, Варя, Єля...”*

або:

*“Із 1830 року на Правобережжі був дедалі потужніший російський вплив. В Україні **розташовано** численні російські військові залоги; тим часом козаків постійно **висилано** до Росії на воєнні виправи. По українських містах з’являлося дедалі більше російських чиновників і купців; землі **роздавано** російським поміщикам. На південь країни **переміщено** навіть російських селян”; “У Карпатах протягом XVIII ст. ще й надалі **переписувано** та **поширювано** учительні Євангелії” [74, с. 890–899].*

Через своєрідність та відсутність безособових форм **-но**, **-то** в російській мові ця форма стала об’єктом нападу в “Резолюції Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній” від 3 травня 1933 р. У документі зазначено: *“Зважаючи на поширення в українській літературній мові не відповідних її розвитку в радянський період тенденцій, що проникли навіть у шкільні підручники, Народний Комісаріят Освіти республіки створив спеціальну комісію для перевірки роботи на мовному фронті в справі граматичній”*. Колегія НКО заслухала звіт комісії й ухвалила відповідну резолюцію, де назвала відсутність особи в орудному відмінку при безособових формах **-но**, **-то** “націоналістичним рецептом”. Водночас резолюція припинила поширювати в українській літературній мові конструкції з

прийменником **від** + **родовий відмінок однини дійової особи**, на зразок ухвалено *від Верховної Ради* замість повсюдно впровадженого ухвалено *Верховною Радою* (згадаймо, звичне *Євангеліє від Івана*) і приписала норму вживати орудний відмінок, що означає “*дійову особу при пасивних дієприкметниках та безособових дієсловах на -но, -то*”: *це зроблено мною, затверджено з'їздом, затверджений з'їздом*. Натомість у Юрія Клена читаємо: “*Священний граде мій, о Києве!.../ Не раз ти силі улягав, / від печенігів був плюндрований, / і був від половців мордований*” [4, с. 246; 16, с. 97; 60, с. 149–150].

При пасивних дієприкметниках на **-ний, -тий** (*збитий, зроблений*) також не вживають особи в орудному відмінку однини (на зразок *витрати понесені нами* замість правильного *ми зазнали витрат* або *наші витрати*). Пасивні дієприкметники зазвичай виконують у реченні функцію означення: *зазнані витрати стали невиправні* або *витрати, яких ми зазнали, невиправні*.

У праці “*Функции генетива в южнорусской языковой области*” Є. Тимченко зазначив, що для української мови **при пасивних дієприкметниках для назви діяча** характерна форма родового відмінка + прийменник **від**: *від людей ти мені надана; залята від рідної матері*. Приклади з орудним відмінком – рідкісні: *Богом дана земля* [16, с. 94–95].

На промовистий приклад уживати пасивну конструкцію натрапляємо в романі Ю. Андруховича “*Дванадцять обручів*”. Один з героїв, німець за національністю, Карл-Йозеф, звертається до коханої українки Роми: “*Добре я згоден, щоб твоя дочка була взята нами з собою*”, – сказав він ще іншого разу, вочевидь, після довгих болісних роздумів, при цьому вживаючи звичну для його мови пасивну форму дієслова. Але Рома відреагувала на це зовсім не як досвідчена германістка: “*Моя дочка – не річ і взятою ніколи не буде*” [с. 234].

При безособових дієслівних формах **-но, -то** і пасивних дієприкметниках **-ний, -тий** надуживають дієсловами минулого часу **було, були**: *мною було подано* (треба я подав), *не повинен був бути підписаний* (треба не мали б підписати), *мною було пролобійовано* (треба я пролобійював, обстояв); *вами було зроблено* (треба ви зробили), *мною було видано розпорядження* (треба я

видав розпорядження або видано розпорядження), невідомими особами було вчинено (треба невідомі особи вчинили). Форма **було** у таких сполуках має значення *давноминулого* часу, натомість дієслова на **-но**, **-то** виражають недавно закінчену дію, через те нема потреби вводити відтінок давноминулості: *«після довгих дебатів було винесено резолюцію»* – досить сказати *“після довгих дебатів винесено резолюцію”* [49, с. 202–203]. Якщо йдеться про давно закінчену або майбутню дію, то додати допоміжне дієслово **було** або **буде** доречно: *згодом буде використано новітні методи або ці методи були використані успішно.*

4. 7. 2. Уживання зворотних перехідних дієслів на **-ся**

Дієслова з часткою **-ся** – одна з морфолого-синтаксичних форм, що має не повсюдне, а своєрідне використання. Звичними та правильними є словосполучення, на зразок *мені не віриться, сталася подія, вони листуються, нарешті домовилися, про це писалося*. Але неправильно вжито таких словосполучень: *обласною комісією проводиться обстеження; якщо сесія не скликається головою обласної ради; протоколи підписуються всіма членами ради; проєкт готується президією*, позаяк при дієслові маємо іменник (суб'єкт) у формі орудного відмінка.

Проблемними є і такі вислови, другий з яких правильний:

музей повинен будуватися, реставруватися – музей мають будувати, реставрувати;

виконується не в повній мірі – виконують не повною мірою;

слухається питання – слухаємо питання;

розглядалося на комісії – розглядали на комісії;

де допитувалися в'язні – де допитували в'язнів;

чому векселя оформляються – чому векселі оформляють;

пропонується на наступний рік – пропонуємо наступного року;

ставиться на голосування – ставимо (-ю) на голосування;

у посвідченні зазначається – у посвідченні зазначено;
йдеться мова – мова йде про і йдеться про;
буде розглядатися – будуть розглядати, розглядатимуть;
голова не запрошується – голови не запрошують;
обговорюється по пунктах – обговорюють (-ємо) за пунктами;
слово надається – слово має, надаємо (-ю) слово.

Отож, замість дієслів на **-ся** треба вживати **безособових форм -но, -то, відповідних особових форм та інфінітивів.**

Навальне “сякання” як норму впроваджено у 70-ті роки ХХ ст. до академічного СУМу. Радянський мовознавець М. Пилинський, коментуючи цю совєцьку новацію, справедливо зауважує: “Українські буржуазні націоналісти свого часу виступали проти таких конструкцій на тій підставі, що вони начебто невластиві українській мові” [40, с. 273]. Однак лише на тій підставі, що вони властиві російській мові, в нашу мову ці покручі впроваджено, зокрема: *завдання **опрацьовується студентами;** промисловість **відбудовується трудящими.*** Так просто й легко студенти і трудящі перетворилися у **знаряддя** побудови радянської УКРНЕДОМОВИ...

Активність уживання словосполук із дієсловами на **-ся** пов’язана також із розвитком книжних стилів: офіційно-ділового, наукового, публіцистичного. І це загальна тенденція для багатьох мов, зокрема польської та російської. У російській мові ця форма розвинулася під впливом церковнослов’янської, відтак була підсилена німецько- та французькомовним впливом – і взагалі, поширеною в російській мові категорією пасиву. Щодо української, то Ю. Шевельов підкреслює, що “Класики з Великої України майже зовсім не знають так званих безособово-пасивних речень типу: ***книгу читається, землю ореється...*** Безперечне джерело цих конструкцій – Галичина” – і позичені вони з польської мови [73, с. 137–137]. Цю думку певною мірою спростовує Шевченкова творчість [56, с. 66]:

Бо горе словами

Не розкажеться нікому.

*За грішніі, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим Богом.*

*І навіки прокленетесь
Своїми синами?*

*Давно колись-то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.*

Але в іншому значенні – **власне зворотних дієслів** – промовляють до нас славетно відомі рядки:

*О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..*

Особливістю української мови є тенденція і навіть сучасний припис уникати “пасивізації” способу висловлення. Український синтаксис майже вільний від книжних церковнослов’янських зразків, що особливо характерні для російської синтаксичної манери. Причина в тому, що українська і російська мови – це генетично відмінні лінгвістичні явища [72, с. 271]. Зокрема, у найновішій теоретичній праці з морфології зазначено, що з конструкцій пасивного стану “вилучено ті з них, до складу яких входять дієслова недоконаного виду з постфіксом **-ся**, котрий **традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду** (наприклад, *орати – ореться*). Це зумовлено тим, що в синтаксичній системі української мови згадані пасивні конструкції, на противагу іншим слов’янським мовам, опинилися на крайній периферії... Саме тому опозицію **актив/пасив** можуть формувати лише перехідні дієслова” [4, с. 243].

Таблиця вживання дієслів з часткою –ся

Неправильно	Правильно
1	2
<p>1. В пасивному стані при об’єкті чи суб’єкті в орудному відмінку: <i>затверджується президентом, переглядається комісією</i> (треба: <i>затверджує президент, комісія переглядає</i>)</p>	<p>1. Власне зворотні – означають дію, спрямовану на самого її носія: <i>людина одягається</i></p>
<p>2. Дієслівна зв’язка <i>являтися</i>: <i>він являється директором</i> (треба: <i>він є директором, він – директор</i>)</p>	<p>2. Непрямо зворотні – дія виконувана в інтересах її носія: <i>люди будуються</i></p>
<p>3. <i>Вибачаюся</i> як етикетна формула (треба: <i>вибачте, пробачте, даруйте мені; перепрошую</i>).</p>	<p>3. Взаємно зворотні – дія двох і більше діячів, що навзаєм спрямована: <i>політики змагаються</i></p>
<p>Примітка Як уважає С. Караванський, вилучення з літературного вжитку слів <i>вибачаюсь, пробачаюсь</i> відбулося під впливом усунення з російської літературної мови слова <i>извиняюсь</i> як просторічного. Так начебто разом із російським вихлюпнуто з української повноправну форму, позаяк насправді слово має значення “<i>просити вибачення для себе</i>” (так само, як <i>молитися</i> – “<i>молити Бога за себе</i>”) [23, с. 90; 44, с. 140–141]. На думку О. Курило, це слово “<i>доконче треба викинути з української мови</i>” [28, с. 213].</p>	<p>4. Загально зворотні – стан діяча: <i>мати хвилюється</i></p>
	<p>5. Безоб’єктно зворотні – дія від її діяча: <i>собака кусається</i></p>
	<p>6. Дієслова, що означають буття, міру, наявність (або відсутність): <i>сталося, минулося</i></p>
	<p>7. Означення психічних станів людини при іменникові у давальному відмінку: <i>мені не працюється</i></p>
	<p>8. Означення явищ природи: <i>збирається на дощ, випогодилося</i></p>
	<p>9. Вживання в активному значенні (сам здійснює дію): <i>переться білизна, гріється вода, печеться хліб</i></p>
	<p>10. Вітальна формула <i>як ся маєш</i> споріднена з польською, чеською, словацькою мовами</p>

Фаріон І. Д. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів : Свічадо, 2004. 117 с.

Ірина Фаріон

ПРАВОПИС – КОРСЕТ МОВИ? УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС ЯК КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР

Морфологічна асиміляція

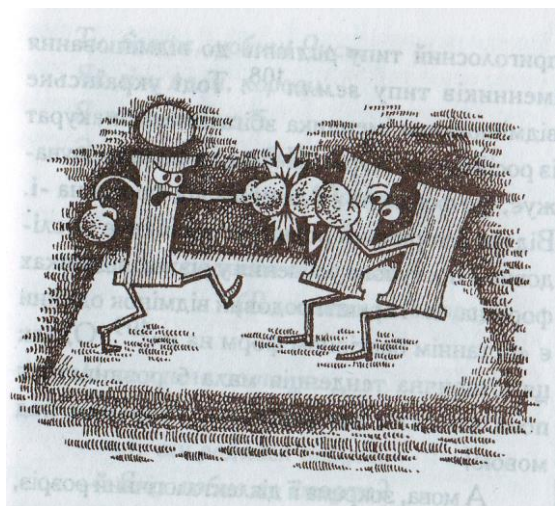
*Граматиці підкоряються
навіть імператори
Римська мудрість*

Якщо фонетика – це жива музика мови і будь-які фальшиві нотки різуть слух, а потім призводять до викривлення, а далі і руйнування питомої системи, то морфологія – це та граматична форма мови, що аж ніяк не диктує мовних законів, а вправно їх тлумачить і стверджує мовні традиції. Позаяк українська мова, як і інші слов'янські мови, належить до синтетичного типу мов, коли зв'язок між словами здійснюється передусім за допомогою зміни закінчень, то власне характер цих закінчень найбільше важить. Тому, щоб розхитати морфологічну систему нашої мови, слід було втрутитися у систему її закінчень. За інструмент такого втручання обрано правопис – таке утворення, яке ніби перебуває поза сферою дихання реальної мови і водночас саме в середині цього інструмента і міститься мова. Насправді правопис як мовна оболонка – це найприступніший засіб впливу на мову. З огляду на такий стан мовно-правописних взаємозалежностей можна говорити про чотири засадничі морфологічні ознаки, які брутально перекреслив Правопис 1933 року (хоч і насправді їх більше). Деякі з них Проєкт 1999 р. намагається відновити.

§ 1. Вилучення закінчення – и родового відмінка однини іменників третьої відміни на зразок *радості, любові замість радости, любви*

Про Правопис 1929 р.: Ще ніколи правопис і морфологія української мови не були впорядковані так точно і детально.

Юрій Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) // Пороги і Запоріжжя. – Харків, 1998. – С. 313.

У Правописі 1929 року зазначено: “Іменники жіночого роду III відміни на **-ТЬ** за другим приголосним: *від радости, з вісти, до смерти, без чверти...*; також винятково: *до осені, без соли, крови, любови, Руси* – мають у родовому відмінку однини закінчення **-И**”. Можна дивуватися, куди поділися всі інші іменники III-ої відміни, бо вони таки були у Проєкті 1926 р.: “Усі речівники жіночого роду на приголосний мають закінчення **-И**: *радости, молоди, соли, тіни, смерти, матери...*”. Однак не в тім зараз проблема, позаяк політичним рішенням їх не вилучали. Проблема в тому, що зазначені граматичні форми вилучено, як зауважив Юрій Шевельов, за принципом “взорування на російській мові” та “спрощення за всяку ціну”, щоб максимально наблизити відмінювання іменників жіночого роду на приголосний типу *радість* до відмінювання іменників типу *земля*¹⁰⁸. Тоді українське відмінювання іменника збігатиметься акурат із російським. Юрій Шевельов слушно зауважує, що форма на **-И** давніша від форми на **-І**. Відтак історичний розвиток засвідчує послідовне й поступове усунення у різних відмінках форм на **-И-** і врешті родовий відмінок однини є “останнім бастіоном форм на **И**”. Однак ця

історична тенденція мала б розвиватися поза всіляким насильством, учиненим над мовою!

А мова, зокрема її діалектологічний розріз, засвідчує повсюдне панування форм на **-и**, що походять від історичних іменників колишніх **-і-** та **-и-** основ. Лише з 2-ої пол. XVII ст. в актах з терену Гетьманщини зрідка зафіксовано закінчення **ѣ** (тобто **і**) через вплив іменників **-ја-**основи (земля – землѣ > земл'і)¹¹⁰.

¹⁰⁸Шерех Юрій. Так нас навчали ... – С. 237.

¹⁰⁹Шерех Юрій. Там само/

¹¹⁰Німчук В.В. Проблеми... – С. 301.

Стійко збережене це закінчення у літературних творах і, зрозуміло, що у фольклорі:

Летить Троянцивъ обозриты.

*Роздуть въ нихъ **храбросты** огонь*

(Іван Котляревський).

Пошли тобі Матер-Божя

*Тіи **благодаты,***

Всего того, чого маты

Не зуміє дати

(Тарас Шевченко).

Ти, брате, любиш Русь,

Як дім, воли, корови.

Я ж не люблю її

*З надмірної **любови***

(Іван Франко).

*Навколо **радости** так мало*

(Володимир Сосюра).

Проходила по полю...

— У цій країні вмерти? —

— Де він родився вдруге, —

— Яку любив до смерти?

(Павло Тичина).

Не учися розуму до старости, але до смерти

(Народна творчість).

Попри позитивне рішення повернути українському відмінюванню історично вмотивоване закінчення **-и** замість уже звичного **-і**, викликає застереження “вибірковість слів, у яких буде дозволено цю справедливу форму”¹¹¹. Чому лише *осінь, кров, любов, сіль, Русь, Білорусь* “прорвалися” (ніби!), а *тінь, приязнь, чверть, благодать* та ін. знову в облозі?

Захарків Олександра. Чи потребує... – С. 33.

§ 2. Вилучення закінчення -и родового відмінка однини іменників

IV відміни із вставним суфіксом -ен у непрямих відмінках

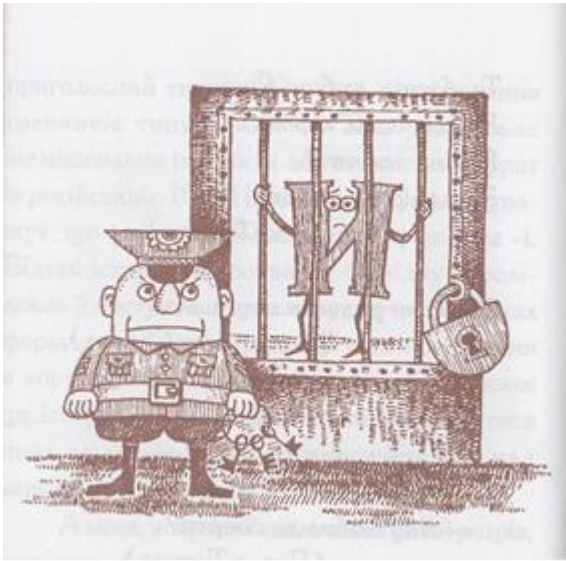
(ім'я – імени, плем'я – племені)

*Вся історія відносин між Москвою та
Україною протягом більше 250 літ з моменту
злуки цих двох держав є планомірне, безсоромне,
нахабне нищення української нації всякими
способами, вщерт до стертя сліду її,
щоб навіть імени її не лишилось.*

Володимир Винниченко. Відродження нації. –
Київ – Відень, 1920. – Ч.І. – С. 34 – 35.

*...викривлення глибинної структури
мови може легко приректи її
розвиватися так само як мова,
з якої ці розвиткові тенденції*

Юрій Шерех. Так нас навчали правильних
проізношень // Пороги і заборіжжя. –
Харків, 1998. – Т. 3. – С. 238.

Історія цього закінчення нагадує детективне чтиво. Побутувало собі закінчення **-и** у зазначених формах по всій Україні: ученим невідомі факти засвідчення у давніх текстах форм із закінченням **-і (-ѣ)** в іменниках **-и** основи. Вдалося цьому закінченню проскочити і крізь правописні репресії 1933 р., аж 1942 року радянський уряд України доручив Академії наук поновити роботу над “упорядкуванням” українського правопису. Тут і підірвано на більшовицько-російській, а не німецькій бомбі вперте і безневинне, але своєрідне закінчення **-и**, а разом із ним — літеру **г**, заглушено в українсько-російські відмінності у написанні великих і малих літер, у розставленні розділових знаків тощо. Очевидно, внаслідок контузії українська мова почала набувати виразного російського обличчя..., себто через правописне посередництво відбувалось викривлення глибинної морфологічної структури мови, що “може легко приректи її розвиватися так само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються”, отож “індукована мова самозліквідується внаслідок власного (!) розвитку”¹¹².

У передмові до Правопису 1946 р. без жодних евфемізмів це і сформульовано: “У тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і

окремо) ... забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо – російського...”¹¹³, а правопис 1960 року сягнув ще глибше: “... від часу попереднього видання «Українського правопису» у ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна неузгодженість, яку тепер, після опублікування «Правил русской орфографии и пунктуации», можна усунути”¹¹⁴. Логіка, як бачимо, залізобетонна. Тобто, як іронізує Ольга Кочерга, “росіяни визначилися зі своїм правописом – мусимо переробляти свій і ми”¹¹⁵ – і то на догоду російській мові.

Отож у Проєкті сформульовано, як і в Правописі 1929 р.: “У родовому відмінку однини вживаємо форми на **-ят-и** (після шиплячого **-ат-и**) та **-ен-и**: *галченяти, голуб’яти, курчати...*; *імени* (та ім’я), *племени* (та плем’я), *вимени* (та вим’я), *тімени* (та тім’я)”¹¹⁶. Цікаво, чому не посягнули на форми **-ат -и, -ят -и**? Кумедно б було: нема мого *курчати, цип’яті, теляті, пеляті...* На щастя, тут зашкодила надто відмінна морфемна будова українських і російських слів: *кот-ен-я / кот-ен-ят-и – коть-он-ок / коть’он-к-а*.

¹¹² Шерех Ю. Так нас навчали... – С. 238.

¹¹³ Український правопис. – К., 1946. – С. 4.

¹¹⁴ Український правопис. – К., 1960. – С. 3.

¹¹⁵ Кочерга Ольга. Правопис чужомовного походження... – С. 8.

¹¹⁶ Український правопис (проєкт). – С. 112; С. 35.

Хто і як планував та затвердив зміни до українського правопису 1946 р.

Генеральна настанова (1942 р.): “Дбаючи про культурні потреби українського народу”, Уряд УРСР вирішив наблизити український правопис до

російського.

На світлині:
Засідання ЦК
КП(б)У та Уряду
УРСР (дачне
селище Помірки
біля Харкова, 28

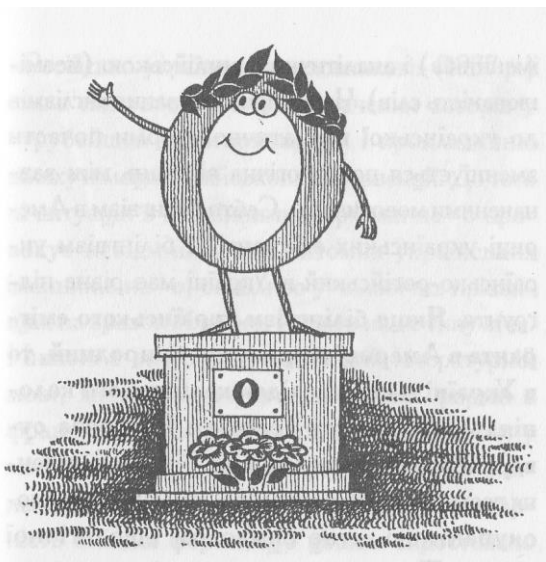
серпня 1943 р.), на якому проект нового правопису в основному схвалено і передано Народному Комісарові Освіти до затвердження.

Справа наліво: Л. А. Булаховський, М. Т. Рильський; в центрі М. С. Хрущов, праворуч від нього – П. Г. Тичина. У нараді бере також участь М. С. Гречуха, Д. С. Коротченко, генерали й офіцери.

§ 3. Незмінюваність іншомовних іменників середнього роду з кінцевим –о

*Залишити форми на -о незмінними –
це наче змиритися з болячкою, та ще й
хотіти добре себе з нею почувати*

Ірина Фаріон

Загалом нинішня ситуація вибору та співіснування

правописних принципів перетворює написання (і вимову)

чужомовних слів на прапори та емблеми,

за якими можна вирізнити представників

різних ідейних та культурних угруповань

Галина Яворська. Прескриптивна лінгвістика

як дискурс. Мова. Культура. Влада. –

К., 2000. – С. 192.

...Кожна мова сильна не тим, скільки чужомовних слів вона відкине через достатність власних, а тим, як зуміє пристосувати чужу форму до своїх законів, тим паче граматичних. Цікаво, що найбільшу волю у граматичному пристосуванні незмінюваних іменників проявляють діаспорні українці, і зокрема щодо частовживаного ойконіма Торонто: у *Торонті*, *Торонтом*, до *Торонта*. Значно рідше відмінюють форми *Буффало*, *Онтаріо*, *Чикаго*, *Сан Павло*, *Торино* і т. д. Як зазначає Богдан Ажнюк¹¹⁷, тут спрацьовує психологічний чинник одомашнення частовживаного і близького слова, як це, до речі, сталося у нас зі словом *пальто*, змінюваність якого взаконена. Важить також і усвідомлення суттєвих відмінностей між типологічно різними мовами: синтетичною українською (зокрема відмінюваність іменників) і аналітичною англійською (незмінюваність слів). Через пристосування англізмів до української граматичної форми почасти зменшується психологічна відстань між зазначеними мовотипами.

¹¹⁷Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999. – С. 376–379.

Себто білінгвізм в Америці українських емігрантів і білінгвізм українсько-російський в Україні має різне підґрунтя. **Якщо білінгвізм українського емігранта в Америці в принципі природний, то в Україні – це наслідок колишнього колоніального статусу держави і загроза суверенного розвитку країни.** Тому заперечення граматичної форми слова, спільної з мовою-окупанткою, стає символом ідеологічної позиції. Правда, у додатково розісланих матеріялах щодо обговорення Проєкту запропоновано ще такі можливі варіанти:

1. Дозволити паралельні відмінювані та невідмінювані форми: *кіно* – *кіна* і т. ін.
2. Не відмінювати, але не вважати грубими помилками відмінювані форми.
3. Відмінювати тільки власні назви: *Конго* – *Конга*, *Коломбо* – *Коломба*.

Усе це разом свідчить про одне: залишити форми на **-о** незмінними — це наче змиритися з болячкою, та ще й хотіти добре себе з нею почувати.

Власне иншомовні іменники з кінцевим **-о** — яскраве свідчення мовної опозиційності і вправності, позаяк вони спонтанно набувають тих самих закінчень, що й аналогічні до них з кінцевим **-о** питомо українські слова: *відро* — *відра*, *табло* — *табла*; *село* — *у селі*, *метро* — *у метрі*, *Павло* — *Павла*, *Леонардо* — *Леонарда* тощо. А рекомендована свого часу відмінюваність, як згадує Юрій Шевельов, у “Російсько-українському словникові” (1937 р.) стала підставою для звинувачення авторів у “грубейшей вульгаризації” і прокладанню шляху німецькій військовій інтервенції. До того ж ситуація з незмінними формами на **-о** провокує невідмінювання питомих українських іменників на **-о**, особливо у чоловічих прізвищах на зразок *Кличко*, і навіть на **-е** типу *віче*. Іншою є ситуація в російській літературній мові, яка, запозичуючи зазначені форми з французької, зберігала їх незмінними, як у мові-джерелі. Та ще й побутувала думка, виплекана в аристократичних колах, про вульгарність змінної форми, що цілком спростовано змінюваністю відповідних слів в інших слов’янських мовах: польськ. *biura*, серб.-хорв. *біроа* в родовому відмінку однини. Отже, “до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови”¹¹⁸.

З огляду на зазначене, Проєкт 1999 р. дозволяє відмінювати, тобто природно вводить у нашу систему, запозичені слова на **-о**, коли перед закінченням нема іншого голосного на зразок: *радіо*, *Маріо*, але *ситра*, *кіна*, *табла*, *метра*, *бюра* тощо¹¹⁹.

¹¹⁸ Шерех Ю. Так нас навчали — С. 240–241.

¹¹⁹ Український правопис... — С. 163.